

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

**ДЕРЖАВНА УСТАНОВА
«ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ»**

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 1(5)

Київ 2018

**THE STATE INSTITUTION
“INSTITUTE OF WORLD HISTORY
OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE”**

PROBLEMS OF WORLD HISTORY

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 1(5)

KYIV 2018

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21441-11241Р від 04.08.2015 р.

Науковий журнал «Проблеми всесвітньої історії» входить до переліку фахових видань з історичних наук (Наказ Міністерства освіти і науки України № 693 від 10.05.2017 р.)

*Рекомендовано до друку Вченою радою Державної установи
«Інститут всесвітньої історії НАН України» (протокол № 2 від 15 березня 2018 р.)*

Науковий журнал покликаний ознайомлювати широке коло читачів, а саме науковців, педагогів, студентів, громадсько-політичних діячів та усіх хто цікавиться всесвітньою історією і новітніми науковими дослідженнями у цій галузі.

Редакційна колегія

Кудряченко А.І., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України»)
(головний редактор)

Ткаченко В.М., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (ДУ «ІВІ НАН України»)
(заступник головного редактора)

Лакішук Д.М., канд. іст. наук, с.н.с. (ДУ «ІВІ НАН України») (відповідальний секретар)

Матіас Вебер, д-р іст. наук, проф. (Федеральний Інститут культури та історії німців Східної Європи, м. Ольденбург, Німеччина)

Віднянський С.В., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Інститут історії України НАН України)

Держалюк М.С., д-р іст. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Зернецька О.В., д-р політ. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Ігор Каколевські, д-р іст. наук, проф. (Центр історичних досліджень Польської академії наук у Берліні, Німеччина)

Штефан Карнер, д-р іст. наук, проф. (Інститут досліджень наслідків війни, м. Грац, Австрія)

Кірсенко М.В., д-р іст. наук, проф. (Національний університет «Києво-Могилянська академія»)

Мироненко П.В., д-р політ. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Патріляк І.К., д-р іст. наук, проф. (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Потехін О.В., д-р іст. наук (ДУ «ІВІ НАН України»)

Срібняк І.В., д-р іст. наук, проф. (Київський університет імені Бориса Грінченка)

Хижняк І.А., д-р іст. наук, проф. (ДУ «ІВІ НАН України»)

Віргінія Юреніене, д-р іст. наук, проф. (Вільнюський університет, м. Вільнюс, Литва)

Рецензенти:

Дорошко М.С. д-р іст. наук, проф. (Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

Литвин М.Р. д-р іст. наук, проф. (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України)

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей.

Тексти подаються в авторській редакції.

Передрук можливий у разі посилання на автора і видання.

Адреса редакційної колегії:

01030, Київ, вул.Леонтовича, 5, Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Тел.: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Засновник та видавець: Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Заснований 2015 р. Періодичність наукового видання до 4 разів на рік

UDK 94

Problems of World History: Scientific Journal. – № 1(5). – 2018. – 238 p.

Certificate of state registration KB № 21441-11241P of 04.08.2015

Scientific Journal “Problems of World History” is included into the List of Professional Editions for
History Branch of Sciences
(Order of the Ministry of Education and Science of Ukraine № 693 of 10.05.2017)

*Recommended by Academic Council of the State Institution
“Institute of World History of the NAS of Ukraine” (Protocol № 2 of March 15, 2018)*

Scientific journal aims to introduce the latest research in the field of history to a wide range of readers, such as teachers, students, researchers, civic and political leaders and all those interested in the history.

Editorial board

Kudryachenko A.I., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Editor in Chief)

Tkachenko V.M., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Deputy Editor in Chief)

Lakishyk D.M., Ph.D. in History, Senior Research Fellow (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”) (Executive secretary)

Matthias Weber, Doctor of Philosophy, Associate Professor (The Federal Institute for Culture and History of the Germans in Eastern Europe, Oldenburg, Germany)

Vidnyanskyy S.V., Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Sciences of Ukraine (Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine)

Derzhalyk M.S., Doctor of Historical Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Zernetska O.V., Doctor of Political Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Igor Kąkolewski, Doctor of Historical Sciences, Professor (The Centre for Historical Studies in Berlin of the Polish Academy of Sciences in Berlin, Germany)

Stefan Karner, Doctor of Historical Sciences, Professor (Ludwig Boltzmann Institute for the Research of Consequences of War, Graz, Austria)

Kirsenko M.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (National University of “Kyiv-Mohyla Academy”)

Myronenko P.V., Doctor of Political Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Patrylyak I.K., Doctor of Historical Sciences, Professor (Kyiv National Taras Shevchenko University)

Potekhin O.V., Doctor of Historical Sciences (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Sribnyak I.V., Doctor of Historical Sciences, Professor (Borys Grinchenko Kyiv University)

Khyzhnyak I.A., Doctor of Historical Sciences, Professor (The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”)

Virginija Jureniene, Ph.D. in History, Professor (Vilnius University, Vilnius, Lithuania)

Reviewers:

Doroshko M.S. Doctor of Historical Sciences, Professor (Institute of International Relations of Kyiv National Taras Shevchenko University)

Lytvyn M.R. Doctor of Historical Sciences, Professor (I. Krypiakevych Ukrainian Studies Institute of the NAS of Ukraine)

Authors are responsible for the selection, accuracy of facts, quotations, proper names, place names and other information. The texts are submitted in author's edition. Reprint is possible with reference to the author and publication.

Editorial address:

01030, Kyiv, 5, Leontovycha str., The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

Phone: (044) 235-44-99, e-mail: pwh_journal@ukr.net

Founder and Publisher: The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

Founded in 2015. Frequency publication 4 times a year.

© The State Institution “Institute of World History of the NAS of Ukraine”

ЗМІСТ

<i>Державній установі «Інститут всесвітньої історії Національної академії наук України» – 25 років</i>	9
--	---

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Шморгун О.О.</i> Всесвітньо-історичні тренди: порятунок чи катастрофа?!	17
--	----

НОВА ІСТОРІЯ

<i>Ветринський І.М.</i> Особливості соціокультурного розвитку Сирії від найдавніших часів до початку XX ст.	37
<i>Бульвінський А.Г.</i> Українські воєнні втрати у XVII ст.: європейський контекст	52

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

<i>Толстов С.В.</i> Стратегічні підходи та пріоритети в зовнішній політиці США: від Г. Трумена до Д. Трампа	66
<i>Кудряченко А.І.</i> Становлення та розвиток політики «подолання минулого» в національній пам'яті ФРН	96
<i>Зернецька О.В.</i> Концепція історичної пам'яті у Великій Британії	122
<i>Метельова Т.О.</i> Трансформація політики пам'яті в умовах глобалізації (на прикладі Туреччини та Індії)	134
<i>Розумюк В.М.</i> Політика пам'яті як інструмент становлення національних держав на Балканах: здобутки та прорахунки	154
<i>Швед В.О.</i> Рада співробітництва арабських держав Перської затоки: історичний розвиток у контексті сучасної катарської кризи	167
<i>Dmytro Lakishyk</i> Trends and Prospects of the Development of Democracy in the Modern World	183

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

<i>Ткаченко В.М.</i> Український шлях: від державності приватизованої – до правової	196
<i>Солошенко В.В.</i> Викрадене мистецтво в структурі політики пам'яті ФРН	211

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Країни світу і Україна: енциклопедія: у 5 т. Т. 1: Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа (<i>Железняк М.Г., Іщенко О.С.</i>)	228
--	-----

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	232
------------------------------------	------------

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЇ В ЖУРНАЛІ	236
---	------------

CONTENTS

<i>The State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine” – 25 years</i>	9
---	---

THEORY AND METHODOLOGY OF WORLD HISTORY

<i>Shmorgun O.</i> World-Historical Trends: Salvation or Catastrophe?!	17
--	----

MODERN HISTORY

<i>Vietrynskyi I.</i> Features of the Socio-Cultural Development of Syria from Ancient Times to the Early XX Century	37
<i>Bulvinskiy A.</i> Ukrainian Military Casualties in the XVII Century: European Context	52

CONTEMPORARY HISTORY

<i>Tolstov S.</i> Strategic Approaches and Priorities in U.S. Foreign Policy: from Harry Truman to Donald Trump	66
<i>Kudryachenko A.</i> Formation and Development of the Policy of “Overcoming the Past” in the National Memory of the FRG	96
<i>Zernetska O.</i> The Concept of Historical Memory in Great Britain	122
<i>Meteliova T.</i> Transformation of the Memory Policy in the Conditions of Globalization (by an Example of Turkey and India)	134
<i>Rozumjuk V.</i> The Politics of Memory as an Instrument of the Formation of National States in the Balkans: Achievements and Mistakes	154
<i>Shved V.</i> The Cooperation Council for the Arab States of the Gulf: Historic Development in the Context of Modern Qatar’s Crisis	167
<i>Dmytro Lakishyk</i> Trends and Prospects of the Development of Democracy in the Modern World	183

CULTURAL AND CIVILIZATIONAL PROCESS

<i>Tkachenko V.</i> The Ukrainian Way from the Privatized Statehood to the Legal One	196
<i>Soloshenko V.</i> Looted Art in the Politics of Memory of the FRG	211

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

Countries of the World and Ukraine: Encyclopedia: 5 t. T. 1: Northern Europe. Western Europe. Southern Europe (<i>Zheleznyak M., Ishchenko O.</i>)	228
--	-----

CONTRIBUTORS	232
---------------------------	------------

REQUIREMENTS FOR REGISTRATION OF ARTICLES TO PUBLISH IN THE JOURNAL	236
--	------------

ДЕРЖАВНИЙ УСТАНОВИ «ІНСТИТУТ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ» – 25 РОКІВ

Стосовно ювілеїв та святкових дат у нашій державі прийнято відповідне законодавче регулювання. Однак щодо дат слухними запитаннями часто бувають: чи багато це чи мало, яка доцільність святкування ювілею? У даному випадку це одна із важливих ознак сходження як нашої незалежності, так і Національної академії наук України. Адже поява на політичній мапі України у якості самостійної держави та чинника міжнародних відносин імперативно вимагало формування нових структур не лише державного спрямування, але й розвитку нових напрямів наукового пошуку та створення відповідних інститутів, які зосередили діяльність на розробці важливої проблематики для розбудови власне держави і вітчизняного суспільства. Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України», яка наприкінці 2017 р. відзначила перший 25 річний ювілей, може слугувати підтверджуючим прикладом таких досліджень.

У грудні 2017 р. колектив Інституту відзначив цей ювілей урочистим засіданням у Конференц-залі НАН України. На цьому заході загальноновизнаний фахівець у галузі новочасної історії України, академік НАН України, Голова національного комітету істориків, Академік-секретар Відділення історії, філософії та права, Валерій Андрійович Смолій у своєму привітальному виступі підкреслив, що Інститут зробив вагомий внесок у розвиток дослідницьких стратегій не лише історичної науки, але й гуманітарного знання у цілому на етапі сходження України як держави у сучасну історичну добу. Він також вручив співробітникам Інституту відзнаки Президії Національної академії наук України та Міністерства освіти і науки України. На засіданні були присутні гості з наукових установ, вищих навчальних закладів, часописів та видавництв України.

Мені, як директору Установи, було доручено виступити з доповіддю про етапи сходження Інституту всесвітньої історії НАН України та наукову діяльність колективу. Історія Інституту – це значною мірою історія відродження гуманітарної наукової думки України після здобуття державної незалежності. Сучасні вагомі досягнення колективу Інституту всесвітньої історії – очевидний наслідок академічної свободи, подолання попередніх ідеологем та штампів, а також цензури й ідеологічного нагляду за гуманітарними знаннями. Історія України у контексті європейської та світової історії завжди перебувала під пильним московським наглядом. Адже в очах очільників СРСР незалежна наукова думка в Україні була фундаментальною загрозою самому існуванню

радянської наддержави, в якій монополію на істину мало лише вузьке коло вищих партійних функціонерів. Ясна річ, без ентузіазму, кваліфікації і твердої налаштованості на інноваційний пошук організаторів наукового процесу, годі було сподіватись на серйозні результати.

За чверть століття свого існування Інститут двічі перейменовувався. Спочатку в складі Академії наук України з розташуванням у місті Києві було створено науково-дослідну установу – Інститут східноєвропейських досліджень. Директором Інституту призначено колишнього керівника Інституту Східноєвропейських досліджень імені В. Липинського у Філадельфії (США) доктора історії Мюнхенського (1957 р.) та Колумбійського університетів (1968 р.), професора Ярослава Пеленського (з листопада 1992 р. – іноземний член АН України; з 1994 р. – НАН України). Він очолював новостворений Інститут упродовж 1992-2008 рр. У травні 2001 р. Інститут східноєвропейських досліджень Постановою Президії НАН України від 30 травня 2001 р. за № 156 перейменовано на Інститут європейських досліджень НАН України. В біографії Інституту виразно помітні два етапи. Спершу було осмислено й репрезентовано у наукових публікаціях значний масив історичного матеріалу, на який в СРСР було накладено ідеологічне табу. Ідеться передусім про державотворення в Україні протягом першої третини ХХ ст. Серед академічних видань, підготовлених Інститутом упродовж першого етапу (1992-2008 рр.), були наступні видання: «В'ячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна» (Київ-Філадельфія, 1994); «В'ячеслав Липинський. Листи до братів-хліборобів» (Київ-Філадельфія, 1995); «Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР, 1918 р. Збірник документів і матеріалів» (Київ-Нью-Йорк-Філадельфія, 1999). У певному сенсі ці праці відповідно заповнили лакуну у системі історичного знання про «табуйоване» минуле.

Поступово розвиток науки у незалежній Україні пришвидшився і досить скоро почав вимагати дещо інших засад у царині державотворення. Сучасні підходи до розуміння природи розбудови держави у постбіполярну епоху вимагали поглибленого вивчення нинішніх політичних реальностей та зв'язку державотворення з минулим України та новітніми тенденціями широкого світового розвитку.

Важливі наукові зрушення і відкриття Інституту відбулися на новому етапі, який пов'язаний з відчутним поповненням колективу науковців та приходом нового директора. Очоливши Інститут у листопаді 2008 р., мені та науковим співробітникам довелося переглянути, насамперед, дослідницькі засади. В основу нашої наукової діяльності була покладена парадигма цивілізаційно-культурної взаємодії держав і народів світу в новітній період та дослідження перспектив України у світовому геополітичному просторі. Ідеться не лише про міждисциплінарний характер академічного пошуку, але про поєднання дескриптивного, енциклопедичного підходу зі створенням теоретичних парадигм, про вироблення сучасної моделі повномасштабного входження

України до культурно-історичного простору розвинених демократій та їх інституційних мереж. Політичні та культурні взаємини України з країнами світу, система міжнародних відносин і глобальні виклики, витоки та вплив цивілізаційних зрушень – ось неповний перелік тих дослідницьких наративів, що їх розгортають з цього часу в своїх наукових розробках співробітники Інституту.

Напрацювання дослідників отримали висвітлення у численних наукових публікаціях, у низці збірників наукових праць та в авторських і колективних монографіях. Узагальненим підсумком напрацювань 2008-2013 рр. став вихід друком циклу колективних монографій, в яких ґрунтовно досліджено та панорамно висвітлено європейський поступ нашої держави: «Україна в Європі: пошуки спільного майбутнього» (2009); «Культурно-цивілізаційний простір Європи і Україна: особливості становлення та сучасні тенденції розвитку» (2010); «Україна в Європі: контекст міжнародних відносин» (2011); «Сучасні європейські культурно-історичні цінності в контексті викликів глобалізації» (2014). У цих фундаментальних академічних працях циклу реалізовано нову концепцію міждисциплінарного наукового дослідження щодо об'єктивного відтворення ролі й місця України та українського народу в європейському історичному процесі, в сучасних міжнародних відносинах та окреслені потенційні можливості й перспективи входження нашої держави до спільного євроатлантичного цивілізаційного простору.

Окрім цього, наукові напрацювання співробітників Інституту даного періоду були опубліковані, окрім колективних монографій, у численних вітчизняних та закордонних виданнях, а також у шести інститутських збірниках наукових праць за моєю редакцією – «Європейська перспектива» (2009); «Україна як суб'єкт сучасних цивілізаційних процесів» (2011), «Інтеграційні процеси в сучасному світі: регіональні виміри» (2012), «Історичний досвід становлення інститутів громадянського суспільства в країнах Європи» (2012), «Вітчизняна війна 1812 року в контексті поступу всесвітньої історії» (2013), «Актуальні проблеми всесвітньої історії: аксіологічні та культурно-історичні засади державотворення» (2013).

Відповідальним і вагомим етапом для Інституту всесвітньої історії стало поповнення у відповідності з рішенням Президії НАН України в січні 2014 р. його складу науковцями колишнього Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України. Відтак у складі Державної установи було сформовано відповідні наукові відділи та скореговано напрями наукових досліджень. Додатковими напрямками дослідницької діяльності Інституту були визначені: світосистемні трансформації в умовах глобального розвитку, система міжнародних відносин у контексті планетарних викликів; цивілізаційні зрушення та конкуруючі версії прогресу сучасності; суспільно-політичні та культурні взаємини України з країнами світу, аналіз і прогнозування розвитку цих взаємин; соціально-політичні та інформаційні чинники сучасного світового

розвитку; міжнародна безпека, врегулювання міжнародних конфліктів; вплив геополітичних процесів, міжетнічних та міжконфесійних відносин на міжнародну безпеку; глобалізація та регіоналізація.

Державною установою ґрунтовно досліджуються тенденції розвитку цивілізаційних процесів в умовах глобалізації, причини, сутність та наслідки глобальних і регіональних конфліктів, концептуальні засади еволюційного соціально-економічного розвитку транзитивних країн і України. Науковцями Інституту розроблено теоретико-методологічні засади дослідження сучасних проблем війни та миру, проаналізовано специфіку гонки озброєнь у ХХ ст., зміст та особливості міжнародної безпеки початку ХХІ ст. Інститутом досліджено процеси інтеграції України в міжнародне товариство під кутом зору імплементації міжнародних нормативно-правових принципів і стандартів у структуру українських реалій. Науковцями вивчено феномен глобальної комунікації початку ХХІ ст. як визначального фактора сучасного світового розвитку, а також проаналізовано стан відносин України з державами, визначеними як стратегічні партнери, обґрунтовано пріоритети у відносинах із США, країнами ЄС та іншими стратегічно важливими країнами.

За результатами досліджень зазначеного періоду видано монографії: «Еволюція світ-системи глобалізму» / за ред. О.Г. Білоруса (2014); академіка НАН України О.Г. Білоруса «Економічна світ-система глобалізму», польською мовою (*Ekonomiczny swiat-system globalizmu*, 2014); члена-кореспондента НАПН України В.М. Ткаченка «Україна – не Росія: випробування Майданом» (2015), «Росія: ідентичність агресора» (2016) та «Россия: беспутье агресора» (2016); Р.Н. Жангожи «Туркестан – Туран: силуэты геостратегии (Иллюзия реальности или ... реальность иллюзии?)» (2014) та «Мультикультурализм: pro et contra» (2016); Т.Ю. Перги «Глобальна екологічна політика та Україна» (2014), П.В. Мироненка «Форма правління: політичні трансформації на зламі століть» (2014); М.В. Фесенка «Консолідація суб'єктів світ-системи у розбудові нового міжнародного порядку» (2015); Т.В. Орлової «Росія: вчора, сьогодні, завтра?» (2016); «Особливості суспільно-політичної модернізації країн пострадянського простору» / за наук. ред. А.Г. Бульвінського (2017); О.В. Зернецької «Глобальна комунікація» (2017).

Упродовж останніх кількох років науковці Інституту проводили фундаментальні дослідження і здійснювали комплексний аналіз історичних витоків та факторів становлення сучасної системи міжнародних відносин, а також вивчали загрози й виклики міжнародній системі безпеки та національній безпеці України. Вивчаючи різні тематичні зрізи, науковці провели чимало міжнародних наукових конференцій, опублікували відповідні збірники наукових праць, зокрема «Ялтинська конференція «Великої трійки» 1945 року і еволюція міжнародних відносин у ХХ-ХХІ ст.» (2016), «Проблеми ядерної безпеки сучасного світу і Україна» (2016), «Модернізація і безпека розвитку в

умовах глобалізації» (2016); «Країни пострадянського простору в умовах формування багатополюсного світу: історичні уроки та перспективи» (2016).

Поряд із вивченням величезних змін в євроатлантичному ареалі, складових зростання нових держав-лідерів регіонів, науковці Інституту досліджують історичний розвиток світової периферії. Центрами зростання авангардної периферії є регіон Перської затоки в арабському світі, Туреччина, Китай, Індія, Республіка Корея, країни-члени АСЕАН та деякі інші. Ці держави впевнено наближаються до параметрів держав трансатлантичної спільноти. Показовим прикладом цього є виникнення цілої низки важливих регіональних об'єднань – ШОС, АСЕАН у межах Південно-Східної Азії, «АСЕАН+3» у межах Східної Азії та інші.

Динамічний розвиток країн цих регіонів нині впливає на формування нового глобального порядку і перетворення світу з однополярного на багатополлярний, а в історичній перспективі їх вплив значно зростатиме. Тому світова периферія є окремим напрямом досліджень співробітників Інституту, за яким в останні роки опубліковано збірники праць: «Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал взаємодії та виміри конструктивізму (країни Азії та Африки)» (2015), «Глобальні трансформаційні процеси в країнах світової периферії (регіон Субсахарської Африки): виклики та можливості для України» (2016), а також роботи, присвячені Індії («Індія: давнина і сучасність») та Китаю («Історичний розвиток глобальної периферії як чинник трансформації сучасної світосистеми»).

Дослідження науковців Інституту доводять, що наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. набуває сили мультицивілізаційна регіоналізація розвитку. Саме вона нині і в осяжному майбутньому постає провідною тенденцією глобального соціально-економічного розвитку.

Тематика роботи наукового колективу охоплює як аналіз історичних витоків та факторів становлення сучасної системи міжнародних відносин, так і розроблення загально-теоретичних і методологічних засад, глибоке вивчення історії різних країн та регіонів світу в контексті всесвітньої історії.

Інститут всесвітньої історії НАН України кілька років тому розпочав підготовку унікального п'яти томного енциклопедичного видання «Країни світу і Україна». План підготовки і публікації енциклопедії протягом наступних п'яти років затверджено Постановою Президії НАН України за № 217 від 23 вересня 2015 р. Енциклопедія покликана подати ґрунтовний і систематизований виклад історії й сучасного етапу розвитку всіх країн світу та їх двосторонніх відносин з Україною.

Метою енциклопедії стала підготовка і видання на засадах сучасних надбань історичних досліджень виважених поглядів на світосистемні трансформації, подача ґрунтовних, універсальних та науково вивірених знань про особливості історичного розвитку країн світу, історичні зв'язки України з країнами і народами світу, актуалізованого передового світового досвіду

державотворення, сприяння поширенню в міжнародному інформаційному просторі даних про історичну тяглість статусу України як міжнародного актора. Для кожного потенційного читача, від державотворця, політика, дипломата – до пересічного громадянина нашої Батьківщини, мають бути зрозуміло розкриті шляхи зростання інших держав, які знайшли консолідуючі моделі розвитку навіть після найтяжчих криз, тому Україна може свідомо і більш раціонально формувати складові свого успішного сходження. Такий підхід редакційної колегії став головною стратегічною лінією всієї підготовчої роботи та й самого видання енциклопедії.

Вельми показовим є те, що на етапі підготовчої роботи над енциклопедією, визначенням її теоретико-методологічних засад та науково-практичної спрямованості під час плідних дискусій були вироблені та уніфіковані вимоги щодо підготовки матеріалів про велику і малу країну, про дотримання енциклопедичного стилю та високих параметрів видання.

Досить важливо, що завдяки наполегливій праці науковців вже у 2017 р. вийшов друком перший том видання – «Країни Європи і Україна: Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа». Вихід цього тому було приурочено до 25 річчя Інституту та до 100 річного ювілею Національної академії наук України, який святкуватиметься у 2018 р.

Інститут всесвітньої історії НАН України є унікальним майданчиком для дискусій з нагальних питань політичного розвитку сучасної України, її європейського цивілізаційного вибору в умовах російської агресії. Інститут щорічно виступає організатором понад десяти міжнародних конференцій, круглих столів, у яких беруть участь як вітчизняні науковці, так і науковці багатьох зарубіжних країн, дипломати іноземних посольств в Україні. Неодноразово під час відкритого публічного обговорення контраверсійних питань учасники дискусій знаходили продуктивні рішення, які покликані стати у нагоді в процесах вироблення державної політики України.

Здебільшого результати цих дискусій, поглибленого вивчення та аналізу нагальних сучасних проблем знайшли відображення у численних аналітичних матеріалах науковців. Інститут розробляє інформаційно-аналітичні матеріали, прогнози, пропозиції, рекомендації з певних питань розвитку держави та суспільства, з проблематики міжнародних відносин, взаємин України з країнами світу, вивчення їх досвіду в контексті суспільно-політичного реформування і системної модернізації нашої країни.

Тобто, у діяльності Інституту останніх років чітко прослідковується і така важлива складова, як взаємодія науковців з органами державної влади України, зокрема в розробці проблематики стратегічних пріоритетів зовнішньої політики України, її інтеграції до світового співтовариства. Формами співпраці є участь у підготовці матеріалів національних доповідей з відповідної тематики, розроблення прогностичних та аналітичних матеріалів.

Разом із фундаментальними дослідженнями в Інституті виконуються конкурсні науково-дослідні роботи, за результатами яких публікуються аналітичні доповіді, які надсилаються до органів державної влади України. Останнім часом було підготовлено чотири аналітичні доповіді: «Формування взаємовідносин «особа-суспільство-держава» в країнах Центрально-Східної Європи. Досвід для України», «Роль міжнародних організацій у діяльності інститутів громадянського суспільства в Україні», «Європейська і світова практика досягнення консенсусу та національної єдності: алгоритм для України», «Інституалізація історичної пам'яті як складова формування національної єдності в країнах світу: досвід для України». Всі вони є, так би мовити, відповіддю на суспільний запит, на теми вельми значимі для нашої країни в контексті її перспектив демократичного розвитку.

Починаючи з 2014 р., відповідаючи на доручення особисто Президента НАН України Б.С. Патона та Президії НАН України, фахівці Інституту започаткували підготовку оперативних науково-аналітичних матеріалів з актуальної проблематики міжнародних відносин, щодо знакових для України подій у Європі та світі. Поступово така форма співпраці стала іманентною для більшості науковців, за ініціативи яких готується переважна кількість оперативних науково-аналітичних матеріалів. Протягом 2014-2017 рр. понад 100 аналітичних записок з конкретної та актуальної для держави і суспільства проблематики було направлено до органів державної влади України. Більшість з них увійшли до наукової книги «Україна: контекст світових подій. Аналітичні записки ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України» (2014-2017 рр.)». Вихід цього збірника ми також приурочили до ювілею Інституту.

Науковці Інституту є активними учасниками суспільно-політичного життя країни. Їх постійно залучають до теле- й радіопередач в якості експертів та аналітиків з актуальних проблем українського і міжнародного життя. Публікації фахівців Установи часто з'являються на шпальтах і веб-сайтах засобів масової інформації, тим самим ефективно пропагуючи здобутки вітчизняної науки.

З 2016 р. Інститут видає журнал «Проблеми всесвітньої історії», який згідно Наказу МОН України № 693 від 27 квітня 2017 р. внесено до переліку фахових видань. За короткий період журнал став авторитетним науковим виданням. Принагідно зазначу, що у цьому номері серед статей чимало матеріалів наших фахівців, які розроблялись у межах прикладного наукового дослідницького проекту щодо політики інституалізації історичної пам'яті та подолання минулого низки країн Європи та інших частин світу в контексті потреб консолідації сучасної України.

Інститут є ініціатором інноваційних форм співпраці науковців з широкою громадськістю. З 2017 р. нами запроваджено підготовку та надання в ЗМІ щомісячних підсумково-аналітичних матеріалів «Знакова подія місяця», які викликали у споживачів цієї продукції неабиякий інтерес і користуються значним попитом.

Регулярними стали запрошення науковців Інституту до участі в зарубіжних міжнародних наукових форумах, конференціях, публікації іноземних учених, дипломатів у виданнях Інституту та вихід друком праць науковців Установи в іноземних наукових часописах. Інститут регулярно проводить обмін науковою продукцією з академічними інститутами історії в Азербайджані та Білорусі, Інститутом європейської інтеграції та політичних наук АН Молдови, Бакинським слов'янським університетом, науковими установами ФРН, Австрії, Вільнюським університетом, зі Словацькою асоціацією зовнішньої політики та іншими зарубіжними дослідницькими центрами.

Таким чином, чвертьстолітній вік доводить, що колектив Інституту – це ефективна, консолідована спільнота, яка своєю діяльністю активно і успішно підтримує усталену високу репутацію Національної академії наук України. Прикметно, що у рік 100-річчя Української Академії наук, заснованої указом гетьмана П. Скоропадського і урочисто відкритої 27 листопада 1918 р., Інститут всесвітньої історії увійшов із фундаментальним доробком, що відповідає світовим стандартам сучасної гуманітаристики. Всі видання та наукові напрацювання фахівців Інституту розміщені на веб-сайті і є доступними широкому загалу у Інтернет-просторі.

Кудряченко А.І.

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 93

Шморгун О.О.

ВСЕСВІТНЬО-ІСТОРИЧНІ ТРЕНДИ: ПОРЯТУНОК ЧИ КАТАСТРОФА?!

У статті висвітлені стадіально-цивілізаційні витоки нинішньої системи глобального квазіліберального монетаризму (неолібералізму) як ідеологічної основи суспільного ладу, яким обумовлена низка соціально-економічних криз, зокрема фінансові обвали кінця ХХ – початку ХХІ ст. Обґрунтовано принципову нездатність подібної моделі глобального розвитку подолати фундаментальні деструктивні тренди, що посилились після Другої світової війни. Розкривається реальний зміст різноманітних технологічно-детерміністських соціальних утопій, що пропонують різноманітні рецепти подолання глобальних проблем сучасності з позицій постіндустріального технологічного детермінізму. Доведено, що реальна стадіальна альтернатива антикризового мейнстріму, спрямованого на гуманізацію сучасного світоустою, має базуватись на докорінному переформатуванні нинішнього глобального тренду у напрямі відродження національної держави на основі відновлення етнонаціональної ідентичності в її культурному, соціальному та економічному вимірах, а також докорінній трансформації різноманітних регіональних об'єднань, зокрема ЄС, на засадах кумулятивного функціонального взаємодоповнення національних та наддержавних інститутів, протилежних лише ззовні несумісним глобалістичному космополітизму та етнорелігійному фундаменталізму.

Ключові слова: *постіндустріальне суспільство, глобалізм, національна альтернатива, капіталізм, фінансовий імперіалізм.*

Науково-технічний прогресизм

У другій половині ХХ ст., на тлі небачених успіхів НТР виникла потужна течія глобалістичної футурології, представники якої Д. Белл, Ж. Еллюль, П. Друкер, Д. Гелбрейт, Г. Кан, У. Росту, Е. Тоффлер та інші, передбачали неминуче вирішення основних глобальних проблем сучасності – енергетичної, воєнної, демографічної та похідних від них – екологічної, продовольчої, завдяки переходу людства від індустріального капіталізму до якісно нового технологічного способу виробництва, який ототожнювався ними із остаточним встановленням максимально безкризового суспільного ладу.

Нова стадія всесвітньо-історичного розвитку протягом декількох десятиліть визначалась як «постіндустріальне», «інформаційне» суспільство, а пізніше, відповідно, «нооекономіка», «фінансова цивілізація» і, навіть, «посткапіталізм» та «трансіндустріалізм». Наприкінці ХХ ст. Е. Кастельс у відомій трилогії «Інформаційна епоха: економіка, суспільство та культура», маючи на меті підкреслити домінуючу роль інформації як головного чинника сучасної економіки запровадив поняття «інформаційного» та «мережевого»

суспільства, в яких домінуючою формою власності стане інтелектуальна власність.

Згідно цих прогнозів за допомогою комп'ютерної революції, яка забезпечить тотальну автоматизацію виробничих процесів та «зеленої» революції з її широкомасштабними меліорацією, хімізацією, рекультивацією земель, буцімто стане можливим досягти стандартів масового споживання практично для всього людства, навіть враховуючи, що як мінімум ще декілька десятиліть кількість населення буде зростати і за прогнозами у 2050 р. може сягнути більш ніж 10 млрд. осіб. Також прогнозувались і небачені успіхи у царині медицини, фармакології, електронної промисловості та кібернетики (аж до створення штучного інтелекту, освоєння людиною космічного простору та промислової колонізації сонячної системи і навіть здійснення контакту з позаземними цивілізаціями).

Невипадково, один з найбільш відомих західних футурологів Е. Тоффлер зазначав, що ідея хантінгтонівських «хвиль демократії» – розповсюдження принципів демократичних цінностей у світовому масштабі, що виникла на початку 90-х рр. XX ст., була навіяна його фундаментальною працею «Третя хвиля», в якій описано техніко-економічний перехід розвинених індустріальних країн від аграрної та індустріальної до постіндустріальної стадії розвитку (звідси і походження терміну, що визначав подібний вид соціальної утопії – «технологічний детермінізм»). Здавалось, що у подальшому власне цей тренд безкризового «сталого розвитку» справді став домінуючим, а періоди нестабільності сучасної економіки та світової фінансової системи розглядались як «хвороби росту» – тимчасові фази закономірної циклічності, що обов'язково невдовзі трансформуються у покращення ринкової кон'юнктури.

Адже навіть певні кризові явища обумовлені скасуванням на початку 70-х рр. XX ст. золотого доларового стандарту і переходом до так званих плаваючих валютних курсів, а також «революція цін» на енергоносії, викликана солідарним протестом близькосхідних країн проти підтримки Заходом, на чолі із США, агресивної політики Ізраїлю, породивши певні диспропорції у світовій економіці, в подальшому стали поштовхом до чергового запуску механізмів саморегулювання та самооновлення, а значить – подальшого зміцнення глобалізаційного мейнстриму.

Після того як СРСР, оголошений «Імперією зла», не витримав конкуренції зі «світом капіталу» та внаслідок, насамперед, власних внутрішніх нерозв'язаних антагонізмів припинив своє існування, а західний світ, як здавалось, саме на основі запровадження радикально-ліберальних «рейганоміки» та «тетчеризму», в черговий раз продемонстрував свою безмежну адаптивність, навіть у багатьох скептиків з колишнього лівого табору (зокрема, колишніх європейських «лівих») почало складатись враження, що глобальна ринкова економіка у її нинішньому вигляді справді є безальтернативною.

В цьому сенсі показово, що Е. Тоффлер у бестселері «Футурошок» спочатку пов'язував соціальні напруження, які так чи інакше виникали у західному світі (за термінологією І. Валлерстайна – «світосистемному ядрі») головним чином із відставанням адаптивних можливостей сповненої стереотипів людської психіки, до ще небаченого у людській історії ритму життя. Втім, невдовзі дослідник вимушений був визнати, що входження в інформаційне суспільство все ж породжує велику кількість більш масштабних проблем, обумовлених якісно новими вимогами постіндустріалізму до рівня освіти, необхідністю оперативної перекваліфікації робітників та інженерів, витісненням робототехнікою «зайвої» робочої сили, нарешті поступовою відмовою правлячого західного класу від традиційного для моделі «welfare state» державного патерналізму щодо соціально незахищених верств тощо (про що також пишуть Д. Белл у «Культурних суперечностях капіталізму» та Ф. Фукуяма в книзі «Великий розрив»). Пізніше, у фундаментальній праці «Третя хвиля» Е. Тоффлер одразу ж на першій сторінці констатує, що конфлікт між застарілою інфраструктурою «другої хвилі» класичного індустріалізму і «третьою хвилею» постіндустріального суспільства, що народжується, вже набув характеру справжньої війни.

Проте, у наступній роботі «Нова парадигма могутності: знання, багатство, насильство на порозі XXI століття» Е. Тоффлер все ж наполягає на тому, що в наш час багатство і знання є потужним чинником гальмування будь-яких глобальних дисбалансів. Фактично, цю ж тезу він повторює у книзі «Революційне багатство. Як воно буде створене і як воно змінить наше життя», написаній разом зі своєю дружиною у 2006 р. Описуючи загальносвітові небезпеки процесу глобалізації, автори намагалися довести, що ці труднощі будуть подолані за рахунок неминучого підвищення не просто рівня масового споживання, а й якості життя у світовому масштабі, цим самим надаючи обґрунтування фукуямівській ідеї «кінця історії» – настання ери безконфліктності та добробуту для всього людства.

Темний бік «світлого майбутнього»

Насправді, ця аргументація нагадує популярні за радянських часів ідеологічні бренди про неминучу перемогу, тільки не комунізму, а капіталізму у всесвітньому масштабі (згадаймо базову тезу комуністичної ідеології про те, що комунізм розвивається на основі так званих неантагоністичних протиріч). Втім, жодна, навіть найбільш майстерно сконструйована соціальна утопія, не може стати методологічною базою для ефективного глобального передбачення. Тому не дивно, що реальний загальний тренд світового розвитку зовсім не співпадає з маніловськими прогнозами футурологів із табору постіндустріальних прогресистів. Мірою зменшення надприбутків, отриманими ТНК внаслідок переведення виробництв у Китай та інші країни з дешевою робочою силою та долучення до природних, людських і, навіть, інтелектуальних ресурсів внаслідок розпаду СРСР, а також лихварського кредитування вічного боржника

– так званої світової периферії, до якої належить і Україна, вже приблизно з середини 90-х рр. XX ст. почалось згасання ейфорії щодо побудови чергового раю на землі. Зокрема, планетою прокотилась хвиля не демократії, а економічних катаклізмів, спершу найбільш відчутна у фінансовій сфері.

Не виправдались і сподівання на надзвичайну прибутковість «четвертого сектору» інформаційних технологій, що з самого початку були дещо перебільшені внаслідок нерозуміння механізмів формування додаткової вартості у сфері «високих» технологій, а, крім того, свідомо завищені з метою отримання надприбутків від зростання ціни акцій нового сектору економіки. Насправді, внаслідок так званої еластичності попиту на нове програмне забезпечення (людина завжди в першу чергу задовольняє потребу у первинних життєвих потребах – їжі, одязі, житлі та медикаментах), а також можливості безкоштовного масового тиражування ексклюзивної інформації, інтернет-бізнес не став, та й не міг стати локомотивом розвитку сучасної економіки.

Закономірно, що масове використання нових фінансових інструментів (ф'ючерсів, деривативів тощо), водночас з формуванням міфу про небачений зиск, який можна отримати від «віртуальної», «цифрової» економіки у новій «фінансовій цивілізації», а отже і гарантовану високу ліквідність вкладених в неї цінних паперів, призвело до виникнення чергових гігантських фінансових пірамід. Завдяки потужній рекламній кампанії, в якій проголошувався «перехід до четвертого сектору економіки», зокрема створення так званих доткомів – переважно американських Інтернет-компаній, що працювали у «всесвітній павутині», спочатку відбувся злет ціни на їх акції, а невдовзі падіння індексу NASDAQ, обвал цін та масове банкрутство найпотужніших американських банків та страхових компаній.

Під час чергового падіння фінансових ринків у 2008 р. стало очевидним, що нова економічна рецесія є лише проявом всеохоплюючої кризи наявної моделі світопорядку, включаючи її політичну і навіть духовно-світоглядну складові. Спроби поживавлення попиту і наступного стимулювання світової економіки за традиційною неоліберальною схемою «кількісного пом'якшення» – вливання у глобальний фінансовий ринок додаткових трильйонів емісійних доларів та подальшого розкручування механізму довгострокового боргового кредитування за допомогою американських «трежеріс» та «євробондів», а також масового скуповування, зокрема, короткострокових українських та російських держоблігацій під грабіжницький відсоток, лише погіршили ситуацію. Емісійні активи, що повинні були підтримати діяльність банків як основу новітньої «фінансоміки», здебільшого потрапляли на спекулятивні ринки, а промисловість, на тлі загальносвітового тренду падіння купівельної спроможності населення, неминуче занепадала.

Чому ж не спрацювали вкрай оптимістичні прогнози подолання глобальних проблем сучасності на основі досягнень НТР і людство знову занурилось у небезпечну системну кризу? Справа в тому, що в основу механізмів отримання

прибутків після Другої світової війни, коли європейські країни, що перебували в руїнах, погодились на використання долару у якості головної або старшої світової резервної валюти, було покладено принципи гранично споживацького, конформістського антикреативного існування, що і відповідає моделі класичного капіталізму в циклі його цивілізаційного згасання. Як наслідок, подібно до попередніх циклів занепаду класичних цивілізацій Стародавнього світу, на тлі неухильної втрати модернізаційного потенціалу вже за Новітньої доби відбулось загострення військово-загарбницького експансіонізму, нерозривно пов'язаного з глобальним фінансово паразитичним механізмом так званого нееквівалентного економічного обміну. Але на відміну від того ж Риму або Китаю періоду цивілізаційного занепаду ці процеси набули загальнопланетарного масштабу, що, врешті, і привело до двох світових воєн, утвердження в глобалізованому однополюсному світі неоліберального (точніше квазіліберального) монетаризму, та стало головною причиною зростання небезпеки ядерного апокаліпсису (ісламський тероризм, як і «праві» та «ліві» популістсько-радикальні рухи, що посилюються в ЄС, здебільшого стали неадекватною реакцією на космополітичний виклик транснаціональних фінансових груп).

Цей антиінноваційний тренд паразитичного розвитку має свої витоки ще у створенні Федеральної резервної системи, за допомогою якої фактично відбулась легалізація контролю над економікою США потужними банківсько-фінансовими об'єднаннями Рокфеллера, Моргана, Дюпона та інших. Як наслідок – виникнення безпрецедентної фінансово-біржової спекулятивної піраміди з неминучим наступним падінням фінансового ринку, втратою мільйонами американців своїх заощаджень та початку Великої економічної депресії в США, яка стала каталізатором Другої світової війни (про небезпеку сповідування культу долара – «жовтого диявола» з гуманістичних та патріотичних позицій попереджали у своїх творах практично всі видатні американські письменники, починаючи від Р. Емерсона та У. Уїтмена і закінчуючи Г. Мелвілом, Т. Драйзером, М. Твенем, О. Генрі, Т. Капоте, Дж. Лондоном, С. Люїсом, У. Фолкнером, Е. Хемінгуєм, Р-П. Уорреном, Дж.Стейнбеком, Дж. Селлінджером та ін.).

Після Другої світової війни, коли були створені міжнародні фінансові організації, а долар набув статусу світового платіжного засобу, і водночас з'явилися нові фінансові інструменти та інформаційні мережі, що створюють можливість для небаченої інтенсифікації розвитку фіктивних фінансових активів, система нееквівалентного перерозподілу товарів, послуг та ресурсів досягла свого остаточного завершення і набула глобального масштабу. Тому доводиться визнати, що в багатьох аспектах сучасної геополітики та геоekonomіки йдеться далеко не про прогрес людства, а, навпаки, глибоку реакцію, повернення до найархаїчніших форм геноциду та загарбництва за

допомогою сучасних фінансових інструментів, застосування яких, так чи інакше, доповнюється відомою «політикою канонерок».

Саме тому навіть один з найбільш знаних ідеологів неолібералізму Дж. Сорос називає подібну ідеологію та міжнародну практику фінансового паразитизму «ринковим фундаменталізмом», підкреслюючи реакційно-тоталітарну природу сучасного монетаризму (насправді за своїми руйнівними наслідками цілком співставну з комунізмом та нацизмом). На тлі загострення загальнопланетарних деструкцій цей прихильник відкритого суспільства, який заробив величезні статки на спекуляціях, що руйнували фінансові системи цілих держав, в роботах «Криза світового капіталізму» та «Про глобалізацію» зазначає, що МВФ, який створювався для підтримки купівельної спроможності та економічного розвитку країн, що знаходились у повоєнних руїнах, розробляв свої перші програми за ситуації фіксованих валютних курсів та існування золотого стандарту, а це ускладнювало емісію та неконтрольований відтік капіталу. Окрім того, Дж. Сорос визнає, що за задумом ініціатора створення даної міжнародної установи видатного економіста Дж. Кейнса, статут МВФ мав передбачати спільну відповідальність позичальника та кредитора за ефективність використання наданих коштів. Це зробило б неможливою нинішню кредитну стратегію, наслідком якої, врешті-решт, стала боргова кабала, за якої спочатку отримані позички йдуть на погашення лихварських відсотків, а потім «з молотка» розпродаються національні активи (створення гарантій відповідальності ТНК за свою діяльність на території суверенних держав Латинської Америки вимагав ще на початку 80-х рр. XX ст. засновник «Римського клубу» А. Печчеї у бестселері «Людські якості. Шість цілей для людства»).

Не дивно, що знані творці постіндустріальної соціальної утопії водночас висловлювали достатньо агресивні ідеї на кшталт навіть не Realpolitik, а граничного цинічного прагматизму – Realgeopolitik, якої завжди дотримувався, наприклад, З. Бжезинський. Суть цього підходу полягає в тому, що сучасним світом керує і керуватиме військова сила, позаяк головним мотивом міжнародної політики будь-якої держави є боротьба за ресурси, необхідні не тільки для виживання, а й для підтримки високого рівня комфорту тих, хто має переваги в економічних та військових засобах глобальної експропріації.

Все той же Е. Тоффлер, який передбачає неминучість настання у всесвітньому масштабі Третьої постіндустріальної економічної хвилі, яку запровадить Захід, що здолає реакцію індустріальної фази за допомогою таких «озброєнь» як технології та знання, у книзі «Війна та антивійна: виживання на початку XXI століття» наголошує на тому, що володіння зброєю третьої інформаційної хвилі дає Заходу незаперечну перевагу у боротьбі за геополітичне домінування над державами з озброєннями, що відповідають рівню другої (індустріальної) хвилі.

Автор концепції глобального кінця військових і соціальних конфліктів Ф. Фукуяма у книзі «Сильна держава», фактично ототожнюючи американський націоналізм з імперіалізмом, визнає необхідність підтримки світового порядку не коштом задекларованих принципів мирного співіснування, а за допомогою військово-економічного гегемонізму США. Дослідник у книзі «Наше постлюдське майбутнє» висловлює соціал-дарвіністські погляди та апелює до засобів фармацевтичного і генетичного контролю над людством.

Але всіх перевершив відомий аналітик Г. Кан, що був засновником і директором Гудзонівського науково-дослідного інституту, де, на замовлення уряду США та фінансово-промислових транснаціональних корпорацій, розроблялись довгострокові науково-технічні, соціально-економічні та військово-технічні прогнози. З одного боку у книгах що отримали великий розголос, таких як «Рік 2000» (1967 р.), «Майбуття. Роздуми про 70-80-і рр.» (1972 р.), «Наступні 200 років» (1976 р.), «Економічний розвиток світу» (1979 р.), «Майбутній бум» (1982 р.), «У Землі достатньо ресурсів» (1984 р.) цей автор активно пропагував можливості досягнення загальнопланетарної соціальної гармонії на основі зростаючого потенціалу науково-технічних новацій. З іншого – в якості одного з найвідоміших футурологів Г. Кан у своїх працях «Щодо термоядерної війни» (1960 р.), «Думки про немислиме» (1962 р.), «Про ескалацію: метафори і сценарії» (1965 р.) затято доводив і навіть виправдовував необхідність використання ядерної зброї у майбутній світовій війні. Не даремно Е. Фромм, який у своїх працях «Мати чи бути», «Революція надії», «Здорове суспільство» та «Чи може людина взяти гору?» зобразив спільні типологічні риси тоталітарних форм капіталізму та комунізму і, намагаючись обґрунтувати альтернативу обом цим суспільним устроєм, оцінював творчість Г. Кана, з його спробами обґрунтувати можливість перемоги США у ядерній війні, як своєрідну форму псевдонаукової параноїдальності, що притаманна тоталітарному способу мислення.

Фінансовий неоколоніалізм

Розмірковуючи про те, що МВФ та інші світові фінансові організації зробили і продовжують робити багато корисного, стимулюючи прогресивні реформи у кризових країнах, а всі негаразди, начебто пов'язані з діяльністю цієї організації, обумовлені тим, що її рекомендації або неправильно зрозуміли, або неправильно використовують, не будемо забувати, що стандартну програму діяльності МВФ, особливо у варіанті «Вашингтонського консенсусу», свого часу було розроблено ще для африканських, а потім апробовано на латиноамериканських і далекосхідних країнах. Вона передбачає реалізацію відомої тріади: масова приватизація, максимальна лібералізація зовнішньої торгівлі та фінансова стабілізація. Ці «кити» базуються на абсолютно хибному теоретичному постулаті про те, що збільшення золотовалютних резервів і стискання грошової маси з метою придушення інфляції, буцімто дозволить стабілізувати грошову одиницю, що сприятиме зниженню процентних ставок за

кредитами і дозволить банкам фінансувати розвиток бізнесу. Насправді, подібна політика паралізує ділову активність, різко погіршує інвестиційний клімат, шкодить експорту і стимулює імпорт, зокрема західного капіталу, і, водночас, за ситуації збільшення ризиків у кризовій економіці не дозволяє суттєво знижувати кредитні ставки. За добродійними деклараціями про скорочення дефіциту бюджету, стимулювання малого та середнього бізнесу, залучення інвестицій так чи інакше приховується придушення вітчизняного виробника, зменшення експортного потенціалу країни позичальника, примітивізація виробництва, скорочення споживання та купівельної спроможності, соціально-економічна поляризація, деградація бюджетної сфери, а, отже, фундаментальної науки та культури.

Замість залучення цільових інвестицій через синхронізацію процесу приватизації та структурної перебудови, подібна «стратегія» запускає механізм наркотичної фінансової залежності держави не тільки від офіційних міжнародних фінансових установ, а й нерезидентів – приватних спекулянтів на ринку цінних паперів. Адже штучне підтримання валютного курсу так чи інакше передбачає періодичні валютні інтервенції, тобто скупівлю за рахунок золотовалютного запасу частини «зайвої» національної грошової маси «уповноваженими банками», які зовсім не прагнуть фінансувати реальний сектор виробництва, а заробляють швидкі та великі прибутки на ринку цінних паперів. Подібний «колообіг грошей у лихварській природі» сучасного фінансового капіталізму дозволяє вивести законним шляхом більшу частину раніше позиченого капіталу на Захід, залишивши державу боржника біля «розбитих ночв»: з тілом боргу, що неухильно зростає і додатковими відсотками. Водночас, наростання кризових явищ стимулює втечу капіталу за кордон, а втрата інвестиційної привабливості, що викликана кризою, збільшує попит на зовнішні запозичення під ще більш грабіжницькі відсотки.

Можна згадати й про непрямі прибутки або вигоди, отримані внаслідок політики МВФ, спрямованої на зниження інфляції шляхом підвищення відсоткових ставок і стискання грошової маси. Йдеться передусім про придушення потенційного конкурента в особі національного виробника, стимулювання імпорту товарів і послуг з держав-кредиторів. Окрім того, збереження стану перманентної економічної кризовості «недієздатних держав» («Failed states») знецінює національні валюти, збільшує попит на зовнішні запозичення, зміцнює долар як світову резервну валюту та збільшує потребу в ньому.

Водночас, спровокований економічний занепад та стан гуманітарної катастрофи у багатьох не просто «слаборозвинених», а штучно затриманих у своєму розвитку колоніальною, а потім і неокolonіальною політикою міжнародних фінансових інститутів країн, породив масову еміграцію – небачене за масштабами «переселення народів», зокрема з територій так званого пострадянського простору, включно з Україною. Адже ці формально

суверенні державні утворення, громадянам яких прозахідні реформатори обіцяли стрімке входження у посттоталітарний світ масового споживання, замість докорінного покращення життя за рахунок запровадження демократії та ринку, буквально звалилися в прірву катастрофічної деіндустріалізації, тіньової економіки, втрати інноваційного потенціалу та різних форм тиранії з притаманним їй невпинним зростанням рівня злочинності, корупції, незаконного вивозу капіталу.

Вищезазначені механізми неоколоніальної експлуатації ретельно вивчили та описали сучасні дослідники Дж. Стігліц у книзі «Глобалізація та її тягар», Д. Харві – «Коротка історія неолібералізму», І. Валлерстайн – «Історичний капіталізм», Н. Хомський – «Прибуток на людях» та «Новий військовий гуманізм», П. Кругман – «Найбільш заплутана проблема: втрата нашого шляху в новому столітті», Дж. Перкінс – «Сповідь економічного вбивці», Дж. Аррігі – «Довге двадцятье століття: Гроші, влада та витоки нашого часу», М. Льюїс – «Бумеранг. Як з розвиненої країни перетворитись на країну третього світу» та ін.

Безпосереднім наслідком реалізації розвиненими країнами подібної стратегії стало не настання обіцяного у 60-70-х рр. XX ст. суспільства всезагального благоденства, а те, що попри всі вищезгадані оптимістичні прогнози, прірва у рівні життя між розвиненими країнами та країнами «світової периферії», чисельність населення яких стрімко зростає, не тільки не зменшується, а, навпаки, вже набула відверто загрозливого характеру, що свідчить про деструктивність загальносвітового «позичкового» тренду. Для порівняння, на початку 60-х рр. XX ст. співвідношення у рівнях життя між розвиненим «золотим мільярдом» і «чорноробочою» рештою світу складало 1:60, а у 2000-х рр., за різними підрахунками, воно вже вимірювалось пропорцією 1:90 і навіть більше.

З «легкої» руки світових фінансових організації і, насамперед МВФ та ТНК, сукупний борг країн, що розвиваються, який наприкінці 80-х рр. XX ст. становив близько 1,8 трлн. дол., лише за 2015 р. виріс на 1,6 трлн. дол. і складає 62 трлн. дол. [1]. Глобальна соціальна несправедливість набула божевільних обрисів, адже поляризація доходів внаслідок реалізації неоліберальної стратегії є безпрецедентною: 8,4% населення планети нині володіє 4/5 світового багатства, а 2/3 населення ділить між собою жалюгідні 3% активів. Водночас роль монополій неухильно зростає [2].

Щодо України, яка опинилась у борговому зашморгу, між молотом російської агресії та ковадлом західного «благодійництва», то судячи з останніх вимог МВФ, у гонитві за надприбутками, капітал, як і за часів К. Маркса, і нині готовий до брудних і навіть злочинних оборудок. Він не рахується ані з тим, що наша країна перебуває у стані війни, ані зі станом гуманітарної катастрофи в Україні (офіційно підтвердженою ООН), і як наслідок – з масовою скоріше не еміграцією, а втечею найбільш працездатного населення до Європи та, як це не

сумно, до Росії. Не переймають керівництво МВФ і жахливі показники епідемічної захворюваності та смертності у працездатному віці. Адже на кону головний стратегічний актив – українська земля, а геноцид проти її народу допомагає звільнити ці богом забуті території від «зайвих» місцевих аборигенів.

Зрозуміло, що В. Путін, сподіваючись на свою п'яту колону у владних, економічних і військових структурах української «недодержави», безумовно розраховує на те, що «запас міцності» у Росії з її сировинними ресурсами все ж є більшим, ніж у Україні. Водночас в даному випадку, скоріше за все, навіть не йдеться про плани подальшого розширення окупації шляхом прямої збройної агресії, а радше про очікування остаточного обвалу уже в короткостроковій перспективі всіх українських політичних та економічних інститутів і вимушений радикальний перегляд Заходом свого ставлення до Росії як єдиного, хто може виконати в Україні роль «регіонального поліцейського», який за допомогою власних «миротворчих сил» візьме під контроль «екстремістські націоналістичні елементи», що «сіють хаос і руйнування». А далі на горизонті вже майорить розчленування України, до якого Росія готова залучити наших близьких і далеких західних «доброзичників», які мають територіальні та фінансові претензії до України, на можливість чого виразно натякав В. Путін під час своїх останніх заяв в Австрії.

«Багаті теж плачуть»

Розмірковуючи про шанси на глобальні структурні зміни, необхідно визнати: збереженню загальносвітового статус-кво заважає те, що мародерство виявилось заразним – політика отримання надприбутку «будь-якою ціною» за принципом «гроші не пахнуть» бумерангом вдарила по самих розвинених країнах. Тобто, новітні механізми глобальної неоколоніальної надексплуатації країн-позичальниць сприяють перетворенню потужних транснаціональних кредитних банківських установ на тіньові криміналізовані структури, які почали активно обкрадати американських та європейських споживачів та вкладників (згадаймо гучні кримінальні справи проти Уолл-стріт та хвилю банкрутств потужних західних банків та інвестиційних фондів, викликаних іпотечною кризою на початку XXI ст.). Тотальне перекредитування, а простіше – життя в борг, як засіб лише тимчасової підтримки гідного рівня життя «середнього класу» вже у середньостроковій перспективі призводить до неминучої втрати купівельної спроможності населення, падіння доходів домогосподарств та рецесії не тільки в аграрно-індустріальних, а й постіндустріальних країнах [3]. Про це, зокрема, пише П. Крауч у працях «Постдемократія» та «Дивна не-смерть неолібералізму».

Фактично з початку «рейганоміки» та «тетчеризму» за постійного збільшення витрат реальні доходи американських сімей або не зростають або навіть знижуються. Тобто ВВП країни зростає не за рахунок розвитку реального сектору, а, навпаки, витіснення його сектором фінансовим [4]. Тобто

нині «золотий мільярд» – лише метафора, за якою приховується небачена поляризація доходів в середині вже розвиненого суспільства. Тобто, на наших очах здійснюється демонтаж моделі соціальної держави. Водночас це відбувається не тільки на тлі падіння доходів, а й зниження продуктивності праці у промисловості, падіння економічної активності населення тощо.

Важливо зазначити, що подібний позичковий спосіб життя Заходу став можливим саме за рахунок штучного зниження вартості товарної маси, виробленої в регіонах з дешевою робочою силою. Але втягування Піднебесної у глобальний економічний та фінансовий (тобто насамперед доларовий) простір та перенесення з метою отримання надприбутку до цієї країни промислових виробництв зі США та ЄС, за максимального сприяння розвитку Китаю, інших східно-азійських та латиноамериканських країн у якості світової фабрики дешевих товарів для Заходу, врешті-решт, спричинило падіння якості життя у самих розвинених країнах. Адже витіснені у сферу послуг зайві робочі руки у США на що, зокрема, звертає увагу П.Дж. Б'юкенен в книзі з промовистою назвою «Смерть Заходу», легко заміщуються тими ж емігрантами та спричиняють масову декваліфікацію американських громадян. Про ці деструктивні процеси з глибокою тривогою сповіщав і новообраний президент Д. Трамп у своєму виступі перед Конгресом.

Окрім того, подібне джерело отримання надприбутку вже практично вичерпане. Неконтрольована емісія долара призвела до глобальної економічної кризи, обумовленої невідповідністю грошової маси, номінованої в цінних паперах і маси товарної, а падіння загальносвітової купівельної спроможності, знов-таки, веде до згортання реальної економіки, що відображено у фундаментальних дослідженнях Д. Келффа «Антиамериканський бізнес. Піднесення нової європейської моделі економіки», Дж.К. Богла «Битва за душу капіталізму», Е. Тодда «Після імперії. Есе про загнивання американської системи».

Нині, попри оптимістичні прогнози Світового банку про загальносвітове зростання ВВП на 3,9% (а ВВП США на 4%), реальна ситуація далека від декларованої. Насправді, такі локомотиви сучасного економічного розвитку як США та Китай залишаються в небезпечному стагнаційному передкризовому стані, що частково вимушений визнати навіть Світовий банк [5]. Зокрема в США на тлі невеликого пожвавлення економіки, обумовленої зниженням податків та намаганнями Д. Трампа проводити протекціоністську політику, продовжує стрімко зростати заборгованість домогосподарств та накопичуватись уже безпрецедентний зовнішній борг, який подолав позначку у 21 трлн. дол. [6], а запроваджувані американським президентом антикризові заходи є непослідовними та недостатніми [7]. Як наслідок закредитованість населення США у 2018 р. досягла рекордної позначки – 13 трлн. дол., а за збільшення розстрочених платежів, умови кредитування стають дедалі жорсткішими [8].

Для Китаю ж стратегія економічного демпінгування заради збільшення експорту (що досягалось переважно за рахунок недотримання екологічних стандартів, а значить до перевитрати невідновлюваних природних ресурсів, тобто життя за рахунок майбутніх поколінь) та ігнорування елементарного соціального захисту, також стала згубною. Гранично експортна орієнтація економіки КНР внаслідок продовження світової економічної кризи, що супроводжується загальносвітовим падінням купівельної спроможності в розвинених країнах, знижує реальні темпи розвитку економіки. Крім того, заради збереження високої зайнятості, а значить і політичної стабільності, китайська влада довгий час проводила квазікейнсіанську політику гігантських нерентабельних капіталовкладень, які не мають належної прибуткової віддачі.

Здороження робочої сили внаслідок тривалої політики «одна сім'я-одна дитина» також знижує конкурентну спроможність бізнесу. Це призвело до суттєвих диспропорцій соціально-економічного розвитку і величезного боргу, еквівалентного американському зовнішньому боргу [9]. Зокрема, на 2016 р. борг КНР становив близько 27,2 трлн. дол. (255% ВВП). Він є меншим, аніж у кризовій Єврозоні (271%), Великій Британії (266%) або давно стагнуючій Японії (394%). Але вкрай небезпечною є швидкість зростання цього боргу, адже на кінець 2008 р. борг КНР становив лише 147% ВВП [10].

Щодо ЄС, то сформульовані у відомому «Пакті стабільності та зростання» згідно концепції так званих чотирьох спільних просторів, вимоги щодо дотримання уніфікованої економічної політики передбачали, що дефіцит бюджету країн ЄС не повинен перевищувати рівень трьох найбільш стабільних країн більше ніж на 3%, а інфляції – на 1,5%. Згідно цих драконівських правил, країна, що допустила надмірний дефіцит бюджету в перший рік була зобов'язана заплатити штраф від 0,2% свого ВВП і ще 0,1% ВВП за кожний відсоток дефіциту, що перевищує ліміт. На другий рік, у разі недотримання загальноєвропейських стандартів, вноситься додаткова сума (але не більше 0,5% ВВП). Але ці вимоги виявились нереальними, внаслідок чого Франції, що порушила вищезазначені вимоги, загрожував штраф у 7,5 млрд., а Німеччині – 10 млрд. євро, тому подібні антиінфляційні правила були скасовані. Водночас темпи економічного зростання Об'єднаної Європи не досягли прогнозованих в середньому 6% на рік, що мало відбутись за рахунок кумулятивного ефекту від об'єднання ринків національних держав і проведення спільної економічної політики на основі єдиної валюти. Фактично відбулася економічна рецесія, яка триває донині – темпи росту ВВП не перевищували 3%, а у кризовому 2009 р. навіть падали до -4,1%. Водночас в ЄС в цілому знижується показник ВВП на душу населення.

Причиною вищезазначеного є те, що подібна штучна дефляційна економічна стратегія перш за все вигідна банківському капіталу, адже стримує розвиток реального сектору, витісняючи грошову масу на спекулятивні ринки (не кажучи про знищення національної промисловості через так зване формування

загальноєвропейського ринку поділу праці, наприклад у Греції). Внаслідок цього нині низка країн ЄС – Італія, Іспанія, Португалія, Греція – фактично знаходяться у переддефолтному стані. Тобто, запропонований І. Валлерстайном, поділ на «ядро» розвинених країн і «периферію» країн «недорозвинених» зберігається не тільки на загальносвітовому рівні, а й уже відобразився на рівні загальноєвропейському.

Більше того, стає все більш очевидно, що у процесі глобалізації економіки, як мінімум з часів встановлення Бреттон-Вудської системи, було закладено нездоланні базові вади. Адже після того, як національну валюту однієї країни – долар зробили світовою резервною валютою, на тлі отримання лихварських емісійних надприбутків закономірно почав зростати дефіцит платіжного балансу країни – емітента головного міжнародного платіжного засобу, що не могло не придушувати реальний сектор економіки [11]. Не випадково про вичерпаність нинішньої моделі капіталізму піднімається питання навіть на останніх Давоських форумах.

Дуже небезпечно, що попри досягнення НТР, кілька десятиліть спостерігається поглиблення духовно-світоглядної кризи західного світу, що духовно нищить власне розвинені країни (що, фактично, констатував Д. Трамп у своїй інавгураційній промові). Внаслідок того, що сучасна людина прагне підмінити буття комфортом, володінням, навіть у технологічно розвинених країнах відбувається наростання її «одномірності» (Г. Маркузе). Проти цього застерігали також М. Вебер, Л. Мемфорд, Е. Муньє, А. де Сент-Екзюпері, П. Сорокін, Е. Фромм, О. Хакслі, О. Зинов'єв.

Дж. Сорос у книзі «Епоха помилок. Світ на порозі глобальної кризи» (2006 р.), намагаючись зрозуміти, «що не так з Америкою», робить висновок, що головна вада полягає в так званому консюмеризмі, тобто споживацтві. Водночас йдеться насамперед «про надто велике схиляння перед успіхом, що вимірюється грошима – у збиток сутнісним цінностям», внаслідок чого «Америка зазнає поразки».

Як зазначає С. Хантінгтон, який певний час працював координатором у Раді національної безпеки США, у своїй останній праці «Хто ми? Виклики американській національній ідентичності» (2004 р.), безпосереднім наслідком деградації системи західних цінностей стало неухильне розмивання титульного англосаксонського етносу в США. Про це ж пише П. Бьюкенен у працях зі шпенглерівськи-апокаліптичними назвами «Смерть Заходу» (2002 р.) та «На краю загибелі (кінець Білої людини)» (2006 р.). Про таку ж небезпеку, але стосовно ЄС, більше 15 років тому попереджав Г. Хайнзон в резонансному дослідженні «Сини і світове панування: роль терору в народженні та занепаді націй» та дещо пізніше Т. Сарацин у катастрофічній книзі-прогнозі з вельми красномовним заголовком «Німеччина самоліквідується. Як ми ставимо на карту нашу країну».

Але, на жаль, звиклі до екстенсивно-паразитичних прибутків політики та економісти часто не бачать або не хочуть бачити реальних вад існуючого ладу. Зокрема в останньому інтерв'ю Дж. Сорос, говорячи про «екзистенційну кризу» Європи, задля її подолання, закликає зберегти відкритість загальноєвропейських та національних європейських кордонів для емігрантів і, за дотримання режиму жорсткої економії, примусити всіх членів ЄС перейти на євро [12].

Насправді головна причина нинішньої європейської кризи – втрата навіть провідними державами своєї національної ідентичності, обумовлена хибною інституціональною моделлю нинішнього ЄС, протилежної деґолівському підходу створення «Європи батьківщин». Як наслідок, політичні й економічні інститути ЄС за останній час виявили свою неефективність. Йдеться в першу чергу про оцінку діяльності Європарламенту, Єврокомісії, Європейської Ради Міністрів, які виявились не здатними ефективно співпрацювати. Цьому стають на заваді недостатня, а подекуди й фіктивна, колегіальність в процесі обрання цих «гілок влади», відсутність належного представництва в їх складі, брак професійних, моральних, авторитетних і наділених лідерськими якостями політиків, а також тіньовий характер прийняття важливих рішень, позаяк із-за куліс багато в чому бутафорських європейських політичних інститутів найманими політичними маріонетками здебільшого керують представники паразитично-спекулятивного капіталу.

Ситуацію погіршує розмивання титульних етносів культурно і релігійно чужерідними, а тому неадаптивними до європейських цінностей, здебільшого радикалізованими ісламськими емігрантами [13]. Все це уже зрозуміли в Східній Європі, і як наслідок, країни Вишеградської групи, попри активні протести того ж Е. Макрона та А. Меркель, чинять відчайдушний опір космополітичній політиці радше навіть не «брюссельських бюрократів», а тіньових транснаціональних плутократів, спрямованій на перетворення громадян і патріотів на пасивних споживачів.

Діяльність нинішньої глобальної системи узаконеного віртуально-фінансового шахрайства, яка, подібно до особливого типу зброї масового ураження, кожний день не тільки відбирає десятки тисяч життів у «слаборозвинених» країнах, а й, неухильно погіршує рівень життя у Старому та Новому світах, максимально сприяє путінському режиму у побудові ідеологічних фейків про Росію, яка буцімто самотужки протистоїть західному гегемонізму. Як і за часів СРСР, навіть у частини незаангажованих західних інтелектуалів виникає ілюзія, що В. Путін, якого вже називають сучасним Че Геварою [14], справді протистоїть світовій банкокрації, дії якої подекуди межують з бандократією, та агресивній політиці стирання національних кордонів. Хоча насправді, нинішній московський режим багато в чому є породженням «реформаторської діяльності» Заходу, який фактично наклав на

пострадянський простір контрибуцію за поразку у холодній війні, спираючись на ельцинський та інші компрадорські клани.

Крім того, на тлі втрати вищих гуманістичних орієнтирів, свого часу створених самим Заходом, нині спостерігається безпрецедентна корумпованість західних еліт, велика частина яких знаходиться на утриманні московського режиму, внаслідок чого навіть у незалежних лідерів країн тієї ж Вишеградської групи також виникає спокуса використати Кремль для зміцнення своїх економічних позицій.

Єдино можлива альтернатива

Останнім часом у світових ЗМІ проголошується настання нового постіндустріалізму – «четвертої хвилі», «цифрової революції», «четвертої промислової революції», «нанотехнологій», так званого п'ятого, а в недалекій перспективі і шостого технологічних «укладів» тощо. Головна ідея цього нового витка технологічного прогресизму – переконати, що завдяки масовому освоєнню енергозберігаючих технологій і нетрадиційних джерел енергії (вітряна енергетика, сонячні батареї, автомобільні електродвигуни та двигуни на водневому паливі, нарешті термоядерний синтез) стане можливим в принципі вирішити глобальні проблеми сучасності, які стрімко загострюються. Зокрема відомий футуролог Р. Курцвейл прогнозує, що у 2028 р. сонячна енергія стане настільки дешевою та доступною, що буде повністю задовольняти сумарні потреби людства [15]. Щодо більш віддаленого майбутнього, то за І. Маском йдеться про міжпланетні космічні перельоти на Марс. Як вважав видатний, схильний до футурології фізик С. Хокінг, цілком реальним є контакт з позаземними цивілізаціями і навіть заселення людством оточуючого космосу.

Водночас з наростанням дефіциту світової доларової ліквідності, обумовленого підвищенням ставок ФРС (що веде до відтоку валюти з світової периферії, зокрема пострадянського простору, у фінансові центри світу) та усвідомлення фіктивної анонімності офшорних рахунків, володарі яких шукають нову «тиху гавань», відбувається небачене інформаційне розкручування теми перспективності криптовалют.

Насправді, подібно до того, як це було на початку 70-х рр. XX ст., безупинна реклама безвідходних енергозберігаючих технологій, та запевнення, що тотальна комп'ютеризація промислових процесів є панацеєю від економічної кризи, покликана приховати принципову нездатність існуючого світоустрою впоратись з новими загрозами, породженими принциповою вичерпаністю того типу антинаціонального глобалізму, завдяки якому, за рахунок монополізації процесів фінансово-кредитного посередництва, забезпечується надлишково-споживацьке існування мізерної частини людства [16].

Вищезазначене є небезпечним, позаяк в критичний для долі людства момент, створює ілюзію існування ефективних засобів подолання системної кризи за ситуації її стрімкого загострення. Напротивагу всім цим утопіям нещодавно опублікованій ювілейній доповіді Римського клубу піддається слушній критиці

оцінка ефективності економіки за критерієм зростання ВВП та зазначається, що новітні технології не врятують нас від катастрофічної екологічної кризи. А головне – в цьому ж документі зроблено однозначний висновок: капіталізм у його нинішньому вигляді вже вичерпав свій інноваційний потенціал і потребує заміни на більш гуманістичний суспільний лад [17].

Отже, необхідно визнати, що замість розповсюдження хантінгтоновських «хвиль демократії» та тоффлерівських «хвиль» постіндустріалізму, остаточно сформувався поділ світу на гегемоністське «світосистемне ядро» та «світову периферію» вже не «другого» і навіть не «третього», а, радше, «третьосортного» світу, тобто великої кількості країн-паріїв, до яких нині вже належить і Україна. Що ж до міфів про безмежні можливості самооновлення суспільства, яке в основу свого буття поклало надприбуток за будь-яку ціну (згадаймо хоча б перенесення промислових потужностей США і Європи до країн з наддешевою робочою силою) та створення глобального «суспільства загального добробуту», то це не що інше, як «операція прикриття». Тобто це овеча шкура, під якою приховуються методи новітньої експлуатації, в дійсності базовані на антиінноваційних механізмах глобального фінансового відчуження не тільки додаткового, а й необхідного продукту. Спекулювати у глобальному масштабі з небаченою швидкістю здебільшого віртуальним капіталом стало можливо завдяки новим можливостям інформаційного або цифрового суспільства, зокрема виникненню феномену електронних грошей та вторинного ринку цінних паперів.

Втім, нічого принципово нового в подібних механізмах відчуження додаткового прибутку немає. Вони застосовувались ще в період наполеонівських війн, коли клан Ротшильдів за допомогою фінансових маніпуляцій розпочав активно втручатись у європейські геополітичні процеси [18]. Водночас К. Маркс сформулював поняття «грошовий фетишизм», яке означало прагнення за рахунок лихварсько-кредитних операцій отримувати реальні ресурси і товари у обсягах, що значно перевищують винагороду за посередницькі фінансові послуги. Все це супроводжувалось наростанням утилітаризму і, як наслідок, аморалізму в правлячих колах та породжувало деструкції в ціннісних орієнтаціях всього західного суспільства (що знайшло своє відображення у всесвітньо відомих творах О. Бальзака, Г. Гейне, Ч. Діккенса, Е. Золя, Г. де Мопассана, У. Теккерея).

Перша світова війна, попри взаємні колоніальні зазіхання великих держав, також не в останню чергу була породжена конфліктом між екстенсивною моделлю отримання прибутку, в якій було зроблено ставку на вивіз позичкового капіталу, коштом розвитку інноваційного суспільного ладу, який спирається на людський творчий потенціал – капітал соціальний. Водночас поняття новітнього імперіалізму як «епохи загниваючого капіталізму» до М. Бухаріна, В. Леніна, Р. Люксембург у праці з красномовною назвою «Імперіалізм» (1902 р.) розробив британський економіст Дж. Гобсон, а соціал-

демократ Р. Гільфердінг у книзі «Фінансовий капітал. Новітня фаза у розвитку капіталізму» (1910 р.) показує як процес експорту фінансового капіталу набуває характеру особливого фінансового імперіалізму, нерозривно пов'язаного з імперіалізмом військовим [19].

В цей період виникає потужна інтелектуальна течія, представники якої формулюють типологічні характеристики нового суспільного ладу, принципово опозиційного існуючому. Звідси красномовні назви, побудовані на протиставленні майбутньої цивілізаційної альтернативи реакційному минулому. Перш за все йдеться про праці Ф. Тьонніса «Спільнота і суспільство», В. Зомбарта «Торгаші і герої», М. Шеллера «Буржуа та релігійний діяч», а також дослідження автора відомої двохтомної праці «Занепад західного світу» («Der Untergang des Abendlandes», буквально «Занепад західних земель») О. Шпенглера під назвою «Пруссакство і соціалізм». Альтернативу стагнуючому капіталізму доби фінансового імперіалізму розробляв В. Зомбарт в роботі «Німецький соціалізм», а також Г. Ле Бон – «Психологія соціалізму», К. Мангейм – «Консервативна думка», Е. Трьольч – «Німецька ідея свободи», Т. Веблен – «Теорія класу, що байдикує», Й. Шумпетер – «Соціалізм, капіталізм, демократія». Видатний французький соціолог Е. Дюркгейм у дослідженнях «Самогубство» та «Поділ праці» пише про неокорпоративний соціально-католицький устрій як особливу «моральну спільноту», що породжує «динамічну гушавину» солідарної співтворчості.

Фактично всі вищезгадані дослідники протиставляють патріотично орієнтований корпоративно-солідаристський устрій космополітичному гедоністичному англо-саксонському ультралібералізму фінансово-імперського штибу. До того ж, важливо зазначити, що перехід від індустріалізму до постіндустріалізму в режимі «економічного дива» у Франції, Німеччині, Японії, «далекосхідних тиграх», тобто реальний перехід від індустріалізму до постіндустріального суспільства, відбувався саме на основі саме цієї стадіальної альтернативи [20].

Що ж до повернення до стану креативності та консолідованості, то воно можливе лише за відродження модерної етнонаціональної ідентичності, якої Україна так і не набула, а розвинені країни, які започаткували феномен політичної нації, нині стрімко втрачають. Якщо говорити про реальні глобальні реформи і, навіть, порятунк західного світу від люмпенізованої етнокстремістської навали, зокрема, ісламсько-фундаменталістського гатунку, то він потребує не просто відмови приймати біженців, для більшості яких жодна країна Європи не стане Вітчизною, а подолання демографічної катастрофи, що швидко насувається на США, Японію та ЄС. А це передбачає відновлення ролі найважливішого соціального осередку – класичної європейської нації-держави, що проводитиме демографічну політику на принципово відмінних, як від антисоціального ліберального екстремізму, так і правого популізму, засадах [21].

Крім того, за ситуації, коли глобалізований світ «просідає» під вагою нерозв'язаних проблем, антикризова модель суспільного розвитку має переформуватись в напрямі максимального інституціонального синтезу геополітичного регіоналізму та відродженої національної держави. Це передбачає не відмову від геополітичних союзів націй, а відмову від неоліберальних засад їх формування, зокрема докорінну перебудову нині гранично космополітизованого ЄС [22].

Отже, майбутнє не тільки України, а й людства у цілому, в кінцевому підсумку буде залежати від того, чи будуть здатні здорові національні сили, які неодмінно активізуються на тлі неминучої геополітичної фрагментації світу практично на всіх континентах, консолідувавшись на основі модерно-національних цінностей, виробити стратегію суспільно-економічного розвитку, альтернативну як пануючому ринково-фундаменталістському монетаризму, так і неконструктивній релігійно-фундаменталістській реакції на квазіліберальний технологізований глобалізм.

Список використаних джерел і літератури

1. Долг развивающихся стран лишь вырос на \$1,6 трлн до \$62 трлн в 2015 году. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vedomosti.ru/economics/articles/2016/03/18/634108-dolg-razvivayuschih-sya-stran>
2. Жмеренецкий А. Как выжить в будущем. Восемь трендов, которые вскоре изменят мир. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://focus.ua/society/371851/>
3. США-2015: 58 фактов настолько диких, что многим в них сложно поверить. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://cont.ws/post/170892>
4. 18 графиков о том, что стало с экономикой США при Обаме. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://ru.insider.pro/analytics/2016-12-20/18-grafikov-o-tom-chto-stalo-s-ekonomikoj-ssha-pri-obame/>
5. Темпы роста мировой экономики в 2018 году повысятся до 3,1 процента, однако потенциал дальнейшего роста вызывает озабоченность. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vsemirnyjbank.org/ru/news/press-release/2018/01/09/global-economy-to-edge-up-to-3-1-percent-in-2018-but-future-potential-growth-a-concern>
6. Hamilton C. Was-disaster-for-america. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://economics.blogspot.ru/2018/04/q1-2018-.html>
7. Смит Б. Торговые войны Трампа – это идеальная дымовая завеса для рыночного краха. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://finview.ru/2018/03/08/idealnaya-dymovaya-zavesa-dlya-rynchnogo-krakha/>
8. Дембик К. Рецессия – доказательства накапливаются. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.home.saxo/-/media/documents/regional/ru/ruoutlook-q2-2018.pdf>
9. Китайский долг превысил долг США: насколько устойчива ... [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.south-invest.com/dolg?language=ru>
10. Долг Китая стремительно растет. Его показатель уже в три раза превышает опасный уровень. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.vedomosti.ru/economics/articles/2016/09/20/657812-dolg-kitaya-stremitelno>
11. Lebowitz M. Triffin Warned Us. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://realinvestmentadvice.com/triffin-warned-us/>
12. Сорос Дж. Як врятувати Європу: стаття Сороса про нову фінансову кризу та про майбутнє ЄС. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.euointegration.com.ua/articles/2018/05/31/7082433/>

13. Шморгун О. Демографічна катастрофа як чинник глобальної воєнної загрози. Частина 1. // Інформаційно-аналітична газета «Контраст». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.kontrast.org.ua/news/2592.html>
14. Pomerantsev P. How Putin became the Che Guevara of the Right. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.politico.eu/article/how-vladimir-putin-russia-became-che-guevara-of-right-wing/>
15. Прогноз до 2099 года от технического директора Google Рэя Курцвейла. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ipress.ua/ru/mainmedia/prognoz_do_2099_goda_ot_tehnycheskogo_dyrektora_google_reya_kurtsveyla_120972
16. Шморгун О. Революція 4.0: міфи і реалії // Філософія фінансової цивілізації: людина в світі грошей. – К.: ДВНЗ «Університет банківської справи», 2018. – С. 162-176.
17. Матвейчев О. Юбилейный доклад Римского клуба: «Старый Мир обречен. Новый Мир неизбежен!». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://hvylya.net/analytics/geopolitics/yubileyniy-doklad-rimskogo-kluba-staryiy-mir-obrechen-novyyiy-mir-neizbezhen.html>
18. Шморгун О. Цивілізаційна сутність епохи бонопартизму та історичний шанс альтернативного розвитку Російської імперії // Вітчизняна війна 1812 року в контексті поступу всесвітньої історії. – К.: Фенікс, 2013. – С. 207-235.
19. Шморгун О. Перша світова війна: Причини і наслідки у геостратегічному вимірі // Перша світова війна: історичні долі держав і народів (До 100 річчя від початку Першої світової війни). – К.: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2015. – С. 36-53.
20. Шморгун О. Постекономічні цінності в контексті пошуку креативно-мобілізаційних мотивацій суспільного розвитку часу // Сучасні європейські культурно історичні цінності в контексті викликів глобалізації. – К.: Фенікс, 2014. – С. 82-104.
21. Шморгун О. Модерні етнонаціональні процеси: потенціал антикризового розвитку України // Проблеми всесвітньої історії. – 2016. – № 2. – С. 30-49.
22. Шморгун О. Цивілізаційна ідентичність України: теоретичні та політичні засади // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. – К.: Фенікс, 2011. – С. 100-118.

Шморгун А.А. Всемирно-исторические тренды: спасение или катастрофа?!

В статье показаны стадийно-цивилизационные истоки существующей системы глобального квазилиберального монетаризма (неолиберализма) в качестве идеологического основания общественного устройства, наличием которого обусловлена череда социально-экономических кризисов, включая финансовые обвалы конца XX – начала XXI в. Обоснована принципиальная неспособность данной модели глобального развития в преодолении фундаментальных деструктивных трендов, которые резко усилились после Второй мировой войны. Раскрывается реальный смысл различных технологически-детерминистских социальных утопий, в которых предлагаются различные рецепты преодоления глобальных проблем современности с позиций постиндустриального технологического детерминизма. Доказано, что реальная стадийная альтернатива антикризисного мейнстрима, направленного на гуманизацию современного мироустройства, должна базироваться на радикальном реформировании нынешнего глобального тренда в направлении возрождения национального государства на основе возобновления этнонациональной идентичности, в ее культурном, социальном и экономическом измерениях, а также основательной трансформации различных региональных объединений, включая ЕС, на основе кумулятивного функционального взаимодополнения национальных и надгосударственных институтов, противоположных лишь внешне несовместимым глобалистскому космополитизму и этнорелигиозному фундаментализму.

Ключевые слова: *постиндустриальное общество, глобализм, национальная альтернатива, капитализм, финансовый империализм.*

Shmorgun O. World-Historical Trends: Salvation or Catastrophe?!

The article shows the stadium-civilization origins of the current system of global quasi-liberal monetarism (neo-liberalism) as an ideological basis of the social system, which is caused by a number of socio-economic crises, including the financial collapse of the late XX – early XXI century. The fundamental inability of such a model of global development to overcome the fundamental destructive trends, which sharply increased after the Second World War, was substantiated. The real meaning of various technologically deterministic social utopias, which from the positions of post-industrial technological determinism also offer various recipes to overcome global problems of our time is revealed. It is shown that the real staged alternative to the crisis mainstream, aimed at humanizing the modern world, should be based on radical reformatting of the current global trend towards the revival of the national state on the basis of the restoration of ethno-national identity in its cultural and social and economic dimensions, as well as radical reformatting of various regional associations, including the EU, on the basis of a cumulative functional complement of national and supra-state institutes opposite only superficially inconsistent to global cosmopolitanism and ethnoreligious fundamentalism.

Keywords: *postindustrial society, globalism, national alternative, capitalism, financial imperialism.*

НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94:316.42+008(569.1)

Вєтринський І.М.

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІОКУЛЬТУРНОГО РОЗВИТКУ СИРІЇ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО ПОЧАТКУ ХХ СТ.

З метою виявлення фундаментальних чинників, що стали основою сучасного конфлікту в Сирійській Арабській Республіці, аналізуються ранні етапи формування та розвитку державності на території сучасної Сирії. Дані процеси розглядаються в контексті соціокультурних трансформацій у близькосхідному регіоні. Показано особливості розвитку Сирії в античний період, а також її місце і роль у міжнародно-політичних процесах раннього та пізнього середньовіччя. Досліджено особливості соціально-політичного становища Сирії у період її перебування у складі Арабського халіфату, а також проаналізовано специфіку впливу релігійного чинника на формування арабської національної ідентичності загалом та сирійської етнонаціональної ідентичності зокрема. Виявлені особливості розвитку Сирії у Новий час, зокрема у контексті її домінуючої ролі в регіоні Османської імперії.

Ключові слова: Сирія, іслам, соціокультурний розвиток, Близький Схід.

Нині сирійська криза є одним з найбільш кривавих збройних конфліктів у сучасному світі. Розпочавшись із громадянської війни, в подальшому під впливом зовнішніх чинників, зокрема активної військової підтримки ворогуючих сторін з боку іноземних держав, конфлікт досить швидко перетворився на найбільшу безпекову проблему в межах регіону та викликом для глобальної безпеки.

Війна у Сирії є складною та багатовимірною, оскільки поєднує комплекс проблем: релігійних, етнонаціональних, соціально-економічних, військово-політичних тощо. Підвалини протистояння у Сирії сформувалися багато століть тому і протягом її історії проблеми лише поглиблювалися, а перелік причин для майбутніх потрясінь постійно збільшувався. Отже, щоб наблизитися до розуміння природи і специфіки сучасного конфлікту в Сирійській республіці, а також для пошуку і моделювання потенційних шляхів стабілізації безпекової ситуації в регіоні в цілому і Сирії зокрема, необхідно проаналізувати особливості соціокультурного розвитку Сирії у цивілізаційному та геополітичному контексті. Насамперед необхідно виділити ті події, чинники і процеси, які найбільш суттєво вплинули на розвиток конфліктного потенціалу всередині держави та простежити трансформацію інтересів і можливостей зовнішніх гравців.

Метою даної статті є аналіз особливостей історичного і соціокультурного розвитку Сирійської Арабської Республіки зі становлення її державності і до початку ХХ ст., а також аналіз місця й ролі Сирії в регіоні та розгляд фундаментальних чинників, що заклали основу сирійського конфлікту.

Суттєвий вплив на специфіку історичного розвитку Сирії мали активні міграційні процеси та неодноразові завоювання її території різними імперіями, що перманентно призводило до докорінних змін релігійного та соціокультурного ландшафту країни. Географічне положення Сирії стало своєрідним «мостом» для міграційних процесів між Міжріччям, Малою Азією, Аравією та Єгиптом. Пізніше, Сирія стала центром становлення та розвитку ісламського світу, а також об'єктом зазіхань з боку європейських держав, оскільки на її території знаходились головні святині християн та мусульман, зокрема священне місто Єрусалим.

Одним з перших племен на сирійській території були амореї, що прийшли на початку III тис. до н.е. Археологічні дослідження поблизу сучасного м. Алеппо дозволили встановити, що близько 2500 р. до н.е. на цій території знаходилася столиця держави Ебла. Знайдена на місці розкопок бібліотека розкрила чимало фактів щодо її політичного устрою та відносин з сусідами. Зокрема, виборний правитель та рада старійшин Ебли, що складалася зі знаті, правили північною Сирією, Ліваном і частиною території північної Месопотамії, а основним супротивником Ебли було царство Марі в долині Євфрату. Як зазначає дослідник І. Дьяконов: «Встановити територіальні кордони реальної політичної влади Ебли досить складно, але ймовірно, можна вважати, що Ебла здійснювала безпосередній контроль над значною частиною Верхньої Сирії аж до Євфрату, а також можливо, навіть, до Беліха на Сході... Поза сумнівами розквіт старосирійської Ебли варто пов'язувати з контролем, який вона здійснювала над джерелами постачання лісу й срібла, що знаходилися у горах на півночі – у Антілівані і Лівані, а також у горах Амануса і Тавра» [1, с. 16]. У XXIII ст. до н.е. Ебла була завойована державою Аккад, її столицю було зруйновано, після чого відбувається ще кілька нашеств'я ханаанських племен. Внаслідок цих подій країна розпадається на дрібні держави, а на узбережжі розбудовуються фінікійські міста. Близько 1760 р. до н.е. Сирію завойовував вавилонський цар Хаммурапі, який знищив державу Марі. У XVIII-XVII ст. до н.е. країна знаходилася під владою гіксосів, поступово її північними територіями заволоділи хетти, а у 1520 р. до н.е. на її території встановилося панування царства Мітанні. З 1400 р. до н.е. до Сирії почалося вторгнення та подальше переселення семітських племен арамеїв.

На півдні Сирії з давніх часів розташовувалось велике торговельне місто – Дамаск. Спочатку воно знаходилось під владою єгипетських фараонів [2, с. 7], але наприкінці XI ст. до н.е. Дамаск та інші території Південної Сирії були завойовані царем Ізраїльсько-Іудейської держави Давидом. Однак у другій половині X ст. до н.е. місто стає центром арамейської держави – Дамаського царства.

У IX-VIII ст. до н.е. Сирія була завойована асирійцями, у 605 р. до н.е. – вавилонянами, у 539 р. до н.е. – персами [2, с. 7]. Протягом століть останні декілька разів завойовували та втрачали контроль за сирійськими територіями.

Перська імперія Ахеменідів розпочала завоювання територій з середини VI ст. до н.е. і за період свого існування (до 331 р. до н.е.) володіла землями від р. Інд на сході до Егейського моря на заході та від першого порогу р. Ніл на півдні до Закавказзя на півночі [3, с. 47]. Оскільки у 539 р. до н.е. перси завоювали Вавилонію, до складу якої входили сирійські території, останні стають частиною держави Ахеменідів аж до першої третини IV ст. до н.е. Зауважимо, що у Перській імперії не існувало єдиної релігії, її правителі сповідували здебільшого зороастризм, проте водночас зберігалось стародавнє поклоніння сонцю – культ Мітри, й загалом, перси були досить лояльними щодо вірувань народів, які входили до імперії.

У 490 р. до н.е. розпочинаються походи персів на Балканський півострів і їх зіткнення з грецькими містами-державами (найбільші з них – греко-перські війни, 490-479 рр. до н.е.). Зважаючи на постійне протистояння з персами, очільник грецької держави Олександр Македонський у 334 р. до н.е. вирушає у похід з метою захопити Малу Азію і перетворити Егейське море на безпечну від персів зону [4, с. 278]. Не зустрівши великого опору і здобувши перемогу на р. Гранік у першій битві з персами, він вирушив далі на схід. Влітку 333 р. до н.е. армія Олександра пройшла Кілікію і дісталася Північної Сирії, де знаходились основні сили персів на чолі з царем Дарієм III. 12 листопада 333 р. до н.е. біля м. Ісс відбулася вирішальна битва між військами Олександра Македонського і перського царя Дарія. Перси були розбиті, а македонська кіннота, продовживши стрімкий наступ, заволоділа Дамаском. В подальшому Олександр заволодів усім середземноморським узбережжям аж до Гази, після чого здійснив вдалий похід до Єгипту [2, с. 5].

Із завоюванням Сирії Олександром Великим розпочинається нова сторінка її історії вже у складі елліністичної Греції, на згадку від якої залишилися насамперед численні архітектурні пам'ятки, зокрема у м. Пальміра. Після смерті Олександра Македонського 13 червня 323 р. до н.е. його полководці починають війну за розподіл величезної імперії і після битви при Іпсі вони ділять її на кілька самостійних частин. Землі від Сирії до р. Інд відійшли Селевку, що стає їх володарем та засновником династії Селевкідів. Нові держави було організовано за принципом елліністичної монархії, що була симбіозом місцевих деспотичних та грецьких полісних політичних традицій. Спершу держава Селевкідів займала величезну територію й включала регіони зі стародавніми цивілізаціями – Вавилонію, Ассирію, Фінікію, Пергам та низку племен, які знаходилися на стадії родоплемінних відносин. Такий конгломерат народів й племен поступово почав руйнуватися. Сирія, як найбільш розвинена в економічному сенсі територія, що також була важлива з погляду геостратегії, відігравала значну роль у державі. Зокрема у титулі царів Селевкідів першим значилося – «цар Сирії». За Селевкідів було змінено також столицю держави: спочатку це був Вавилон, а наприкінці IV ст. до н.е. Селевк I заснував у Месопотамії м. Селевкію біля р. Тигр, куди переніс свою резиденцію. Близько

300 р. до н.е. новою столицею Сирії стало м. Антиохія, що історично вважалося сирійським і лише у 20-х рр. XX ст. увійшло до складу Турецької республіки (нині м. Антак'я) [2, с. 8].

В елліністичну епоху зростає роль релігії у більшості сфер суспільного і культурного життя, порівняно з V-IV ст. до н.е. Греки принесли на Близький Схід свої традиційні культу, проте у нових реаліях вони зазнали впливу давніх східних релігійних систем. В елліністичний період популярними стають ідеї месіанства, віра у прихід божественного спасителя – месії, що має звільнити пригнічений народ від завойовників. Загалом для елліністичного періоду є характерним пошук нових релігійних форм, сенсів та проявляється тяжіння до монотеїзму. У релігійних пошуках народжуються нові ідеї, які згодом увійшли в якості складової частини до християнства [4, с. 359].

Масштабні завоювання й активна колонізаційна діяльність перших селевкідських правителів, створення великої кількості військових колоній й полісів призвели до запровадження на Сході таких суспільних відносин, що були характерні для Греції, насамперед рабства полісного типу. Особливо великих масштабів рабство сягнуло у Сирії, Малій Азії та Вавилонії. Виникнення і розвиток Селевкідської держави сприяли прискоренню економічного розвитку багатьох територій, що входили до її складу. Будівництво нових міст і переселення до них греків спонукало до підйому багатьох галузей економіки. На тлі зростання торговельного обміну, ваги набуває міжнародна торгівля, зокрема, з II ст. н.е. встановлюються торговельні зв'язки з Китаєм, створюється «великий шовковий шлях», що поєднав Середземномор'я із Далеким Сходом, а також розвивається торгівля з Індією та південними регіонами Аравії [4, с. 317]. Проте зростання економіки мало й зворотній бік, що полягав у посиленні експлуатації місцевого населення. Основною причиною посилення соціальної напруги був власне характер Селевкідської держави, що виникла у результаті завоювання низки територій і слугувала насамперед інструментом примусу й пригнічення. Лише частина місцевої знаті входила до правлячих кіл, водночас переважна більшість населення була лише об'єктом експлуатації. Це сприяло підвищенню соціальної напруги, подекуди у формі збройного опору, що зрештою ослабило Селевкідську державу та призвело до її завоювання Римом.

На початку II ст. до н.е. Римська республіка починає активну експансію у Східному Середземномор'ї. Водночас царство Селевкідів на тлі міжусобних конфліктів та посилення окремих провінцій поступово занепадало. Після того як на початку II ст. до н.е. цар з династії Селевкідів Антиох III зазнав поразки у війні з Римом, крах царства став неминучим. У кінці II ст. до н.е. Селевкідське царство втрачає Персію та Вавилонію, а на початку I ст. до н.е. – Іудею. Територія держави зменшується до меж Сирії, Фінікії та частини Кілікії [5, с. 184].

Наприкінці 64 р. до н.е. в Сирії відбувається боротьба за владу між Антиохом XIII та Філіппом II, проте римський полководець Гней Помпей вирішив приєднати ослаблену державу до Риму в якості провінції [6, р. 258]. Адміністративним центром провінції стає м. Антиохія, а для захисту кордонів Римської республіки у Сирії було розміщено три легіони солдат.

У I ст. н.е. Сирія займала площу близько 20 тис. кв. км. та населенням до 10 млн. осіб. Римські імператори, зокрема Марк Аврелій, побудували у столиці провінції Антиохії багато вулиць із розкішними мармуровими будинками, величні театри і стадіони. Цікаво, що епізодично Антиохія ставала столицею усієї Римської імперії, зокрема у другій половині IV ст., незадовго до розпаду імперії на Східну та Західну [2, с. 12]. З кінця II ст. кілька знатних сирійців входили до сенату, а у III ст. сирійці навіть досягли імперської влади, створивши династію Северів.

З кінця II ст. починаються процеси дроблення Сирії – у 193 р. від провінції відокремлюється Пола Сирія. У 260-273 рр. Сирія знаходилась у складі царства Пальміра, а після реформ Діоклетіана (кінець III ст.) було утворено діоцез Схід, до якого увійшли провінції Близького Сходу, що знаходилися між Середземним морем та Месопотамією. Це був один з основних комерційних, сільськогосподарських, релігійних та інтелектуальних регіонів імперії, також він мав вагоме значення з військово-стратегічного погляду. Після розпаду Римської імперії у 395 р. на Східну та Західну, Сирія стає частиною Візантії.

Протягом 395-637 рр. Сирія була частиною Візантійської імперії. Основною релігією на цих землях було християнство. У Сирії та Палестині мовою спілкування знатних прошарків суспільства, а також представників науки і літератури була грецька мова. Водночас латину довгий час використовували в адміністративній сфері, а богослужіння велося грецькою та сирійською мовами. Сирійська була мовою побутового спілкування для більшості населення провінції [7, с. 63]. Християнство стало релігією верхівки візантійської еліти. Проте серед різних груп християн існували глибокі розбіжності у поглядах на питання щодо божої та людської сутності Христа і його втілення: тобто чи поєднував Христос у собі божественну і людську сутність, або він був суто божеством, а на землі втілений у людській подобі? До представників першого підходу, яких називали діофізитами (бо вони вірили у подвійну природу Спасителя) здебільшого відносились представники міської грекомовної еліти. Ті ж, хто вірив у виключно божественну природу Христа – монофізити – були переважно мешканцями сільської місцевості, де розмовляли арамейською, належали до сільських монастирів чи до християнізованих арабських родів. Імперська верхівка відстоювала діофізистську доктрину, розглядаючи монофізитів як еретиків та переслідуючи їх [8, с. 47]. Так проявився комплексний характер внутрішньополітичних проблем у Сирії, у зв'язку з соціальними та релігійними протиріччями між правлячою елітою та простими громадянами. Зважаючи на те, що Сирія протягом тисячоліть існувала у складі

великих імперій та рабовласницької структури суспільства, таке розходження виглядає більш ніж закономірним. Більша частина християнського населення Сирії була відчужена від імперського уряду й навряд чи прагнула захищати позиції імперської церкви від прибулих.

В середині VI ст. розпочалася війна між Візантією та перською державою Сасанідів. Перські правителі багато разів вдиралися на територію Візантії, зокрема у 540 р. вони захопили західну столицю Антиохію, а у 573 р. – столицю провінції Апомея. Обидва випадки супроводжувалися масштабними пограбуваннями, а також переселенням великої кількості осіб до нових міст Перської імперії.

У VII ст. Візантійська імперія зіштовхнулася з новою кризою: у 602 р. імператор Маврикій був убитий у результаті солдатського бунту, наслідком якого став переворот і сходження на трон центуріона Фоки. За кілька років до цих подій Маврикій надав притулок сасанідському монарху Хосрову II, що був тимчасово усунений від влади у Персії. Використавши смерть свого захисника в якості приводу, Хосров розпочав спустошливий напад на Візантійську імперію. Його війська досягли чималих успіхів і у 611 р. перси впритул наблизилися до столиці імперії – Константинополя. У 619 р. вони захопили Александрію і весь Єгипет [8, с. 61].

Рятівником Візантії став імператор Іраклій, що управляв візантійськими провінціями в Північній Африці. Після згаданих подій, він у 610 р. вирушив до Константинополя разом з військом та скинувши узурпатора Фоку почав боротьбу з персами. Після багаторічної війни, Іраклій у 624 р. завдав вирішального удару по перських позиціях. Після смерті свого головного супротивника Хосрова II у 628 р., скориставшись боротьбою за трон всередині перської імперії, Іраклій зумів встановити мир та зберегти колишній кордон між імперіями, що проходив по р. Хабур. Також у 629 р. він за допомогою переговорів домогся виводу перських військ із Сирії та Єгипту та розпочав встановлення візантійської влади на території провінцій, які він повернув [8, с. 64].

Протягом кількох поколінь (540-629 рр.) перебування Сирії під владою персів значну частину візантійських традицій та цінностей було втрачено, внаслідок чого ці території досить швидко й легко стали здобиччю арабів-мусульман. Вони не зустріли особливого спротиву місцевого населення, а центральна влада була занадто слабкою, щоб протистояти арабським завойовникам. На думку К. Хью: «...якби іслам виник на 50 років раніше і перші мусульмани спробували вдертися до Сирії та Палестини у 580-х, а не у 630-х рр., цілком ймовірно їх би швидко відкинули, оскільки провінції жорстко контролювалися адміністрацією, а їх оборона була чітко налагоджена. Проте сталося так, що мусульманські армії з'явилися на цих територіях одразу після виснажливої війни між візантійцями й персами. Швидше за все, ця обставина й визначила успіх мусульман... У будь-якому разі ми можемо з упевненістю

констатувати, що у період з 632 до 640 рр. уся Сирія, за виключенням Кесарії, так чи інакше опинилася під владою мусульман» [8, с. 83].

Власне арабське завоювання даної території фактично визначило подальшу специфіку соціокультурного розвитку Сирії аж до сьогодні. Нині ні у кого не виникає сумнівів, що Сирія є арабською державою, власне її офіційна назва – Сирійська Арабська Республіка. Проте висвітлені факти та події свідчать про те, що так було не завжди і перед «арабізацією» країна пройшла чимало важливих історичних етапів. Результатом завоювання арабами стало встановлення в Сирії ісламу як основної релігії в державі, що також залишається незмінним протягом всієї подальшої історії країни.

Варто підкреслити, що ісламізація, як процес поширення мусульманської спільноти, стала не лише наслідком Великих арабських завоювань, але й у певному сенсі їх причиною. Оскільки з самого початку засновник ісламу Мухаммед був не лише пророком і суддею, але й воїном, тож ісламська спільнота (умма) розширювалася не тільки за рахунок проповідей, але й шляхом військових перемог. Приклад Мухаммеда продемонстрував іншим, що сила зброї є припустимим і важливим засобом захисту нової релігії, а в подальшому – її поширення. Подібна відсутність пацифістської тенденції в ісламі, наочно демонструвала його відмінність від раннього християнства – ще однієї монотеїстичної релігії [8, с. 84]. Водночас поширення ісламу відбувалося не лише завдяки експансії: дипломатичні перемоги Мухаммеда зумовили те, що до своєї смерті у 632 р., він зумів поширити свій вплив на всю Аравію. З усього Аравійського півострова прибували посланці племен, що приймали покровительство Мухаммеда і погоджувалися платити данину. Основні завоювання відбулися вже після смерті Мухаммеда його соратниками та послідовниками. За життя Пророка військова сила здебільшого забезпечувала існування мусульманської спільноти, але не відігравала великої ролі в експансії [8, с. 87].

Важливо, що в період завоювань релігійна ідентичність поступово замінювала етнічну. У 632 р. практично усі мусульмани були арабами за походженням і терміни «араби» і «мусульмани» були практично взаємозамінними. Згодом араби складали лише частину мусульманського війська, що завоювало Північну Африку, Іспанію і Середню Азію, а головним об'єднуючим чинником для цих військ була їхня приналежність до ісламу. У 632 р. етнічні араби – ті для кого арабська мова була рідною – мешкали на Аравійському півострові, у Сирійській пустелі та на її околицях. Проте в процесі завоювань все більше людей, зокрема не арабів, переходили на арабську мову. Теж саме стосується й ісламу – ані в Сирії, Іраку, Афганістані, Ірані, Єгипті та інших країнах Північної Африки, які нині асоціюються з ісламським світом, до вказаного періоду не було мусульман чи арабомовного населення. Масштаб та швидкість арабських завоювань, а відповідно й поширення мусульманства приголомшують, оскільки протягом одного століття

після смерті Мухаммеда всі згадані країни, а разом з ними й Іспанія, Португалія, Узбекистан, Туркменістан та Південний Пакистан опинилися під владою арабомовної мусульманської еліти, що ознаменувало початок обернення населення у нову віру. Швидкість мусульманського завоювання можна порівняти із завоюваннями Олександра Македонського або Чингісхана, проте на відміну від останніх, вплив на культуру, мову та релігію згаданих країн з боку арабів-завойовників не був тимчасовим, а мав постійний характер. Лише Іспанія та Португалія шляхом відвоювання зуміли повернути свої території та зупинити поширення мусульманства на них, водночас інші країни до нині є частиною мусульманського світу.

Наприклад Єгипет став центром арабської культури, а Іран – форпостом войовничого ісламу. Сирія швидко асимілювалася завойовниками і почала ідентифікувати себе в якості арабської країни. Зважаючи на те, що столицею новоутвореного Арабського халіфату стало місто Дамаск, Сирія стала центром світової мусульманської імперії [8, с. 112].

Завоювання Сирії арабами і подальша її ісламізація заклали фундамент майбутньої громадянської війни, що знищує державу нині, оскільки релігійний чинник є одним з головних у даному протистоянні. Зважаючи на особливу роль релігії у житті та розвитку мусульманських держав, будь-які процеси всередині ісламу викликають величезний резонанс у суспільстві. Одним з таких визначних етапів став розкол та виділення двох основних течій в ісламі – шіїтів та сунітів. Після смерті Мухаммеда постало питання, хто буде його наступником і, відповідно, лідером мусульманського світу. Результатом нетривалих суперечок стало обрання халіфа – в перекладі з арабської «заступника» або «представника» Пророка Мухаммеда. Халіф обирався з найближчих соратників Пророка – Абу-Бакр, Умар, Усман, а також двоюрідний брат Мухаммеда – Алі. Вони правили з 632 р. до 661 р., продовживши політику арабської експансії і розширивши територію мусульманського світу за рахунок захоплення низки нових регіонів, зокрема Аравійського півострова, Леванту (Сирія, Палестина, Ліван), Кавказу, частини Північної Африки від Єгипту до Тунісу, а також Іранського нагір'я. На завойованих територіях було утворено теократичну мусульманську державу – Арабський халіфат, а період їх правління в ній відомий як Праведний халіфат. У 656 р. після вбивства третього Праведного халіфа – Усмана, почалася запекла боротьба за владу між його родичем з роду Омейядів, намісником Сирії – Муавією та четвертим Праведним халіфом – Алі. Кожен з претендентів на правління мав чимало прибічників серед мусульманської спільноти. Результатом міжусобної боротьби став головний розкол серед послідовників ісламу, наслідки якого відчутні й нині – ті, хто вважали Алі єдиним законним спадкоємцем Мухаммеда і халіфом, згодом стали називатися шіїтами. Вони виділилися в окрему течію всередині ісламу і відрізняються радикальними поглядами. Водночас більшість мусульман, які не є шіїтами поступово сформулювали помірковане відношення

до положень Корану і їх застосування у повсякденному житті, та отримали найменування суніти. Була ще одна невелика група прибічників халіфа Алі, що розчарувалася у його методах боротьби за владу і відреклася від нього, створивши течію харіджитів. Проте ця група є малочисельною, тому наша увага буде приділена здебільшого двом іншим напрямам – сунітам та шийтам.

Важливим чинником у процесі розвитку Арабського халіфату в цілому і становлення ісламу зокрема, була специфіка релігійної та етнонаціональної політики всередині держави. Переможці-мусульмани практично не прагнули до примусового обернення завойованих народів до ісламу, оскільки це неодмінно викликало б протидію і ворожнечу, тому мусульманська влада намагалася нормалізувати взаємовідносини з очільниками інших церков. Наголошувалося, що закон Мухаммеда спрямований проти язичників-багатобожників, тому «люди Письма» – християни, іудеї – можуть залишатися у своїй релігії за умови внесення спеціальної плати. Це вигідно відрізняло Халіфат від Візантії де, навіть, за християнську єресь жорстоко переслідували. Іновірці (кафіри), що проживали на завойованих мусульманами землях, мали платити податок на землю, що називався «харадж». Окрім того, вони платили «джизію» за надання захисту й недоторканності з боку ісламської держави. Оскільки прийняття ісламу звільняло від необхідності оплати «джизії», для багатьох мешканців Халіфату це стало вагомим аргументом на користь обернення в нову релігію. Також новонавернені мусульмани урівнювалися в правах з переможцями та отримували доступ до високих державних посад, а прийняття ісламу було необхідною умовою для побудови військової кар'єри. Ані християни, ані послідовники зороастрійського культу, не вбачали в ісламі щось принципово нове – для обох релігій прості догми ісламу були близькими, тому іслам приймали здебільшого за покликом душі, а не через тиск з боку влади.

Прийняття ісламу християнами, а згодом й іранцями, призвело до важливих релігійних та державних наслідків, оскільки крім індіферентних арабів, до ісламу тепер приєднувалися освічені представники інших народів, для яких віра була потребою душі й важливою складовою їхнього буття. Таким чином нові мусульмани (насамперед перси) почали займатись активною науковою обробкою ісламського богослов'я та поєднаної з ним юриспруденції, що раніше не було популярним заняттям і об'єднувало невеличку групу арабів, які до того ж не мали жодної підтримки з боку влади Омейядів. Зважаючи на те, що правляча династія Омейядів, яка прийшла на зміну «праведним халіфам», тяжіла до давньоарабських доісламських традицій і вірувань, виникла невелика група послідовників пророка Мухаммеда, що зосередила свою увагу на теоретичній роботі щодо правовірного тлумачення Корану й створення правовірної суні з метою визначення істини мусульманських традицій, що мали б замінити Омейядський халіфат. Ідея об'єднання населення халіфату на основі рівності в лоні мусульманської віри, була дуже привабливою для новонавернених іногородців-неарабів, що потерпали від етнічної зверхності

арабської верхівки, тож вони активно включилися в процес розвитку ісламського богослов'я. Проте разом з приєднанням до ісламу нових віруючих – колишніх християн – до релігії почасти несвідомо, а подекуди цілком цілеспрямовано, було привнесено ідеї і тенденції, що були невідомими та навіть чужими вченню Мухаммеда. Тому всередині ісламу стали виникати нові секти (муджирити, хариджити, мутазіліти та ін.), що однаково негативно ставилися до омейядської влади та палких послідовників Мухаммеда.

Ще більш неоднозначною стала активна участь у розвитку ісламу персів, які незважаючи на зміну релігії, зберегли певний давньоперський світогляд, зокрема щодо того, що законна влада може бути лише спадковою. Тож більша частина персів-мусульман пізніше підтримали шіїтів, які вважали законними правителями династію халіфа Алі та виступали проти омейядської влади. У 750 р. саме перси-шіїти скинули династію Омейядів і хоча трон дістався не нащадкам Алі, а іншим родичам пророка – Аббасидам, очікування персів цілком виправдалися – за Аббасидів вони отримали суттєвий вплив у державі і навіть столиця Халіфату була перенесена з Дамаску до кордонів Ірану – спочатку до м. Анбар, а згодом до м. Багдад [9, с. 61].

Таким чином всередині арабського Халіфату намітилися дві лінії розколу: релігійна, яка полягала у появі окремих течій всередині ісламу та етнонаціональна, що проявилася у протистоянні арабів та інших народностей, зокрема персів. Важливо, що ці лінії розколу зберігаються й до нині, періодично на їх ґрунті виникають осередки напруги, а часом й повномасштабні етнорелігійні конфлікти.

Період правління Аббасидів характеризувався заміною етнонаціональної основи побудови держави на релігійну, тому Халіфат фактично з арабського стає мусульманським. Одночасно за Аббасидів в державі продовжилися відцентрові тенденції, що зрештою призвели до розпаду єдиного Халіфату. В процесі відколу тих чи інших територій від халіфату повною мірою проявляються згадані вище етнічні й релігійні чинники. Зокрема у 776 р. один з небагатьох Омейядів, кому вдалося вижити, створює окремий Кордовський емірат, у 777 р. від Халіфату відділяється Магриб, де перси-шіїти створюють державу Рустамідів, а також шіїтський емірат було створено в Іфрікії в період 784-789 рр. У 945 р. шіїти династії Буїдів захоплюють м. Багдад, що разом з околицями фактично був залишками володіння аббасидських халіфів. Аббасиди втрачають світську владу, зберігаючи лише духовний авторитет.

У 977 р. Сирію захоплюють шіїти династії Фатимідів, чий халіфат на межі X-XI ст. був чи не найсильнішим незалежним арабо-ісламським державним утворенням, його столицею було м. Каїр, а вплив сягав Мекки і Медини [10, с. 92]. Халіфат Фатимідів, як і багато інших створених на руїнах аббасидської імперії державних утворень, був внутрішньо слабким, що насамперед було наслідком відсутньої надійної легітимної основи для

правління, що в умовах теократичного характеру ісламської держави відігравало неабияку роль. Після тривалої міжусобної боротьби імперія Фатимідів суттєво слабшає і у XII ст. хрестоносці відвоюють у них Сирію та Палестину.

Незважаючи на «переможну ходу» шиїзму, суніти відновлюють свої позиції на межі XII ст. У 1171 р. воєначальник Салах-ад-дін (Саладін) захоплює владу у Каїрі і проголошує себе султаном. Замість Фатимідів влада переходить до іншої династії – Айюбідів. Айюбіди – курди за походженням – посилюють позиції сунізму у мусульманському світі, незважаючи на впевнені позиції шиїзму у X-XI ст. [11, с. 168]. Здобувши владу у Єгипті та Сирії, Саладін відвоював Дамаск і спрямував всі зусилля на боротьбу із хрестоносцями, зайнявши у 1187 р. Єрусалим разом з більшістю важливих опорних пунктів христового воїнства. В цілому під час хрестових походів Сирія була постійною ареною боротьби, що насамперед зумовлено її географічним положенням, а також знаходженням на її території священного для християн «божого міста» Єрусалиму із Гробом Господнім. Проте після смерті Саладіна всередині держави Айюбідів починається боротьба за владу, що призводить до її занепаду та переходу влади в державі до айюбідських воєначальників – мамлюків. У XIII ст. Дамаск на два століття стає провінційним центром Імперії мамлюків, що були воєначальниками у Айюбідів і захопили владу в період міжусобних конфліктів [12, с. 27].

Ще з середини XI ст. на території, де панували араби й перси, починають проникати тюркські племена, зокрема у 1055 р. Сельджуки захоплюють Багдад і халіфи Аббасиди стали залежними від сельджукських султанів, але халіф зберігав статус духовного та релігійного голови мусульман. На певний час Сельджукіди знову об'єднали мусульман в єдину ісламську державу, що простяглася від узбережжя Середземного моря до Центральної Азії. Проте ця держава швидко розпалася на окремі емірати [11, с. 172]. Протягом усього XV ст. держава мамлюків поступово слабшала, її економічне положення погіршувалось, а кількість військ зменшувалась. Внаслідок цього у 1400 р. мамлюки зазнали поразки через напад тюрків під проводом Тамерлана на Сирію. Розгромивши війська мамлюків Тимуриди захопили Халеб, а у 1401 р. зайняли Дамаск, який вони розграбували. Лише від'їзд Тамерлана та його смерть у 1404 р. врятували Єгипет від розорення та зробили можливим існування мамлюкського султанату ще протягом більш ніж ста років.

На межі XIII-XIV ст. всередині сельджукського султанату різко посилив свої позиції володар однієї із провінцій – бей Осман, який з 1299 р. став повновладним правителем зміцнілого Османського емірату. Скориставшись сприятливими умовами, Осман став приєднувати до емірату малоазійські провінції Візантії, а його наступники продовжили його завоювання. Протягом другої половини XIV ст. турки-османи приєднали до своєї держави більшу частину Балкан, а у 1453 р. вони взяли штурмом Константинополь, після чого

Візантія припинила своє існування, а всі її території у Малій Азії і на Балканах опинились під владою турків. У 1475 р. васалом турецького султана стає Кримське ханство, окрім того під час завоювань турки отримують контроль над найважливішими торговельними шляхами. Пізніше, у 1514 р. османи здобувають перемогу над Іраном, а у 1516 р. було розгромлене військо мамлюків, внаслідок чого Сирія та священні міста Мекка й Медина потрапляють під владу турецького султана. Окрім звичайного прагнення османів до завоювань, у цієї війни була і релігійна причина: турки були сунітами, тому султан-суніт Селім I знищив до 40 тис. шіїтів.

Війна тривала з перемінним успіхом, але остаточна перемога, хоча і далеко не повна, була на боці турків. У 1517 р. турецькою провінцією став Єгипет, нащадків арабських халіфів було остаточно позбавлено навіть духовної влади, а султан став розглядатися в якості офіційного наступника халіфів чий політичний і релігійний авторитет було сприйнято більшістю мусульман, зокрема завдяки масштабам його завоювань [10, с. 159]. Коли у 1516 р. війська турецького султана Селіма I зайняли Дамаск місто було наполовину зруйноване, але згодом його відбудували й воно стало центром важливої області Османської імперії, до якого сходилися паломники з усієї величезної імперії, що сприяло процвітанню міста.

Протягом наступних чотирьох століть Сирія входила до складу Османської імперії. Невдовзі після завоювання османами, її разом з Ліваном та Палестиною було розділено на 4 провінції (пашалики), центрами яких стали Тріполі, Халеб, Дамаск і Сайда, а пізніше було створено й інші провінції, зокрема Акку. На чолі кожної провінції перебував паша, що керував за допомогою місцевих загонів кавалерії й численних цивільних й судових чиновників, які були достатньо самостійними. Лише невелика кількість сирійських міст була прямо підпорядкована турецькій владі, але здебільшого країна й надалі перебувала під владою спадкових емірів і шейхів, що свого часу підтримали османських завойовників, отримавши натомість певну автономію в складі імперії. Відносини цих регіональних керманічів з пашами склалися по різному, часом перші підтримували других, а часом і ті, й інші прагнули отримати певний зиск граючи на кланових, політичних чи економічних протиріччях одного, а також центральної влади [13, с. 121]. Зважаючи на те, що кожен паша мав вносити фіксовану суму до центральної казни (всі доходи понад цю суму він мав право залишити собі), а рівень податків в межах пашалику він встановлював сам, то дуже часто це ставало інструментом впливу на місцевих емірів та шейхів, оскільки саме паша міг впливати на рівень їх доходів підвищуючи чи зменшуючи податковий тиск. Протягом XVI ст. така феодальна система позитивно впливала на розвиток торгівлі й виробництва, проте після 1600 р. внаслідок міжусобних конфліктів економіка почала занепадати.

Однією з головних проблем, що постала перед османським урядом в XVII ст., було питання організації війська. Військо яничар було численним, але його

боездатність була низькою. Розвиток економіки у XVII ст. був нестійким, а роки добробуту змінювалися на голодні [14, с. 671].

У XVI ст. в Османії з'явилися алавіти, які стали чинником внутрішньополітичної боротьби на території Сирії. Алавізм є одним з відгалужень ісламу, що має не багато послідовників, але представникам цієї групи належить зіграти провідну роль у нинішньому сирійському конфлікті. Початок історії алавітів залишається маловідомим, але два можновладних алавітських роди – шейхи Бені Хамаді та еміри Харфуш посилилися і були визнані османським урядом, оскільки турецький уряд систематично розпалював конфлікти між алавітами, ісмаїлітами і друзами для протистояння феодалній вольниці. Для цього Стамбул послідовно підтримував кожен зі сторін. До XVIII ст. алавітам вдалося практично повністю витіснити ісмаїлістські клани з Сирії, головним чином, в результаті бойових дій.

У XVIII ст. Халеб і Бейрут стали головними торговельними центрами Сирії. Створювалися колонії європейських купців, що зосередили всю торгівлю з Європою у своїх руках. Почали активно прибувати християнські місіонери, зокрема францисканці та єзуїти. Контакти між місіонерами й місцевою владою сприяли подальшому розширюванню сирійського суспільства й внаслідок цього потужні місцеві клани намагалися стати незалежними від османського уряду, що активізувало міжусобну боротьбу.

Наприкінці XVIII ст. більша частина південної Сирії опинилася під владою аккського паші Ахмата аль-Джаззара, який намагався сприяти модернізації адміністративної системи та економічному розвитку. Європейські держави почали активно втручатися у внутрішні справи Сирії, встановлюючи власні сфери впливу: французи підтримували маронітів та інших сирійських католиків, росіяни заявили про своє право захищати православних, а британці запропонували свою дружбу друзам. У 1798-1799 рр. війська наполеонівської Франції, не зумівши захопити Єгипет, висадилися на сирійському узбережжі, але Аль-Джаззару за допомогою британського флоту вдалося зупинити французів і змусити Наполеона повернутися до Франції. Восени 1831 р. до Сирії вторглася армія могутнього єгипетського паші Мухаммеда-Алі – його увагу привернув розвиток матеріального виробництва і торгівлі в країні. В Сирії було встановлено централізоване управління, продовжували розвиватися торгівля і сільське господарство, але вони вже не контролювалися місцевою знаттю [15].

У конфлікті між єгипетськими і османськими силами, європейські держави прагнули підтримати авторитет Османської імперії, тому у 1839 р. вони виступили на боці центральної влади, що змусило Ібрагіма-пашу у 1840 р. вивести війська з Сирії. Після відновлення влади Османського султана Сирія потрапила під дію англо-османської торговельної конвенції 1838 р., що відкривала ринок для європейських товарів, внаслідок чого їх надлишок зруйнував основні галузі місцевого виробництва. Наприкінці XIX ст.

французькі компанії в обмін на надання займів Османській імперії отримали численні концесії у Сирії.

Одночасно зі спадом матеріального виробництва та посиленням втручання європейців у політичне життя Сирії, в країні зростали антихристиянські та антиєвропейські настрої. Це сприяло зростанню невдоволення місцевої арабської еліти османським правлінням. У 1890-х рр. в Халебі, Дамаску і Бейруті виникли спільноти, що виступали за незалежність Сирії від Османської імперії. Кількість цих товариств швидко збільшилася на межі XIX-XX ст., а національна самосвідомість арабів загострилася з приходом до влади младотурків після революції 1908 р. у Туреччині. Коли стало зрозуміло, що младотурки будуть захищати інтереси тюркомовного населення, на чолі кількох організацій, що виступали за автономію арабських провінцій, стали сирійці [16, с. 926].

Турецький період сирійської історії характеризується подальшим розколом суспільства, насамперед внаслідок розчленування території, що зумовило нерівномірність економічного і соціально-політичного розвитку окремих регіонів. Коли у подальшому Сирію спробували відновити, вона не змогла стати монолітною державою, зокрема через етноконфесійні проблеми, а національність «сирієць» не була сформована.

У давній період своєї історії Сирія входила до складу практично всіх античних імперій. Не дивлячись на те, що тривалий час їй вдавалося зберігати певну культурну та національну самобутність, зокрема під час римського, візантійського чи перського панування, після захоплення регіону арабами-мусульманами Сирія повністю асимілювалася в новій реальності, змінивши свою релігійну та етнонаціональну ідентичність. Таким чином з середини VII ст. переважна частина населення Сирії починає ототожнювати себе по-перше з ісламським, а по-друге з арабським світом. В межах цієї парадигми відбувалися подальші соціокультурні процеси в країні, тож коли в ісламі виник розкол, це відобразилось і на соціальній структурі Сирії та заклало фундамент майбутніх конфліктів на релігійному ґрунті.

Чи не найбільшої шкоди для подальшого розвитку сирійської державності завдало тривале перебування у складі Османської імперії, оскільки розділення сирійської території на кілька окремих територій – пашаликів – зумовило їх автономний характер та нерівномірність соціально-політичного розвитку. Тому, коли в подальшому державу Сирія було відроджено, таке державне утворення виявилось штучним та нестійким, а сирійське суспільство не стало монолітним, що спровокувало встановлення на її території диктаторських режимів.

Список використаних джерел і літератури

1. Маттиз П., Дьяконов И. Древняя Эбла: раскопки в Сирии. – М.: Прогресс, 1985. – 365 с.
2. Широкоград А. Битва за Сирию: от Вавилона до ИГИЛ. – М.: Вече, 2016. – 380 с.
3. Иванов М. История Ирана. – М.: МГУ, 1977. – 488 с.
4. История Древней Греции / [Андреев Ю., Кузищин В., Маринович Л. и др.]. – М.: Высшая школа, 1986. – 382 с.

5. Всеобщая история: Цивилизация. Факты, события. Современные концепции / С.В. Новиков, А.С. Манькин, О.В. Дмитриева. – М.: АСТ, 1999. – 639 с.
6. Lucullus, Pompey and the East // Cambridge Ancient History. – Volume IX: The Last Age of the Roman Republic. – Cambridge: Cambridge University Press, 1992. – P. 258-260.
7. Фарес В. Революция грядет: борьба за свободу на Ближнем Востоке; [пер. с англ. А. Калинина, А. Лаировой, С. Бавина]. – М.: Коммерсантъ, 2012. – 478 с.
8. Кеннеди Х. Великие арабские завоевания / пер. Г. Соловьева. – М.: АСТ, 2010. – 480 с.
9. Фильштинский И.М. История арабов и Халифата (750-1517). – М.: АСТ, 2006. – 349 с.
10. Васильев Л. История Востока. – Т. 1. – М.: Высшая школа, 1994. – 495 с.
11. Ханников А. Ислам. – Минск: Книжный дом, 2009. – 384 с.
12. Семенова Л. Салах Ад-Дин и мамлюки в Египте. – М.: Наука, 1966. – 217 с.
13. Базили К. Сирия и Палестина под турецким правительством. – М.: Гешарим, 2007. – 608 с.
14. Нефедов С. Война и общество. Факторный анализ исторического процесса. История Востока. – М.: Издательский дом «Территория будущего», 2000. – 1481 с.
15. Египет и Сирия с VII по XX век. Политическая история исламского мира. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.runivers.ru/doc/isl/index.php?IBLOCK_ID=43&SECTION_ID=272
16. Всемирная история: в 6 томах. Том 5: Мир в XIX веке: на пути к индустриальной цивилизации / [Отв. ред. В.С. Мирзеханов]. – М.: Наука, 2014. – 1478 с.

Ветринский И.М. Особенности социокультурного развития Сирии с древних времен до начала XX в.

С целью определения фундаментальных факторов, которые стали основой современного конфликта в Сирийской Арабской Республике, анализируются ранние этапы формирования и развития государственности на территории современной Сирии. Данные процессы рассматриваются в контексте социокультурных трансформаций в ближневосточном регионе. Показаны особенности развития Сирии в античный период, а также ее роль и место в международно-политических процессах раннего и позднего средневековья. Исследованы особенности социально-политического положения Сирии в период ее пребывания в составе Арабского халифата, а также проанализирована специфика влияния религиозного фактора на формирование арабской национальной идентичности в целом и сирийской этнонациональной идентичности в частности. Определены особенности развития Сирии в Новое время, в частности в контексте её доминирующей роли в регионе Османской империи.

Ключевые слова: Сирия, ислам, социокультурное развитие, Ближний Восток.

Vietrynskyi I. Features of the Socio-Cultural Development of Syria from Ancient Times to the Early XX Century.

In order to determine the fundamental factors that have become the foundation of modern conflict in the Syrian Arab Republic the early stages of formation and development of the state on the territory of modern-day Syria are analyzed. These processes are discussed in the context of socio-cultural transformations in the Middle East. The features of development of Syria in ancient times are also discussed, as well as Syrian role and place in international political processes of the early and late Middle Ages. The features of the socio-political situation in Syria, during its tenure as a part of the Arab Caliphate are considered, at the same time are the aspects of religious factors influencing the formation of Arab national identity as well as national identity of the Syrian in particular are analyzed. The specific character of development of Syria in Modern history, particularly in the context of regional dominance of the Ottoman Empire are determined.

Keywords: Syria, Islam, social and cultural development, Middle East.

УДК 94:355.48(477+4)«XVII»

Бульвінський А.Г.

УКРАЇНСЬКІ ВОЄННІ ВТРАТИ У XVII СТ.: ЄВРОПЕЙСЬКИЙ КОНТЕКСТ

У статті з'ясовано, що ключовими причинами безпрецедентно великих втрат України у XVII ст. були наполеглива боротьба українського народу за власну державність та міжцивілізаційне протистояння на сході Європи, центром якого була Україна. За нашими оціночними підрахунками летальні бойові втрати під час війн на території України у XVII ст. склали щонайменше 600 тис. осіб, із них втрати українського козацтва 220 тис. осіб. Порівняння із бойовими втратами наймогутніших у тодішній Європі австрійській та французькій армій показало, що маючи у 3,5 рази менше населення ніж у Франції та у 2,5 рази менше ніж у Австрії, Україна у XVII ст. втратила у війнах фактично рівну французам та на третину більше, ніж у австрійців кількість солдат.

Ключові слова: воєнні втрати, битви, Україна, XVII ст., Європа.

Однією з найменш досліджених у вітчизняній історичній науці є тема воєнних втрат України у добу пізнього середньовіччя та нового часу. XVII ст. було часом відчайдушної й наполегливої боротьби українського народу за право жити власним життям у власній державі і, відповідно, періодом великих втрат, адже боротися постійно доводилось одразу на декілька фронтів.

Ситуація суттєво ускладнювалась тим, що Україна перебувала в активній контактній зоні трьох цивілізацій, які одночасно були й трьома великими суперетносами, кордони та інтереси яких зійшлись в Україні – європейського, російського православного та мусульманського. До того ж, два з трьох основних сусідів України – Московія та Оттоманська Порта (з анклавом у Криму) – були імперіями, а третій – Річ Посполита – великою державою європейського світу з експансіоністськими амбіціями.

Боротьба між такими різними і водночас могутніми етнополітичними системами, яка відбувалась в основному на території України, завжди мала жорсткий безкомпромісний характер. Адже кожен із цих сусідів прагнув не лише територіальних надбань, а й бажав довести всьому світу й підтвердити для себе переваги власного способу життя та власну спроможність структурувати навколишні території за своїм сценарієм. Окрім того, як визначає геополітична теорія, боротьба між цивілізаціями часто має характер боротьби на знищення, оскільки ставлення до представників інших цивілізацій апіорі є ворожим, як до «чужих», які загрожують усталеному ладу, традиційному світосприйняттю та цінностям. Власне у зв'язку з цим Україна у XVII ст. зазнала безпрецедентно великих людських втрат.

Певні узагальнення з даної проблеми вже були зроблені у вітчизняній історіографії. За приблизними підрахунками Я. Дашкевича, протягом XV – першої половини XVII ст. втрати українців убитими й забраними до неволі

татарами становили не менше 2-2,5 млн. осіб [1, с. 45-46]. За деякими даними лише протягом 1606-1649 рр. Україна зазнала 76 татарських набігів [2, с. 155].

За підрахунками В. Цибульського, під час кампанії 1651 р. лише на Волині було зруйновано понад 620 міст, містечок і великих сіл, а на Правобережжі повністю знищено понад 100 міст і містечок. У 1655 р. лише між Південним Бугом і Дністром було знищено 270 міст і сіл, а татари захопили в яsir понад 200 тис. осіб [3, с. 172, 190].

На думку В. Смолія та В. Степанкова, людські втрати України лише з 1648 р. до літа 1653 р. в результаті воєнних дій, руйнувань, спустошень та епідемій становили не менше 35-40% населення [3, с. 173].

За деякими оцінками, у 50-70-х рр. XVII ст. загальні втрати населення від воєнних дій, епідемій, захоплення в яsir та переселень становили близько 65-70% усіх українців [4, с. 434]. Правобережну ж Україну у 1649-1674 рр., за висновками В. Смолія та В. Степанкова, спіткала демографічна катастрофа – вона втратила до 90% населення [3, с. 333]. Наприклад, за підрахунками М. Крикуна населення Подільського воєводства на 1662 р. зменшилось на 70% у порівнянні з 1629 р., а у 1667 р. кількість димів у воєводстві зменшилась у порівнянні з 1661 р. ще на 50%. За люстрацією 1665 р. понад 68% усіх королівських сіл і містечок були зовсім безлюдними [5, с. 11-12]. За даними А. Муляра аналогічна ситуація була і в Брацлавському воєводстві, де у 1664 р. кількість димів, у порівнянні з 1629 р. скоротилась у 11,6 разів: з 71471 до 6111. У правобережних Житомирському та Овруцькому повітах Київського воєводства з 1640 р. до 1683 р. кількість димів також скоротилась катастрофічно – у 14 разів, з 69548 до 4854 [6].

Метою цієї розвідки є спроба встановлення масштабу власне воєнних втрат на території України у XVII ст. у порівнянні з аналогічними втратами в інших європейських країнах. Адже воєнні втрати є наочною ілюстрацією ступеня рішучості українського народу у відстоюванні власної державності.

Суттєву допомогу для розв'язання цього дослідницького завдання надала ґрунтозна монографія російського демографа Б. Урланіса «История военных потерь» [7]. У ній автор наводить дані щодо втрат європейських держав у війнах та битвах XVII ст.

Провівши відповідні обрахунки, Б. Урланіс робить висновок, що в XVII ст. французька армія втратила вбитими і пораненими 500 тис. осіб [7, с. 44], австрійська – біля 300 тис. осіб, а загальна кількість вбитих і поранених у війнах західноєвропейських країн протягом XVII ст. склала 2 млн. осіб [7, с. 45]. Виходячи із співвідношення кількості поранених до кількості вбитих для XVII ст. – 1,5 до 1, Б. Урланіс отримує кількість вбитих у війнах солдат країн Західної Європи – 800 тис. осіб [7, с. 46].

Досліджуючи битви і війни XVII ст. у Східній Європі Б. Урланіс стверджує про відсутність достовірних даних про втрати у цих битвах. У праці він наводить дані про втрати у 14 битвах у Східній Європі з яких він мав дані.

Кількість вбитих у цих битвах була у кожному випадку відома лише для однієї з воюючих сторін і склала 134 тис. осіб. Враховуючи перебільшення втрат літописцями, велику кількість не наведених у переліку битв і облог та втрати іншої воюючої сторони, Б. Урланіс обчислює кількість вбитих у війнах у Східній Європі в 150 тис. осіб. Відповідно з наведеним співвідношенням це складає 380 тис. осіб убитими і пораненими [7, с. 47-48].

Додавши обчислені ним дані щодо Східної Європи до цифр, які стосуються Західної, Б. Урланіс отримує таким чином загальні втрати у всій Європі: вбитими і пораненими – 2,380 тис. осіб, з них убитими 950 тис. осіб [7, с. 48, 261].

Беручи у розрахунок відсоток померлих від поранень, який на думку Б. Урланіса не міг бути більшим 10, дослідник робить висновок, що згодом від ран померло ще 150 тис. осіб, тобто летальні бойові втрати у війнах XVII ст. в Європі склали 1,100 тис. осіб [7, с. 261].

Немає потреби доводити очевидний факт, що в XVII ст. на землях Східної Європи війн та битв було не менше, ніж на Заході і що вони були не менш кровопролитними. З цим твердженням не узгоджуються цифри Б. Урланіса щодо втрат на Заході і Сході Європи, оскільки кількісна відмінність між ними значна – більше ніж у 5 разів.

Цей факт можна пояснити відсутністю в Б. Урланіса конкретних матеріалів щодо втрат під час битв у Східній Європі, зокрема в Україні. Тому вважаю необхідним, погоджуючись із методикою обрахування втрат, доповнити дані Б. Урланіса власними підрахунками стосовно втрат воюючих сторін на території України в XVII ст.

Загальні втрати українців вбитими і пораненими в битвах XVII ст. на території України точно підрахувати неможливо. Через відсутність фактичних даних з низки битв, можна лише стверджувати, що в 28 битвах із 47 наведених у додатку з яких є більш-менш достовірні дані, козаки втратили вбитими 130-150 тис. осіб (якщо умовно вважати рівними втрати козаків і росіян у битві під Охматовим і Чигиринській війні 1677 р., щодо яких наводяться лише спільні втрати союзників).

Якщо врахувати обставину, що навіть за нашим далеко не повним переліком битв втрати українців відомі лише в 60% випадків та безліч дрібних сутичок і боїв, з яких дані взагалі відсутні, вважаємо цілком обґрунтованим прийняти цифру в 190 тис. полеглих на полі бою українців у XVII ст. як мінімальну. Складність підрахунків полягає також у тому, що у джерелах, за окремими винятками, фактично відсутні дані щодо кількості поранених на території України.

Використовуючи методику Б. Урланіса, можемо приблизно обрахувати кількість козаків, померлих від поранень. Якщо, як зазначає демограф для XVII ст. коефіцієнт співвідношення кількості поранених до кількості вбитих дорівнює 1,5, тобто, в загальній кількості вбитих і поранених власне вбиті

складають 40%, а серед поранених помирає близько 10%, то для України отримуємо цифру в 29 тис. померлих від ран воїнів. Таким чином, можемо стверджувати, що прямі летальні бойові втрати українського козацького війська у війнах XVII ст. склали щонайменше 220 тис. осіб.

За зібраними нами даними у 43 битвах, що відбулись на території України, із 47 наведених у додатку, втрати поляків, татар, турків, росіян, угорців, молдаван, валахів, литовців та ін. склали 265-320 тис. осіб. Окрім того, дані щодо 75,5 тис. вбитих і полонених у джерелах подані разом. Вважатимемо, що кількість власне загиблих серед них складала 40% (30 тис.). Враховуючи, що з менших битв та боїв дані взагалі відсутні, оцінюємо прямі бойові втрати іноземних армій (полеглі в бою) на території України у XVII ст. щонайменше у 350 тис. осіб. Таким чином, врахувавши статистичні 10% солдат померлих від поранень, загальні летальні бойові втрати іноземних військ в Україні обчислюємо у 385 тис. осіб.

Отже, за нашими приблизними підрахунками лише на території України у XVII ст. летальні бойові втрати під час війн склали щонайменше 600 тис. осіб, що суттєво корелює дані Б. Урланіса щодо втрат у Східній Європі та Європі в цілому. Для порівняння зазначимо, що з підрахунків Б. Урланіса стає зрозумілим, що загальні летальні бойові втрати всіх країн Західної Європи за цей же період складають 920 тис. осіб.

Якщо ж порівняти бойові втрати української армії та армій, мабуть, наймогутніших тоді у Європі країн – французької та австрійської з чисельністю населення у кожній країні, то стає зрозумілим, яких значних втрат зазнала Україна у війнах XVII ст.

Станом на 1600, 1650 і 1700 рр. населення Франції демографами обчислюється відповідно у 17,2, 18,8 та 20,4 млн. осіб, держави австрійських Габсбургів у 12,8, 14,2 та 15,4 млн. осіб [8, с. 145, 172, 414], України у 5,2, 5,3 та 6 млн. осіб [9, с. 42]. Підрахувавши за методикою Б. Урланіса прямі летальні бойові втрати Франції та Австрії у XVII ст., отримуємо відповідно 230 та 140 тис. загиблих у бою та померлих від поранень французьких та австрійських солдат.

Отже, маючи у 3,5 рази менше населення ніж у Франції та у 2,5 рази менше ніж у Австрії, Україна у XVII ст. втратила у війнах фактично рівну французам кількість солдат та на третину більше ніж австрійці.

Наведені у цій статті розрахунки безперечно є оціночними, що обумовлюється фрагментарністю, неповнотою, а часто й сумнівною достовірністю частини джерел щодо втрат у битвах на території України. Але й вони, на наш погляд, досить рельєфно показують масштабність тих подій, які відбувались в Україні у XVII ст., коли український народ відстоював свою землю від зазіхань великих держав – Речі Посполитої, Московського царства та Османської імперії з її васалом Кримським ханством.

Це дослідження, ми вважаємо, початковим з даної проблематики і сподіваємось, що подальші дослідження зможуть розширити й уточнити дані щодо бойових втрат української козацької армії у XVII ст.

Додаток.

Перелік проаналізованих битв.

1. На верхньому Дністрі в 1616 р.

Кількість учасників: а) козаків – дані відсутні; б) турків – 80 тис. (загалом – понад 80 тис.).

Втрати: а) козаків – дані відсутні; б) турків – 9715 осіб вбитими, 1 тис. – полоненими [10, с. 421-422] (загалом – не менше 10 тис.).

2. Під м. Хотин 2 вересня – 9 жовтня 1621 р.

Кількість учасників: а) козаків – 45-47 тис., поляків і литовців – 43 тис.; б) турків і татар – 150-160 тис. [11, с. 473-474].

Втрати: а) козаків – 1,5 тис. вбитими, поляків – 10 тис. вбитих та померлих від голоду і хвороб; б) турків і татар – 15 тис. вбитими і санітарні втрати [11, с. 476-478] (загалом – 26,5 тис.).

3. Біля Куруківського озера під Кременчуком 22-26 жовтня 1625 р.

Кількість учасників: а) козаків – 20 тис.; б) поляків – 30 тис., німців – 3 тис. [12, с. 199] (загалом – 53 тис.).

Втрати: а) козаків – 8 [12, с. 205] – 20 тис. [13, с. 25]; б) поляків – дані відсутні (загалом – 8-20 тис.).

4. Під м. Біла Церква 7 жовтня 1626 р.

Кількість учасників: а) козаків – 6 тис., поляків – 3 тис.; б) татар – 30 тис. [14, с. 326-327] (за іншими даними – козаків і поляків – 5,5 тис., татар – 16 тис. [55, с. 153-154]) (загалом – 22-39 тис.).

Втрати: а) козаків і поляків – дані відсутні; б) татар – 25 [14, с. 326-327] – 10 [55, с. 157] тис. вбитими і полоненими (загалом – 10-25 тис.).

5. Під Перекопом 29-30 травня 1629 р.

Кількість учасників: а) козаків – 23 [15, с. 62] – 25 [16, с. 136] тис., татар Мухаммед та Шагін Гіреїв – не менше 8 тис. [17, с. 155]; б) татар Джанібек-Гірея – дані відсутні (загалом – понад 35 тис.).

Втрати: а) козаків – 5 [15, с. 62] – 8 [16, с. 137] тис., татар Мухаммед та Шагін Гіреїв – принаймні декілька тисяч; б) татар Джанібек-Гірея – 6 тис. [16, с. 137] (загалом – 13-16 тис.).

6. Під м. Переяслав початок травня – 29 травня 1630 р.

Кількість учасників: а) козаків – 10 [18, с. 281] – 37 [13, с. 34] тис.; б) поляків – 12 тис. [19, с. 109] (загалом – 22-49 тис.).

Втрати: а) козаків – не менше 2 тис. [18, с. 283]; б) поляків – 10 тис. [20, с. 88] (загалом – понад 12 тис.).

7. Під с. Кумейки біля Мошен 6 грудня 1637 р.

Кількість учасників: а) козаків – 10 тис.; б) поляків і німців – 15 тис. [19, с. 185-186] (загалом – 25 тис.).

Втрати: а) козаків – 6 [21, с. 138] – 7 тис.; б) поляків – 2 тис., німців – 700 чол. [12, с. 280] (загалом – 10 тис.).

8. Під м. Говтва 5-10 травня 1638 р.

Кількість учасників: а) козаків – 12 тис.; б) поляків, німців і реєстровців – близько 10 тис. (загалом – 22 тис.).

Втрати: а) козаків – 1,5-2 тис.; б) поляків, німців і реєстровців – 3,5 тис. [22, с. 205, 224] (загалом – 5-5,5 тис.).

9. Під м. Лубни 6-8 травня 1638 р.

Кількість учасників: а) козаків – 12 тис.; б) поляків – 6 тис. [19, с. 220-221] (загалом – 18 тис.).

Втрати: а) козаків – 2 тис. [13, с. 75]; б) поляків – дані відсутні (загалом – не менше 2 тис.).

10. На р. Стариця біля гирла Сули 12 червня – 28 липня 1638 р.

Кількість учасників: а) козаків – 20 тис. [19, с. 245]; б) поляків – дані відсутні (загалом – не менше 25 тис.).

Втрати: а) козаків – 4727 осіб; б) поляків – 11317 осіб [21, с. 139] (загалом – 16 тис.).

11. В урочищі Жовті Води 19 квітня – 6 травня 1648 р.

Кількість учасників: а) козаків – 8 тис., татар – 20 тис. [23, с. 114]; б) поляків – 6 тис. [18, с. 367] (загалом – 34 тис.).

Втрати: а) козаків – 150 осіб; б) поляків – 3 тис. вбитими і 3 тис. полоненими [18, с. 368] (загалом – близько 6 тис.).

12. Під м. Корсунь 15-16 травня 1648 р.

Кількість учасників: а) козаків – 20 тис., татар – 20 тис.; б) поляків – 20 тис. [23, с. 139, 153] (загалом – 60 тис.).

Втрати: а) козаків – 70 осіб вбитими і 95 пораненими [18, с. 371]; б) поляків – 11,5 тис. вбитими, 8,5 тис. полоненими [24, с. 426-427] (загалом – близько 20 тис.).

13. Під с. Пилявці біля Староконстантинова 11-14 вересня 1648 р.

Кількість учасників: а) козаків – 100 тис. [23, с. 192, 198, 203, 206] (за іншими даними – 80-90 тис. [3, с. 104]); б) поляків – 100 тис. [25, с. 120] (загалом – 180-200 тис.).

Втрати: а) козаків – дані відсутні; б) поляків – щонайменше 8 тис. [23, с. 207] (загалом – понад 8 тис.).

14. Під м. Лоїв 20 липня 1649 р.

Кількість учасників: а) козаків – 30 тис. [20, с. 180-181] (за іншими даними – 20 тис. [3, с. 130]); б) литовців – 30 тис. [23, с. 218, 221] (за іншими даними – 16-18 тис. [3, с. 130]) (загалом – 50-60 тис.).

Втрати: а) козаків – 20 тис. [23, с. 218, 221]; б) литовців – 6 тис. [3, с. 132] (загалом – 26 тис.).

15. Під м. Збараж 1 липня – 12 серпня 1649 р.

Кількість учасників: а) козаків – 80-90 тис., татар – 30-40 тис.; б) поляків 15 тис. (з обозними 24-28 тис.) (загалом – 125-158 тис.).

Втрати: а) козаків і татар – дані відсутні; б) поляків – щонайменше 3 тис. вбитими і 5 тис. полоненими [3, с. 127-128] (загалом – понад 8 тис.).

16. Під м. Зборов 5-6 серпня 1649 р.

Кількість учасників: а) козаків – 40 тис., татар – 30 тис. [23, с. 225-227] (за іншими даними – 20 тис. [3, с. 129]); б) поляків – 20 тис. (разом з обозними – близько 35 тис.) [3, с. 133] (загалом – 80-100 тис.).

Втрати: а) козаків і татар – дані відсутні; б) поляків – щонайменше 6-7 тис. [3, с. 136] (загалом – понад 7 тис.).

17. Під м. Красне біля Брацлава 20-21 лютого 1651 р.

Кількість учасників: а) козаків – 3 [21, с. 161] – 5 тис.; б) поляків – 12 тис. [23, с. 237] (за іншими даними – 14-15 тис., а з обозними 24-26 тис. [3, с. 149]) (загалом – 15-30 тис.).

Втрати: а) козаків – 3 [21, с. 161] – 5 [23, с. 237] тис.; б) поляків – понад 4 тис. [3, с. 150] (загалом – 7-9 тис.).

18. Під м. Вінниця 1-10 березня 1651 р.

Кількість учасників: а) козаків – дані відсутні; б) поляків – біля 10 тис., (загалом – понад 15 тис.).

Втрати: а) козаків – дані відсутні; б) поляків – 2-3 тис. [3, с. 152] (загалом – понад 3 тис.).

19. Під м. Лоїв при впадінні р. Сож в Дніпро 26 червня 1651 р.

Кількість учасників: а) козаків – 15 тис. [26, с. 32; 27, с. 147, 150]; б) литовців – біля 15 тис. [27, с. 144-145, 155] (загалом – 30 тис.).

Втрати: а) козаків – 3 [27, с. 149] – 4 [26, с. 33] тис.; б) литовців – дані відсутні (загалом – понад 4 тис.).

20. Під м. Берестечко 18-20 червня 1651 р.

Кількість учасників: а) козаків – 120 тис. [28, с. 69] (за іншими даними – 100-110 тис. [3, с. 154]), татар – 45 тис. [28, с. 90, 102] (за іншими даними – 30-40 тис. [3, с. 156]); б) поляків – 280 тис. (з них 200 тис. обозні) [28, с. 76], німців – 16 тис. [28, с. 79] (за іншими даними – 100-120 тис. жовнірів і шляхтичів та близько 120 тис. обозних [3, с. 156]) (загалом – 350-460 тис.).

Втрати: а) козаків і татар – приблизно 15 тис. [28, с. 114, 124, 125]; б) поляків – не менше 7 тис. [29, с. 113] (загалом – близько 30 тис.).

21. В урочищі Батіг біля м. Ладижин 22-23 травня 1652 р.

Кількість учасників: а) козаків – 12-15 тис., татар – 15-20 тис.; б) поляків і німців – 20 тис. (з обозними – 35 тис.) [23, с. 274-276; 3, с. 165] (загалом – 47-70 тис.).

Втрати: а) козаків і татар – дані відсутні; б) поляків – біля 20 тис. [30, с. 263] (за іншими даними – 8-10 тис. [3, с. 167]) (загалом – 10-20 тис.).

22. Під м. Монастирище в середині березня 1653 р.

Кількість учасників: а) козаків – 4 тис.; б) поляків – 12 тис. [21, с. 173] (загалом – 16 тис.).

Втрати: а) козаків – дані відсутні; б) поляків – 5 тис. [21, с. 174] (загалом – близько 5 тис.).

23. Під м. Сучава 11 серпня – 29 вересня 1653 р.

Кількість учасників: а) козаків – 8 [31, с. 587] – 12 тис. [21, с. 174-175], молдован – 10 тис.; б) молдован – 9 тис., угорців – 2 тис. [31, с. 591] (за іншими даними молдован, валахів і угорців – 25-30 тис. [3, с. 175]), поляків – 4 [3, с. 174-175] – 10 [31, с. 591] тис. (загалом – 33-62 тис.).

Втрати: а) козаків – 2 тис. [31, с. 587]; б) поляків, угорців і молдован – 2,3 [31, с. 585] – 10 [31, с. 587] тис. (загалом – 4,3-10 тис.).

24. Під м. Жванець у жовтні – 5 грудня 1653 р.

Кількість учасників: а) козаків – 30-40 тис., татар – 30-40 тис.; б) поляків – 55-60 тис. (з обозними), угорців і молдован – 3 тис. (загалом – 118-143 тис.).

Втрати: а) козаків – дані відсутні; б) поляків – близько 10 тис. померлих з голоду [3, с. 178] (загалом – понад 10 тис.).

25. Під м. Умань 24-25 березня 1654 р.

Кількість учасників: а) козаків – 10 [32, с. 880] – 15 тис. [32, с. 879, 882]; б) поляків – 8-10 тис. [32, с. 883] (загалом – 18-25 тис.).

Втрати: а) козаків – дані відсутні; б) поляків – 7 тис. [32, с. 884] (загалом – не менше 7 тис.).

26. Під м. Буша 18-20 листопада 1654 р.

Кількість учасників: а) козаків – 5-6 тис.; б) поляків – 45-50 тис. (із обозними) [3, с. 188] (загалом – 50-56 тис.).

Втрати: а) козаків – 5-6 тис.; б) поляків – дані відсутні (загалом – понад 6 тис.).

27. Під Охматовим на Черкащині (Дрижпільська битва) 19-22 січня 1655 р.

Кількість учасників: а) козаків – 60 тис., росіян – 6 тис. [29, с. 313] (за іншими даними: козаків – 30 тис., росіян – 10-12 тис. [3, с. 189]); б) поляків – 15 [32, с. 1046] – 30 [32, с. 1043] тис., татар – 8 [32, с. 1046] – 20 [32, с. 1041] тис. (загалом – 63-116 тис.).

Втрати: а) козаків і росіян – 9 тис.; б) поляків – 9 тис. [21, с. 193] (загалом – близько 18 тис.).

28. Під м. Полтава наприкінці травня 1658 р.

Кількість учасників: а) дейнеків Пушкаря – 20 тис., запорожців – 20 тис.; б) козаків Виговського – 20 тис. [30, с. 289], татар – 40 тис. [33, с. 108] (загалом – 100 тис.).

Втрати: а) пушкарівців – 15 [34, с. 247] – 8 тис.; б) козаків Виговського і татар – 1 тис. [35, с. 29] (загалом – близько 15 тис.).

29. Під м. Конотоп 29 червня 1659 р.

Кількість учасників: а) козаків – 16 тис., татар – 30-40 тис., найманців – 4 тис. [36, с. 91]; б) росіян – близько 70 тис. [37, с. 450] (за іншими даними – 28 тис. росіян і 7 тис. козаків Безпалого [38, с. 210]) (загалом – 85-120 тис.).

Втрати: а) козаків – 4 тис., татар – 6 тис. [39, с. 81]; б) росіян – 10-15 тис. [37, с. 470] (за іншими даними – 5 тис. росіян і 2 тис. козаків Безпалого [38, с. 311]) (загалом – 20-25 тис.).

30. Під м. Могилів-Подільський у лютому 1660 р.

Кількість учасників: а) козаків – 5-6 тис.; б) поляків – 15-16 тис. [3, с. 242] (за іншими даними – 18 тис.) [34, с. 318] (загалом – 20-22 тис.).

Втрати: а) козаків – дані відсутні; б) поляків – 2-3 тис. [3, с. 242] (загалом – понад 3 тис.).

31. Під м. Любар 5-15 вересня 1660 р.

Кількість учасників: а) козаків – 20 тис., росіян – за різними даними: 20 тис. [30, с. 296], 15-19 тис. [3, с. 243], 30 тис. [40, с. 391]; б) поляків – 32 тис., татар – 30 тис. [30, с. 298] (за іншими даними: поляків – 50 тис., татар – 40 тис. [3, с. 243]; поляків – 25 тис., татар – 40 тис. [40, с. 391]; поляків – 29 тис., татар – 15 тис. [41, с. 200]) (загалом – 80-140 тис.).

Втрати: а) козаків – 1,5 тис.; б) поляків – 160 осіб [40, с. 391] (загалом – близько 2 тис.).

32. Під с. Слободищі на Поділлі 28 вересня – 5 жовтня 1660 р.

Кількість учасників: а) козаків – 20 тис.; б) поляків – 11 тис., татар – 20 тис. (загалом – 50 тис.).

Втрати: а) козаків – 4 тис. [42, с. 51]; б) поляків – щонайменше 1 тис. [3, с. 243-244] (загалом – понад 5 тис.).

33. Під м. Чуднове на Поділлі 16 вересня – 23 жовтня 1660 р.

Кількість учасників: а) козаків – 20 тис., росіян – за різними даними: 20 тис. [30, с. 296], 15-19 тис. [3, с. 243], 30 тис. [40, с. 391]; б) поляків – 32 тис., татар – 30 тис. [30, с. 298] (за іншими даними: поляків – 50 тис., татар – 40 тис. [3, с. 243]; поляків – 25 тис., татар – 40 тис. [40, с. 391]; поляків – 29 тис., татар – 15 тис. [41, с. 200]) (загалом – 80-140 тис.).

Втрати: а) козаків – 2-3 тис. убитими і 8-10 тис. полоненими, росіян – 20 тис. убитими і полоненими; б) поляків – 14 тис. убитими (загалом – 44-47 тис.).

34. Під м. Канів 16 липня 1662 р.

Кількість учасників: а) козаків Ю. Хмельницького – 14 тис., поляків – 4 тис. [43, с. 39]; б) росіян – 14,5 тис., козаків Я. Сомка та Золотаренка – 13,5 тис. [43, с. 40-41] (загалом – 47 тис.).

Втрати: а) козаків – 6 тис. убитими і здебільшого потонулими; поляків – 2 тис. [43, с. 49-51]; б) росіян та козаків Я. Сомка й Золотаренка – 200-300 осіб [43, с. 53-54] (загалом – понад 8 тис.).

35. Під м. Глухів 23 січня – 19 лютого 1664 р.

Кількість учасників: а) росіян – 2 тис. [44, с. 19], козаків Дворецького – 16-18 тис. [45, с. 12], козаків Брюховецького – 30 тис. [46, с. 42]; б) поляків – приблизно 20 тис., козаків – приблизно 7 тис. [3, с. 262] (за іншими даними: поляків – 40 тис., козаків Богуна і Тетері – 9 тис. [45, с. 12]; поляків – 52 тис., козаків – 20 тис., татар – 20 тис. [44, с. 18]) (загалом – 75-140 тис.).

Втрати: а) козаків і росіян – щонайменше 3,5 тис. [45, с. 11, 13]; б) поляків – 7-14 тис. [44, с. 19, 20] (за іншими даними – 6 тис. [45, с. 11, 13]) (загалом – 10-17 тис.).

36. Під м. Ставище 4 липня – 8 жовтня 1664 р.

Кількість учасників: а) козаків – щонайменше 3 тис. [3, с. 272]; б) поляків – до 20 тис., татар – до 10 тис. [3, с. 270] (загалом – близько 35 тис.).

Втрати: а) козаків – дані відсутні; б) поляків – 5,5 тис. вбитими і полоненими [3, с. 273] (загалом – понад 5 тис.).

37. Під Перекопом у червні 1665 р.

Кількість учасників: а) козаків і калмиків – понад 10 тис.; б) татар – 10 тис. (загалом – понад 20 тис.).

Втрати: а) козаків і калмиків – дані відсутні; б) татар – 10 тис. [47, с. 275] (загалом – близько 10 тис.).

38. Біля м. Браїлів 8-9 грудня 1666 р.

Кількість учасників: а) козаків – 8-10 тис., татар – 15-20 тис.; б) поляків – 10 тис. (загалом – 33-40 тис.).

Втрати: а) козаків і татар – дані відсутні; б) поляків – понад 5 тис. вбитими і полоненими [3, с. 283] (загалом – понад 5 тис.).

39. Біля м. Підгайці 27 вересня – 6 жовтня 1667 р.

Кількість учасників: а) козаків – 20 тис., татар – 10 тис. [48, с. 134; 54, с. 32] (за іншими даними – козаків і татар разом 20 тис. [3, с. 288]); б) поляків – 15 тис. [30, с. 310; 54, с. 32] (за іншими даними – 7-8 тис. [3, с. 288]) (загалом – 27-62 тис.).

Втрати: а) козаків – дані відсутні, татар – 2 тис. [54, с. 32]; б) поляків – щонайменше 500 осіб [3, с. 288] (загалом – не менше 1 тис.).

40. Під Четвертинівкою на Поділлі в середині липня 1672 р.

Кількість учасників: а) козаків Дорошенка – 12 тис. [30, с. 316] (за іншими даними: козаків – 7 тис., татар – 10 тис. [3, с. 317]); б) поляків – 6 тис., козаків Ханенка – 2,5 тис. [30, с. 316] (за іншими даними: поляків – 8 тис., козаків – 4 тис. [3, с. 317]) (загалом – 20-29 тис.).

Втрати: а) козаків Дорошенка – дані відсутні; б) поляків – щонайменше 3-4 тис. [3, с. 318] (понад 4 тис.).

41. Під м. Кам'янець-Подільський 2-16 серпня 1672 р.

Кількість учасників: а) турків – 100 тис., татар – 25-30 тис., козаків Дорошенка – 6-8 тис.; б) поляків – 2 тис. [3, с. 317-318] (загалом – 135 тис.).

Втрати: а) турків, татар і козаків – дані відсутні; б) поляків – щонайменше – 500 осіб [3, с. 319] (загалом – не менше 1 тис.).

42. Під м. Хотин у листопаді 1673 р.

Кількість учасників: а) поляків, литовців і козаків – 45 тис.; б) турків і татар – 40 тис. [3, с. 323] (загалом – 85 тис.).

Втрати: а) поляків і козаків – дані відсутні; б) татар – щонайменше 3-4 тис. [3, с. 324] (загалом – понад 4 тис.).

43. Під м. Умань у другій половині серпня 1674 р.

Кількість учасників: а) козаків – понад 11 тис.; б) турків – понад 20 тис. (загалом – понад 31 тис.).

Втрати: а) козаків – загинуло щонайменше 7 тис. і 4 тис. потрапило в полон [49, с. 135-137]; б) турків – близько 10 тис. [3, с. 325-326] (загалом – близько 20 тис.).

44. На Чортомлицькій Січі 10 січня 1675 р.

Кількість учасників: а) козаків – понад 2 тис.; б) яничар – 15 тис., татар – 40 тис. (загалом – близько 60 тис.).

Втрати: а) козаків – 50 осіб вбитими і 80 осіб пораненими; б) яничар – 13,5 тис. вбитими і 150 осіб полоненими [47, с. 380-385] (загалом – близько 14 тис.).

45. На Сивашській переправі в Криму в серпні 1676 р.

Кількість учасників: а) козаків – 20 тис.; б) татар – 50 тис. (загалом – 70 тис.).

Втрати: а) козаків – дані відсутні; б) татари – 6 тис. вбитими, 2,3 тис. полоненими [47, с. 386-387] (загалом – близько 10 тис.).

46. Під м. Чигирин і на Бужинській переправі 4-29 серпня 1677 р.

Кількість учасників: а) козаків – 28 тис., росіян – 38,5 тис. [50, с. 36-38, 43] (у Чигирині: росіян – 6 тис., козаків – 8,5 тис. [51, с. 259, 269-270]); б) турок і татар – 60-90 тис. [50, с. 39] (загалом – 126-156 тис.).

Втрати: а) козаків і росіян – 3,5 тис. вбитими, 5,5 тис. пораненими; б) турків і татар – 20 тис. вбитими і полоненими [50, с. 50] (загалом – 29 тис.).

47. Під м. Чигирин і на Бужинських полях 8 липня – 20 серпня 1678 р.

Кількість учасників: а) росіян – 75,5 тис., козаків – 57,5 тис. (у Чигирині: росіян – 5,5 тис., козаків – 7,5 тис.) [51, с. 292, 295]; б) турків і татар – 120-130 тис. [52, с. 324] (загалом – 263-273 тис.).

Втрати: а) росіян і козаків – 20 тис. [50, с. 69] (власне козаків Самойловича 4385 осіб убитими і 1323 осіб пораненими [53, с. 127-129]); б) турків – понад 20 тис. [50, с. 69] (загалом – понад 40 тис.).

Список використаних джерел і літератури

1. Дашкевич Я. Ясир з України (XV – перша половина XVII ст.) як історико-демографічна проблема // Український археографічний щорічник. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 5. – С. 40-47.
2. Хензель В. Проблема ясыря в польско-турецких отношениях XVI-XVII вв. // Россия, Польша и Причерноморье в XVI-XVII вв. – М.: Наука, 1979. – С. 147-158.
3. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 pp.). – К.: Видавничий дім «Академія», 1999. – 352 с.
4. Лях С.Р. Руїна // Українське козацтво. Мала енциклопедія. – К.: Генеза; Запоріжжя: Прем'єра, 2002. – С. 431-434.
5. Крикун Н.Г. Народонаселение Подольского воеводства в XVI-XVIII вв.: Автореф. дис... канд. ист. наук. – Львов, 1965. – 22 с.
6. Муляр А.М. Сільське населення Правобережної України кінця XVII – початку XVIII ст.: чисельність, станова стратифікація та економічне становище: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2001. – 16 с.; Муляр А.М. Міграційні процеси на Правобережній Україні в кінці XVII – на початку XVIII ст. // Український історичний журнал. – 2000. – № 2. – С. 94-101.
7. Урланіс Б.Ц. История военных потерь. – СПб.: Полигон, 1994. – 558 с.
8. Урланіс Б.Ц. Рост населения в Европе. – М.: ОГИЗ-Госполитиздат, 1941. – 436 с.
9. Копчак С.І. Населення українського Прикарпаття. – Львів: Вища школа, 1974. – 188 с.
10. Голицын Н.С. Русская военная история. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1878. – Ч. 2. – 697 с.
11. Сас П. Хотинська битва 1621 року. – К.: Інститут історії України НАН України. – 520 с.
12. Селянський рух на Україні 1569-1647 pp.: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – 535 с.
13. Щербак В.О. Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648-1654 pp. – К.: Наукова думка, 1989. – 125 с.
14. Kronika Pawła Piaseckiego, biskupa przemyskiego. – Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1870. – 546 s.
15. Грушевський М.С. Історія України-Русі. – К., 1995. – Т. 8. – Кн. 1. – 856 с.
16. Новосельский А.А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII в. – М.-Л.: Издательство Академии Наук СССР, 1948. – 452 с.
17. Гайворонський О. Повелители двух материков. – Киев-Бахчисарай: Майстерня книги, Оранта, 2009. – Т. 2. – 272 с.
18. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К.: Вища школа, 1994. – 539 с.
19. Воссоединение Украины с Россией. – М.: Издательство Академии Наук СССР, 1953. – Т. I. – 588 с.
20. Історія України в документах і матеріалах. – К.: Вид-во АН УРСР, 1941. – Т. 3. – 292 с.
21. Голицын Н.С. Всеобщая военная история новых времен. – СПб.: Тип. т-ва «Общественная польза», 1878. – Ч. 1, Ч. 2. – 312 с.
22. Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – К.: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1896. – Вып. 2. – 455 с.
23. Стороженко І.С. Богдан Хмельницький і воєнне мистецтво у Визвольній війні українського народу середини XVII ст. – Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського державного університету, 1996. – Кн. 1. – 326 с.
24. Борисенко В.Й. Корсунська битва 1648 // Українська радянська енциклопедія: В 12 т. – К.: Голов. ред. УРЕ, 1980. – Т. 5. – С. 426-427.
25. Документы об освободительной войне украинского народа 1648-1654 гг. – К.: Наукова думка, 1965. – 827 с.

26. Мицик Ю. З нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648–1658) на Сіверській Україні // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 12–38.
27. Гурбик А. Український гетьманат та Велике князівство Литовське у військово-політичному протистоянні 1651 р.: Друга Лоевська битва // *Ukraina Lithuanica: студії з історії Великого князівства Литовського*. – К.: Інститут історії України, 2015. – Т. III. – С. 135–159.
28. Свешніков І.К. Битва під Берестечком. – Львів: Слово, 1993. – 304 с.
29. Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. – Львів: Світ, 1990. – 408 с.
30. Дорошенко Д.І. Нарис історії України. – Львів: Світ, 1991. – 576 с.
31. Грушевський М.С. Історія України-Русі. – К., 1996. – Т. 9. – Кн. 1. – 880 с.
32. Грушевський М.С. Історія України-Русі. – К., 1997. – Т. 9. – Кн. 2. – 776 с.
33. Борисенко В.Й., Заремба С.З. Україна козацька. XV–XVII ст. – К., 1993. – Ч. 1. – 206 с.
34. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией: В 15 т. – СПб.: Тип. В.В. Праца, 1872. – Т. 7. – 398 с.
35. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Тома 11–12 // Сочинения в восемнадцати книгах. – М.: Мысль, 1991. – Кн. 6. – 671 с.
36. Костомаров Н. Гетьманство Виговского // Основа. – 1861. – № 7. – С. 67–114.
37. Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. в контексті українсько-російських відносин за гетьманування І. Виговського // Україна кризь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 447–480.
38. Бабулин И.Б. Борьба за Украину и битва под Конотопом (1658–1659 годы). – М.: Фонд «Русские витязи», 2015. – 400 с.
39. Мицик Ю.А. Джерела з польських архівосховищ до історії України другої половини XVII ст. // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 1. – Український археографічний збірник. – К.: Наукова думка, 1992. – Т. 4. – С. 72–93.
40. Kubala L. Wojny dyńskie i pokój Oliwski 1657–1660 // *Szkice historyczne*. – Lwów, 1922. – Ser. VI. – 651 s.
41. Podhorodecki L. Chanat krymski i jego stosunki z Polską w XV–XVIII w. – Warszawa: Książka i Wiedza, 1987. – 358 s.
42. Letopisiec albo Kroniczka Joachima Jerlicza. – Warszawa, 1853. – Т. II. – 213 s.
43. Бабулин И.Б. Каневская битва 16 июля 1662 года. – М.: Фонд «Русские Витязи», 2015. – 88 с.
44. Пиріг П. Лівобережний похід Яна Казимира 1663–1664 рр. // Сіверянський літопис. – 1999. – № 5. – С. 15–24.
45. Ткаченко В. Оборона Глухова у 1664 році // Сіверянський літопис. – 1996. – № 1. – С. 7–15.
46. Величко С. Літопис. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 2. – 642 с.
47. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К.: Наукова думка, 1990. – Т. 2. – 660 с.
48. Дорошенко Д. Гетьман Петро Дорошенко. Огляд його життя і політичної діяльності. – Нью-Йорк: УВАН у США, 1985. – 712 с.
49. Бодров Ю.І. Уманське козацтво в українському визвольному русі (середина XVII – початок XVIII століття): Дис... канд. іст. наук. – К., 2001. – 226 с.
50. Заруба В.Н. Украинское казачье войско в борьбе с турецко-татарской агрессией (последняя четверть XVII в.). – Харьков: Основа, 1993. – 168 с.
51. Заруба В. Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII ст. – Дніпропетровськ: ПП Ліра ЛТД, 2003. – 464 с.
52. Заруба В. Турецький похід на Чигирин у 1678 році // ЗНТШ. – 2012. – Т. CCLXIV.
53. Кривошея В. Козацькі втрати Чигиринського походу 1678 року // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 127–129.
54. Колодницький С. Битва гетьмана Петра Дорошенка під Підгайцями 1667 року: передумови, хід та наслідки (історіографічний аспект) // Військово-історичний альманах. – 2010. – Ч. 2(21). – С. 16–44.

55. Вирський Д.С. Битва під Білою Церквою 1626 р. та «Реляція правдива...» Яна Доброцького // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 150-160.

Бульвинский А.Г. Украинские военные потери в XVII в.: европейский контекст.

В статье установлено, что ключевыми причинами беспрецедентно больших потерь Украины в XVII в. были упорная борьба украинского народа за свою государственность и междоцивилизационное противостояние на востоке Европы, центром которого была Украина. По нашим оценочным подсчетам летальные боевые потери во время войн на территории Украины в XVII в. составили не менее 600 тыс. чел., из них потери украинского казачества 220 тыс. чел. Сравнение с боевыми потерями мощнейших в тогдашней Европе австрийской и французской армий показало, что имея в 3,5 раза меньше населения, чем во Франции и в 2,5 раза меньше чем в Австрии, Украина в XVII в. потеряла в войнах фактически равное французам и на треть больше, чем у австрийцев количество солдат.

Ключевые слова: военные потери, битвы, Украина, XVII в., Европа.

Bulvinskiy A. Ukrainian Military Casualties in the XVII Century: European Context.

The article clarifies that the persistent struggle of the Ukrainian people for its own statehood and the confrontation between civilizations in Eastern Europe, with Ukraine at the center, were the main causes of unprecedentedly high casualties of Ukraine in the XVII century. According to our estimates, the lethal military casualties in the wars on the territory of Ukraine in the XVII century amount to at least 600,000, including 220,000 of the Ukrainian Cossacks. Comparison with the casualties of Austrian and French armies – as the most powerful armies in Europe at that time – showed that, having 3,5 times less population than in France and 2,5 times less than in Austria, in the wars of the XVII century Ukraine has lost almost equal number of soldiers as the French and a third more than the Austrians.

Keywords: military casualties, battles, Ukraine, XVII century, Europe.

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 327.53-57(100)

Толстов С.В.

СТРАТЕГІЧНІ ПІДХОДИ ТА ПРІОРИТЕТИ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ США: ВІД Г. ТРУМЕНА ДО Д. ТРАМПА

У статті розглядається еволюція стратегічних підходів і пріоритетів міжнародної політики США після завершення Другої світової війни донині. Огляд американських зовнішньополітичних концепцій і доктрин дозволяє зробити висновок про те, що головним завданням міжнародної політики США протягом усього розглянутого періоду було забезпечення домінуючої ролі держави в міжнародній системі.

Аналіз зовнішньополітичних документів підтверджує висновки американських дослідників про те, що концепція домінування в її різних інтерпретаціях виконувала роль «великої стратегії», яка охоплювала більш вузькі за змістом і більш короткі за часом функціональні доктрини стримування, офшорного балансування, концерту-балансу або блокового розподілу світу між конкуруючими угрупованнями.

Корекція зовнішньополітичних пріоритетів нинішнього президента США Д. Трампа відображає об'єктивний процес адаптації до багатополлярної міжнародної системи. Висловлено припущення, що умови багатополлярної конкуренції змушуватимуть США застосовувати такі інструменти впливу, як багатостороннє і багатоцільове стримування, різні форми забезпечення балансу сил на основі регіональних союзів, коаліцій та спільнот безпеки, або офшорне втручання у випадках, якщо воно зможе забезпечити вигідне для США вирішення конкретних проблем.

Ключові слова: зовнішня політика США, стратегія, концепція, доктрина, домінування, стримування, балансування.

Для переважної більшості держав світу стандартні критерії зовнішньої політики вимірюються створенням сприятливих умов для внутрішнього розвитку та забезпеченням дружнього міжнародного середовища. Інструментами реалізації зовнішньополітичного курсу зазвичай вважаються певний статус держави, що ґрунтується на її економічному, технологічному та військовому потенціалі, способи й моделі позиціонування у сфері безпеки, наявність союзів і партнерств, участь у міжнародних організаціях та об'єднаннях, включаючи структури колективної безпеки.

Порівняно незначна кількість «великих» чи «провідних» держав на додаток до перелічених ознак використовує додаткові статусні атрибути, такі як сфера регіональних інтересів, привілейоване становище в якості центру сили, розвинений воєнний потенціал чи, подекуди, статус ядерної держави, різноманітна зарубіжна присутність, лідерство в міжнародних об'єднаннях та проектах, стабільність політичних систем і державних інституцій, що спираються на міцні конституційні засади й, подекуди, на імперську чи сталу цивілізаційну традицію.

Якщо йдеться про США, доводиться констатувати, що всі ці щаблі країна пройшла у далекому минулому. Адже створення сприятливих умов для внутрішнього розвитку досягалося на етапі війн з французами та індіанцями, війни за незалежність (XVIII ст.) та англо-американської війни 1812-1814 рр., а роль великої держави США опанували в період з кінця XIX ст. – до початку 40-х рр XX ст. Завершення Другої світової війни США зустріли в ролі наддержави, статус якої визначали розвинута високотехнологічна економіка, частка якої становила близько 50% світового ВВП, міцна фінансова система, володіння потужним флотом, монополія на ядерну зброю і наявність мережі закордонних військових баз. Невдовзі до цих атрибутів наддержави додалися формальне і неформальне лідерство в кількох військово-політичних альянсах в Європі, Азії та Азійсько-Тихоокеанському регіоні.

Наддержавний статус і глобальна присутність визначали низку специфічних, безаналогових завдань і пріоритетів. Адже система інтересів, впливів та зовнішніх зобов'язань США не вписувалася в забезпечення контролю над світовою територіальною імперією, подібно до колоніальних володінь Великої Британії, Франції, Голландії чи Португалії. Вона також суттєво відрізнялася від засобів впливу СРСР, пов'язаних з масштабною воєнною присутністю в Центральній-Східній Європі, керівництвом світовим комуністичним рухом та стимулюванням національно-визвольних течій та організацій лівого спрямування.

Глобальна роль США потребувала розробки специфічних стратегій та підходів, які не відповідали стандартним уявленням про зовнішню політику. Після Другої світової війни всі зовнішньополітичні концепції США мали глобальне охоплення й переслідували розгалужені цілі, що поширювалися на різні країни та регіони. Також, відносно міжнародної діяльності США замість поняття зовнішня політика все частіше використовувалися поняття міжнародна стратегія або стратегія національної безпеки, яка стала традиційним атрибутом виконавчої влади.

В американській науковій літературі проблемі міжнародної стратегії США присвячена велика кількість робіт, автори яких ставили за мету структурувати американський досвід зовнішньополітичного планування, визначити його сутнісні ознаки, цілі та спрямованість. Ці пошуки призвели до появи терміну «велика», або головна стратегія (Grand Strategy), який означає набір змістовних характеристик наскрізного характеру, що дозволяють визначати спорідненість і відмінності в політиці різних президентських адміністрацій на великих часових проміжках.

Серед американських авторів, праці яких дотичні проблематиці «великої стратегії» США після 1945 р., варто відзначити З. Бжезінського [1], Г. Кіссінджера [2], К. Лейна [3], М. Лінда [4; 5; 6], П. Портера [7], Д. Снайдера [8], Т. Сміта [9], М. Ханта [10] та ін. Праці цих авторів, побудовані

на основі різних методологічних підходів, відтворюють основні аспекти глобального позиціонування США з погляду стратегічних цілей та намірів.

Методологія аналізу американських дослідників має суттєві відмінності й застосовує відмінні підходи. З. Бжезінський, уникаючи використання стратегічних підходів і пріоритетів у якості базових категорій зовнішньополітичної стратегії, вважав їх змінними характеристиками. Натомість він запропонував поняття «геостратегії», яку він тлумачив як «стратегічне управління геополітичними інтересами» [1, с. 12].

Г. Кіссінджер визначав «стримування» як «оперативну американську стратегію» періоду «холодної війни», оголошена мета якої передбачала «зміну радянських намірів». Водночас, на думку Г. Кіссінджера, в реалізації стримування були певні винятки. Приміром, Р. Ніксон вбачав у СРСР насамперед постійний геополітичний виклик. Після 1991 р., зауважував Г. Кіссінджер, політичні кола США вирішили, що ворожі наміри зникли, й оскільки «вільсоніанська традиція відкидає наявність конфліктних інтересів», це зумовило девальвацію традиційних зовнішньополітичних підходів [2, с. 741]. Г. Кіссінджер прогнозував, що у XXI ст. США повернуться до стратегії балансу сил: вільсоніанська ідеалістична концепція не зможе виконувати роль універсального керівного принципу, адже Америка «потребуватиме партнерів у справі збереження рівноваги в низці регіонів світу», і їх важко буде обирати на підставі одних лише моральних міркувань. Тому американським керівникам «доведеться сформулювати концепцію національних інтересів та пояснювати, як забезпечення національних інтересів у Європі та Азії слугує збереженню рівноваги сил» [2, с. 738].

Оскільки в геополітичному вимірі Америка є островом між берегами гігантської Євразії, чий ресурси і населення перевершують ресурси США, домінування якоїсь однієї держави над будь-яким з континентів Євразії – Європою чи Азією – все ще «залишається критерієм стратегічної небезпеки для Америки незалежно від наявності чи відсутності «холодної війни». Адже таке перегрупування країн здатне перевершити Америку в економічному, а в подальшому – і у військовому сенсі. Цій небезпеці доведеться протидіяти, навіть, якщо панівна держава буде прихильно налаштована до Америки, однак варто лише її настроям змінитися, як Америка буде позбавлена значної частини можливостей, які забезпечують ефективний спротив та більшою мірою почне втрачати спроможність впливати на події» [2, с. 740-741].

Американський політичний дослідник К. Лейн, спираючись на твори М. Леффлера та Б. Позена, запропонував розшифровку поняття «велика стратегія» як триступеневого процесу, що містить визначення життєво важливих інтересів держави; виявлення загроз для цих інтересів; розв'язання питань, яким чином краще задіяти політичні, військові та економічні ресурси держави для захисту цих інтересів [3, р. 88].

Утім, оскільки процес формування зовнішньополітичної стратегії є рухливим і не має заздалегідь визначених результатів, конкретна «велика стратегія» неминуче відображає погляди політиків на світоустрій, і дебати довкола «великої стратегії» є також дебатами про теорію міжнародних відносин. Теорії не є монолітними, й тому конкуруючі великі стратегії можуть бути похідними не тільки від різних теорій, але й впливати з одного й того ж теоретичного підходу. На думку К. Лейна, принаймні дві відмінні стратегії, зокрема «стратегія верховенства» (в сенсі досягнення домінування та утримання переваг) та «офшорного балансування», були безпосередньо пов'язані з реалістичною традицією, попри їх відмінні політичні наслідки.

Ключовими елементами стратегії домінування чи верховенства (*preponderance*), за якою діяли США з кінця 1940-х рр., вважаються:

- створення та забезпечення керованого США світового порядку, заснованого на політичній, військовій та економічній могутності та американських цінностях;

- максимальне збільшення американського контролю над міжнародною системою шляхом запобігання виникненню великих держав-конкурентів США у Європі та Східній Азії;

- підтримка економічної взаємозалежності як життєво важливого для США інтересу безпеки. Загалом логіка цієї стратегії передбачає, що взаємозалежність є першочерговим інтересом, нестабільність є загрозою взаємозалежності, а розширене стримування – це засіб, за допомогою якого стратегія знешкоджує цю загрозу. В цьому сенсі стратегічне ототожнення світового порядку з безпекою США відображає історично вкорінену віру в те, що для гарантування власної безпеки Америка має поширювати за кордоном проекцію своєї сили, так само як і політичні та економічні інститути та цінності [11, р. 27; 12, р. 53].

У дослідженнях багатьох американських авторів поширена думка про те, що навіть наприкінці 1940-х рр. рушійна сила політики США ґрунтувалася не лише на відчутті загрози з боку СРСР, але й на усвідомленні небезпеки з боку інших ворожих сил у довколишньому світі, що потребувало зусиль більших, ніж цього вимагало стримування Радянського Союзу. Як стверджував М. Леффлер, після 1945 р. США були єдиною великою державою у власній сфері впливу, нерадянському світі, і політичні кола США вважали, що «ні інтегрована Європа, ні об'єднана Німеччина, ні незалежна Японія не повинні мати права виступати як третя сила чи нейтральний блок» [13, р. 17]. У цьому сенсі стратегія США передбачала, хоча й різними засобами, «подвійне стримування» СРСР, Німеччини та Японії. Запит на бажаний світовий порядок залишався невід'ємною частиною великої стратегії США щонайменше з 1945 р., й це загалом пояснює, чому, попри завершення «холодної війни», США залишилися відданими стратегії домінування.

Серед альтернатив стратегії домінування у різні часи були запропоновані концепції офшорного балансування, концерту-балансу (поєднання балансу сил

та узгодження позицій з іншими великими державами) та зміцнення західного блоку під проводом США.

Автор концепції офшорного балансування К. Лейн ще в середині 1990-х рр. прогнозував, що попри можливість продовження на деякий час традиційної американської стратегії домінування, яка була головною за умов «холодної війни», її не вдасться підтримувати занадто довго. Адже зміни в розподілі влади в міжнародній системі та відносне скорочення потенціалу США, поряд із відповідним зростанням нових великих держав, зробить цю стратегію неприйнятною. На думку дослідника, причина цього полягає в стійкому процесі розвитку «стратегії розширеного стримування Америки» з боку опонентів. Тому з часом «витрати і ризики, обумовлені стратегією верховенства зростуть до неприйнятно високих рівнів. Отож час замислитися про альтернативні великі стратегії доти, доки події захоплять країну зненацька» [3, р. 87].

Запропонована К. Лейном альтернативна стратегія офшорного балансування обґрунтовує дві ключові цілі: «мінімізацію ризику участі США у майбутній великій війні (можливо, ядерній), та посилення відносної влади Америки в міжнародній системі». В межах запропонованого підходу, скориставшись своїм геополітично ізольованим становищем, США «зможуть відсторонитися від своїх поточних зобов'язань у Східній Азії та Європі». На думку К. Лейна, різко обмеживши свою зарубіжну присутність, США на початку ХХІ ст. мали б більшу безпеку і могутність у якості офшорного балансиру (що забезпечує баланс сил між декількома іншими великими державами багатопольярного світу), ніж це було б у разі продовження стратегії верховенства [3, р. 87].

Зі свого боку М. Лінд (співзасновник фонду «Нова Америка», професор Університету Техасу в Остіні) пропонує відмінне бачення. Критикуючи теоретиків реалізму з позицій ліберального підходу, він стверджує, що реалісти схильні надавати перевагу тому чи іншому варіанту офшорного балансування – «адаптивної стратегії», згідно якої США мають переносити свій вплив на найменш потужну й ворожу з великих держав багатопольярного світу. В довгостроковій перспективі такий підхід може мати певне підґрунтя, адже НАТО і союз США-Японія можуть занепасти, США можуть урізати витрати й скоротити закордонну присутність. Однак насправді існує більше альтернатив, аніж вибір між стратегією офшорного балансування та вже вочевидь неспроможною стратегією світового панування – глобальної «імперії», яку підтримували американські неоконсерватори і неоліберали. «Третій варіант – це поділ світу між довгостроковими геополітичними блоками» [6]

Аргументація М. Лінда ґрунтується на наступних тезах:

- Поділ світу між блоками, керованими супердержавами, був найважливішим фактом «холодної війни» з кінця Другої світової війни до 1990-х рр. Те, що зовнішньополітична еліта США та її союзники називають ліберальним світовим порядком – не більше ніж сучасний американський блок, на зразок «Вільного світу» періоду «холодної війни».

- Блоки періоду «холодної війни» були набагато більш інтегрованими, ніж старі європейські колоніальні імперії або династичні монархії, оскільки функціонально поєднували військові союзи, інтеграцію промислово розвинених економік і постійну пропаганду воєнного часу, що тривала протягом півстоліття.

- Не варто недооцінювати ступінь інерції в геополітиці. Вірогідно, головними дійовими особами світової політики залишатимуться не безліч незалежних держав, а невелика кількість більш-менш постійних ієрархічних багатонаціональних блоків, кожен з яких буде очолюватися однією чи декількома домінуючими національними державами.

- Відповідальний підхід до блоків означає відмову від ідеї національного інтересу як переліку роз'єднаних пріоритетів на користь визнання того, що національні інтереси як домінуючої, так і підлеглої держави часто визначаються лідерами як збереження або розширення блоку, до якого вони належать.

- Коли мовиться про оборону, слабкі країни можуть ставати «утриманцями» домінуючих країн блоку і витрачати на військові потреби відносно невеликі кошти.

- Окрім колективної безпеки та економічних інтересів, членів блоку можуть об'єднувати спільна ідентичність або цінності.

Як зазначає М. Лінд, основою двопартійної зовнішньої політики США є переконання, що «існування американського блоку перебуває в сфері національних інтересів. З цієї аксіоми випливає, що національним інтересам відповідає абсолютно все, що зміцнює американський блок. Блок може розширюватися, якщо це можливо, однак допускати його скорочення в будь-якому разі не можна». Цьому суперечить «транзакційний націоналізм» Д. Трампа, який «жахає двопартійну зовнішньополітичну еліту США», адже на їхню думку, президент не усвідомлює, що «підтримка блоку – не просто одне з декількох завдань, а домінуюча мета стратегії США», що відкидає сумніви в доцільності безпекових гарантій Японії, Південній Кореї та союзникам по НАТО [6].

М. Лінд констатує, що «американський проект перетворення панування в межах блоку періоду «холодної війни» в універсальну гегемонію – трансформація всієї планети на єдину сферу впливу – зазнав невдачі завдяки опору Китаю, Росії і перевтомленій війною американської громадськості. Зовнішньополітична еліта США марно відмовляється визнати провал заявки Америки на світову гегемонію, вдаючи, що так званий «ліберальний світовий порядок» перебуває під загрозою з боку Китаю, Росії, а, можливо, й Ірану. Однак поточні конфлікти з Китаєм і Росією – це «не просто перепони на шляху до глобального панування США, а справжні перешкоди». Нема ні найменшого шансу, що «будь-який китайський і російський режим, яким би ліберальним чи демократичним він не був, колись визнає законною постійну військову

присутність США поблизу своїх кордонів». З огляду на невисокі для американської громадськості ставки на ведення ризикованої війни з великою державою, найбільш імовірним довгостроковим результатом виглядає «або нейтралізація оскаржуваних проміжних областей, таких як Україна і Південнокитайське море», або створення в цих районах нових воєнізованих прикриттів на кшталт «залізної завіси» епохи «холодної війни». Однак «у будь-якому разі жахаючий сценарій поділу світу між регіональними блоками і сферами впливу, ініційований як попередження прихильниками глобальної гегемонії, буде здійснений» [6].

Огляд підходів та ідей, викладених у працях американських авторів, свідчить про суттєві суперечності, пов'язані з оцінкою стану і тенденцій міжнародних відносин. Дебати в політичному середовищі США підтверджують гострі розбіжності між прибічниками традиційного курсу та представниками альтернативного напрямку, пов'язаного із зовнішньополітичними експериментами адміністрації Д. Трампа.

Виходячи із суперечностей у формулюванні цілей та принципів американської політики на сучасному етапі, мета статті полягає в аналізі еволюції стратегічних підходів та пріоритетів зовнішньополітичного курсу США в контексті змін у міжнародній системі після завершення Другої світової війни донині.

Динаміка зовнішньополітичних пріоритетів

До офіційних джерел, які відображають тлумачення політичних цілей, пріоритетів та особливостей міжнародного становища США, належать періодично обновлювані доктринальні документи на кшталт «Стратегії національної безпеки США», послань президентів до Конгресу про стан Союзу, президентських директив, позиційних документів Білого дому і рішень Ради національної безпеки при президентах США.

Закон Голдуотера-Ніколса (1986 р.) законодавчо закріпив подання Конгресу щорічних президентських доповідей США з окресленням стратегічних цілей у сфері національної безпеки. Ця традиція була започаткована президентом Г. Труменом у 1950 р., коли у доповіді Конгресу він оголосив адаптовану версію доктрини стримування СРСР, що впродовж багатьох років визначала перебіг «холодної війни».

Починаючи з Р. Рейгана всі президенти США затверджували офіційні документи з викладенням цілей та принципів стратегії національної безпеки. За Р. Рейгана адміністрація США оновлювала стратегію національної безпеки у 1987 р. та 1988 р., за Дж. Буша – у 1990 р., 1991 р. та 1993 р. Б. Клінтон у 1994-2000 рр. переглядав концепцію національної безпеки сім разів. Цю традицію продовжували Дж. Буш-молодший (у 2002 р. та 2006 р.) та Б. Обама (у 2009 р. та 2015 р.). За президентства Д. Трампа нова версія стратегії національної безпеки США була оприлюднена 19 грудня 2017 р.

В міжнародно-політичному позиціонуванні США значне місце традиційно посідало обґрунтування специфічної ролі цієї країни як взірця демократичного правління. Цьому суттєво сприяли ініціативи президента В. Вільсона (1913-1921 рр.), який запропонував проект створення постійно діючої міжнародної організації задля забезпечення стабільності й загального миру.

В другій половині XX ст. – на початку XXI ст. американські політичні еліти акцентували увагу на глобальній ролі США як авангарду «вільного світу», що забезпечує лідерські функції в протидії авторитарним і диктаторським режимам та прискоренні формування світового товариства держав на засадах ринкової економіки та «демократичного миру».

Завершення «холодної війни» зміцнило міжелітний компроміс, який, як здавалося, примирив традиційні школи і течії, дозволивши консолідувати бачення історичної спадщини та вивести конфліктні проблеми минулого з площини ідеологічних дискусій. До певного часу академічна дискусія довкола змісту та спрямування зовнішньополітичної стратегії США стосувалася переважно її етапів, причин ухвалення рішень та артикуляції стилістичних ознак. В процесі становлення та розвитку США історики виявляли послідовну зміну циклів, які, окрім чергування ліберальних і консервативних тенденцій, віддзеркалювали зосередження пріоритетної уваги на внутрішніх чи зовнішніх проблемах країни [14].

Таке чергування було чітко вираженим до Другої світової війни, адже під час та після неї зовнішня політика США набула виразного глобального спрямування. Однак і до того часу політичні кола США періодично виявляли прихильність до масштабної зовнішньої експансії.

Офіційний підхід розглядає вектор зовнішньої експансії США як продовження доктрини «очевидного призначення», яка виникла для виправдання континентальної експансії Америки. Наприкінці XIX ст. ця доктрина відродилася у формі визнання «права і обов'язку» США поширювати «свій вплив ... у Західній півкулі та в Карибському басейні і, звичайно, з того боку Тихого океану». Однак завдяки традиціям «боротьби проти європейських імперій та унікальному демократичному розвитку» зовнішня експансія США змістовно відрізнялася від «імперіалістичного шаленства» їхніх європейських суперників [15, с. 194].

Згодом, незважаючи на участь США у Першій світовій війні та ініціативи президента В. Вільсона, який запропонував на Версальській мирній конференції держав-переможниць свій ліберально-інтернаціоналістський проект, включно зі створенням Ліги націй, Америка повернулася до ізоляціонізму. У березні 1920 р. Сенат США відхилив Версальський мир та статут Ліги націй. У 1920-1930-х рр. ізоляціонізм у США сприймався як втілення «американізму і націоналізму», що протиставлялися «інтернаціоналізму» як хибному різновиду зовнішньої політики, що накладає на уряд США непотрібні зовнішні зобов'язання.

Напередодні й на початку Другої світової війни США, аж до нападу Японії на Перл-Харбор, уряд США формально дотримувався нейтралітету, незважаючи на надання спочатку дозволу на продаж озброєнь «дружнім» воюючим державам, а з 1941 р., після ухвалення закону про ленд-ліз, надання цим країнам воєнної та економічної допомоги. Ще напередодні вступу у війну президент Ф.Д. Рузвельт проголосив США «арсеналом демократії», позначивши зовнішньополітичне гасло не тільки на час війни, а й на подальшу перспективу.

Повномасштабна участь США у Другій світовій війні, з якої США вийшли безсумнівним економічним лідером, покінчила з традицією ізоляціонізму в американській зовнішній політиці. Після закінчення війни в Європі, Сенат США 28 липня 1945 р. ратифікував Статут ООН 89 голосами проти двох. На тлі загострення протиріч з СРСР політичне керівництво США почало відігравати провідну роль у міжнародних відносинах, претендуючи на роль гаранта безпеки західного світу та центру всеосяжного політичного впливу.

Європейські ініціативи адміністрації Г. Трумена, що почалися з надання фінансової допомоги Греції та Туреччині, реалізації «плану Маршалла» та створення НАТО, суттєво змінили розстановку сил, а блокада Західного Берліну у 1948 р. стала першою серйозною кризою біполярної доби, яка безпосередньо позначила можливість виникнення воєнного конфлікту.

Досвід США свідчить, що після Другої світової війни в концептуальному забезпеченні зовнішньополітичного курсу значна увага приділялася розробці превентивних моделей поведінки. В політичному плануванні США, поряд із поглибленим аналізом політичних процесів та тенденцій у військово-політичній сфері, чільне місце посіли такі невід'ємні складові, як розробка прогнозних сценаріїв та методів запобігання негативному розвитку події у стратегічно значимих регіонах. Такий комплексний підхід, за винятком низки невдач, на кшталт поразки у в'єтнамській війні та загалом невдалої спроби демократизації «Великого Близького сходу», дозволяв уникати суттєвих невдач на міжнародній арені та підтримувати морально-політичний престиж держави. Адже союзники і партнери США бачили в державі-гегемоні здебільшого не тільки світового жандарма, а й гаранта міжнародної стабільності, попри неминучі супутні спалахи антиамериканізму, що виникали як наслідок односторонніх дій та втручання США у справи різних країн.

Першим досвідом американської стратегії превентивного реагування стала доктрина Г. Трумена, яка проголосила довгострокову мету стримування СРСР та започаткувала практику постійних союзів у зовнішніх відносинах. Зазначимо, що за винятком договору про воєнний союз з Францією (1778 р.) та незважаючи на участь у коаліціях під час двох світових війн, США до 1949 р. свідомо утримувалися від укладення постійних угод оборонного характеру з іншими державами. Участь США у Першій та Другій світових війнах, незважаючи на створення механізмів спільного командування з

Великою Британією та Австралією у 1942-1945 рр., не вважалася зобов'язанням на кшталт військово-політичного союзу, а лише тимчасовим об'єднанням зусиль з метою координації дій та проведення спільних військових операцій.

Підґрунтя доктрини Трумена становили таємні директиви Ради національної безпеки США № 20/1 від 18 серпня 1948 р. [16] та № 68 від 14 квітня 1950 р. [17; 18]. Вони визначили характер і спрямування стратегії національної безпеки США на період у понад 40 років. Як свідчить зміст цих документів, в умовах «холодної війни» головна мета владних структур США полягала у примусі радянського керівництва до відмови від політико-ідеологічної експансії у всесвітньому масштабі.

Концепція стримування, розроблена під керівництвом Дж. Кеннана і вдосконалена П. Нітце, полягала у довгостроковій протидії Росії (СРСР) як військово-політичній потузі та центру світового комуністичного руху. Головним завданням США вважалося поліпшення міжнародної ситуації, спричиненої дестабілізуючим впливом і конфронтаційними намірами СРСР. Практична реалізація політики стримування передбачала запобігання внутрішнім суперечностям у політичній системі США та пошук «засобів для досягнення поставлених цілей, не вдаючись до війни» з СРСР.

Втілення концепції мало враховувати низку базових обставин, зокрема:

- неможливість для демократичної системи, на відміну від тоталітарних режимів, повністю ототожнювати задачі мирного і воєнного часу;
- потребу в узгодженні воєнних зусиль з ясним і реалістичним уявленням про завдання, які мають бути виконані в довгостроковій перспективі;
- незмінність територіальних цілей СРСР у Східній Європі та їх схожість з програмами, які радянський уряд намагався реалізувати невоєнними засобами у 1939-1940 рр. і деякими концепціями політики царизму напередодні Першої світової війни.

Специфіку політики США в умовах «холодної війни» пояснювало розширене тлумачення тези К. Клаузевіца про війну як «продовження політики іншими засобами». Ця формула мала забезпечити поєднання різних підходів до втілення «національних завдань» у контексті війни і миру.

Згідно першого підходу, визначені національні цілі вважалися за постійні – такі, що не мають змінюватися в залежності від того, чи перебуває країна в стані війни або миру. Тобто, залежно від обставин, завдання політики США мали вирішуватися як невоєнними, так і воєнними засобами.

Другий підхід відображав логіку воєнного часу, коли специфічним політичним завданням надавався пріоритет стосовно звичайних завдань, притаманних умовам миру, і всі зусилля мали підпорядковуватися досягненню перемоги у війні. Однак, як зазначалося у директиві № 20/1, жоден з цих підходів не відповідав вимогам реалізації американських завдань стосовно Росії/СРСР.

Як зазначалося у директиві № 20/1, нова «політична війна», що розгорталася в умовах миру, вимагала від уряду США сформулювати щодо Росії/СРСР більш чіткі й активні завдання, аніж досягнення воєнної перемоги, яке висувалося відносно Німеччини чи Японії в розпалі воєнних дій. Оскільки конфлікт між Заходом і радянським режимом вважався екзистенціальним, досягнення головних цілей (зменшення могутності та впливу Москви до меж, за яких СРСР «не становитиме загрози миру і стабільності для міжнародного суспільства», та примус радянського уряду до «внесення змін у теорію і практику міжнародних відносин») потребувало кропіткої підготовки заради отримання бажаних результатів шляхом здійснення постійного й поступового тиску протягом десятиліть.

Згідно директиви № 20/1, в умовах «холодної війни» американська зовнішньополітична доктрина уникала прямої мети «повалення радянського уряду». Спочатку ця теза пояснювалася непередбачуваністю наслідків очікуваного пострадянського хаосу. Згодом, коли почалася розробка сценаріїв ядерного нападу на СРСР, у військовому плануванні враховувався ризик можливих неприйнятних втрат й, нарешті, після досягнення ядерного паритету між СРСР та США, головним елементом взаємного стримування стала небезпека взаємного гарантованого знищення обох супротивників. Хоча ризиків конфронтації з СРСР виникало чимало, настанови адміністрацій США відкидали неминучість прямого воєнного конфлікту «між комуністичним і некомуністичним світами».

Такий комбінований підхід мав свідомо поєднати планування та визначення поточних завдань мирного часу та гіпотетичних завдань воєнного часу за умов «максимального скорочення розриву між ними». Адже в умовах мирного часу уряд США не був пов'язаний «жодними часовими обмеженнями у вирішенні своїх завдань». На нього не тиснули жорсткі часові вимоги війни і миру, котрі «підштовхували б до необхідності вирішення наших задач мирного часу до певної дати». Тому головна увага урядових структур США мала зосередитися на пошуку «засобів для досягнення поставлених цілей, не вдаючись до війни». Натомість підготовка до війни мала розглядатися лише як «додаткова пересторога, а не основний елемент політики». Якщо ж колись з'ясується, що «відносини між комуністичним і некомуністичним світами не можуть тривати без рішучого воєнного конфлікту», це спонукало б до перегляду самої доктрини та зміни окреслених у ній завдань і цілей мирного часу.

У підсумку доктрина стримування передбачала зменшення могутності та впливу СРСР до прийнятних для США меж та примус радянського уряду скоригувати свої наміри. Вважалося, що вирішення цих завдань зменшить гостроту проблем у відносинах між США та СРСР до рівня, який «можна було б вважати за нормальний».

Водночас у директиві № 68 стверджувалося, що мета американського уряду – «сприяти створенню у світі середовища, в якому американська система зможе

вижити і процвітати», зокрема завдяки політиці оволодіння перевагами, до яких США, вірогідно, мають прагнути навіть, якщо не буде існувати СРСР [18].

Перелік проблем, що мали визначати прийнятний рівень відносин з СРСР, змінювався у залежності від поточних обставин. Навесні 1950 р. держсекретар США Д. Ачесон визначив сім головних проблемних зон, які визначали співіснування в сфері безпеки:

- укладення мирних договорів з Австрією, Німеччиною, Японією та зменшення тиску на Далекому Сході;
- виведення радянських військ та згортання впливу в східноєвропейських країнах-сателітах СРСР;
- нормалізація співпраці в ООН;
- встановлення контролю за атомною енергією та звичайними озброєннями;
- відмова від непрямой агресії;
- належне ставлення до офіційних представників США;
- розширення доступу людей та ідей з інших країн до СРСР [19].

Утім, за президентства Г. Трумена, незважаючи на ядерну монополію США (до 1949 р.), розвиток подій поставив під сумнів ефективність стратегії стримування. Першим суттєвим викликом домінуючому статусу США стала війна в Кореї (1950-1953 рр.). Як свідчать розсекречені архівні документи, спочатку Й. Сталін не схвалював авантюрні плани північнокорейського керівництва, однак згодом зняв свої заперечення, поклавши відповідальність за підготовку нападу на Південну Корею на лідера КНР М. Цзедуна. Зміна настроїв Й. Сталіна пояснювалася наміром нейтралізувати надмірне залучення адміністрації Г. Трумена до європейських справ включно з планами ремілітаризації Західної Німеччини.

Після початку воєнних дій у Кореї СРСР свідомо продовжував бойкотувати засідання Ради Безпеки ООН на знак протесту проти невизнання права КНР посісти місце її постійного члена. За відсутності радянського представника РБ ООН прийняла рішення про надання Південній Кореї воєнної допомоги у формі «міжнародної поліцейської місії», що дозволило адміністрації Г. Трумена направити американські війська до зони бойових дій без згоди Конгресу. Отож виглядає, що Москва навмисно сприяла створенню вогнища конфлікту на далекосхідній периферії, аби перемістити увагу уряду США на територіально віддалений і другорядний, з погляду Москви, театр суперництва.

Водночас уряд США цілком адекватно оцінював тоталітарний зміст сталінського режиму, однак незважаючи на численні закиди політичних коментаторів навряд чи серйозно остерігався намірів Москви розпочати світову війну. Свідчення цього зустрічаються й серед внутрішніх документів Державного департаменту США. У травні 1951 р. колишній радник довоєнного німецького посольства у Москві Г. Хільгер у бесіді зі співробітником далекосхідного бюро Держдепартаменту Дж. Емерсоном висловлював переконання, що СРСР радше обере тактику провокування безладу в «слабких

місцях в усьому світі», аніж вдасться до розв'язування масштабної війни із Заходом. Адже Й. Сталін враховує атомну могутність Америки і недостатню готовність СРСР до такої війни [20]. Водночас виглядало логічним, що Й. Сталін, який вважав Далекий Схід другорядним театром, свідомо гальмував переговори про припинення вогню в Кореї аби тягнути час і відволікати увагу Г. Трумена від Європи. Не дивно, що укладення угоди про перемир'я в Кореї (27 липня 1953 р.) стало можливим лише після смерті Й. Сталіна. З іншого боку, існували й певні свідчення, що вказували на войовничі наміри Й. Сталіна, зокрема його вимоги до радянського військового командування прискорити розгортання армій соціалістичних країн до кінця 1953 р.

З погляду адміністрації Г. Трумена, бажання завершити корейську війну пояснювалося загостренням внутрішніх проблем у США та початком виведення військових контингентів європейських союзників. До того ж, у 1951 р. військові витрати США на оборону сягнули 60 млрд. дол., що складало дві третини річного національного бюджету та 18% ВВП [21, р. VII]. Усвідомлюючи небезпеку подальшої ескалації відносин з СРСР і КНР, у квітні 1951 р. Г. Трумен визнав доцільним звільнити командувача військ ООН генерала Д. МакАртура, який занадто наполегливо пропонував розпочати блокаду КНР і застосувати проти неї ядерну зброю. За таких обставин у 1951 г. американська адміністрація уклала договір про військовий союз з Австралією та Новою Зеландією, який знаменував створення другого після НАТО військового союзу за участю США.

Загалом під час «холодної війни» уряди США вважали за краще уникати ризику прямого військового конфлікту з СРСР. Як свідчить хроніка подій 1950-1960-х рр., після Й. Сталіна стратегія стримування набула певної еластичності, подекуди не заперечуючи відвертий і помірно-доброзичливий діалог між першими особами та високопоставленими представниками наддержав. Під час «холодної війни» були спроби пошуку порозуміння, а термін «розрядка міжнародної напруженості» ще задовго до Л. Брежнєва, В. Брандта та Ж. Помпіду застосовував голова радянського уряду Г. Маленков.

З іншого боку, в роки «холодної війни» трапилося декілька ситуацій, які загрожували прямим конфліктом між наддержавами. Такі випадки були 27-28 жовтня 1961 р. у розпал Берлінської кризи та у жовтні 1962 р. під час Карибської кризи

Восени 1962 р. загроза військового конфлікту наддержав виникла у зв'язку з розміщенням на Кубі радянських ядерних ракет середньої дальності. За рішенням радянського керівництва на Кубі почалося розгортання ракетного угруповання. Сумарна потужність завезених на Кубу атомних боєзарядів становила близько 70 мегатон. Оскільки перевезення озброєнь ще тривало, на час їх виявлення розвідкою США значна частина пускових установок ще не була укомплектована.

14 жовтня 1962 р. повітряна розвідка США виявила стартові позиції ракет Р-12, однак міністр закордонних справ СРСР А. Громико та посол А. Добринін заперечували присутність на Кубі ракетних військ. США вдалися до морської блокади Куби у формі карантину (24 жовтня). На екстреному засіданні РБ ООН 25 жовтня представник СРСР, незважаючи на демонстрацію неспростовних доказів з боку США, продовжував заперечувати розміщення на Кубі радянських ядерних озброєнь.

Після 25 жовтня у листуванні М. Хрущова з Дж. Кеннеді з'явилися перші ознаки готовності до компромісу, якщо США нададуть Кубі гарантії про ненапад. Однак 27 жовтня збиття американського розвідувального літака У-2 радянськими засобами ППО та загибель пілота спричинили кульмінацію, змушуючи Дж. Кеннеді до силового реагування.

Намагаючись випередити наказ про бомбардування Куби авіацією США, М. Хрущов надіслав Дж. Кеннеді термінове повідомлення про готовність вивести з Куби «ті засоби, які Ви вважаєте наступальними» в обмін на виведення «аналогічних засобів» з Туреччини. У своїй відповіді Дж. Кеннеді назвав ключові елементи пропозиції М. Хрущова «прийнятними». Умови врегулювання конфлікту були узгоджені під час зустрічі Р. Кеннеді з радянським послом А. Добриніним у ніч з 27 на 28 жовтня та підтверджені президією ЦК КПРС 28 жовтня. В посланні президенту США М. Хрущов повідомив про рішення радянського уряду здійснити демонтаж і повернення до СРСР ракетних озброєнь, знову використавши евфемізм («ті засоби, котрі Ви називаєте наступальними») [22].

Варто зазначити, що на момент Карибської кризи за кількістю міжконтинентальних балістичних ракет США переважали СРСР у 17 разів (близько 5000 МБР у США і 300 МБР у СРСР) [23, с. 20]. Водночас СРСР мав на космодромі в Плісецьку лише 4 стартові комплекси міжконтинентальних балістичних ракет Р-7 дальнього радіусу дії, а розробка нової ракети Р-16 перебувала на стадії випробувань. Розміщені в європейській частині СРСР ракети середнього радіусу дії не досягали території США, хоча й тримали під прицілом Західну Європу. М. Хрущов надто часто погрожував застосуванням ядерної зброї й відверто блефував з приводу темпів виробництва ракет і стану розвитку радянських ракетних технологій. Це лише грало на руку республіканцям, які закидали Дж. Кеннеді нерішучість у протидії СРСР, зокрема під час Берлінської кризи 1961 р.

Тогочасні конфіденційні документи свідчать, що ані М. Хрущов, ані Дж. Кеннеді не мали наміру починати війну між двома країнами. Зіткнувшись з небезпекою ескалації конфлікту, М. Хрущов погодився негайно відновити status quo й прибрати ракети з Куби. Водночас з військового погляду операція з розгортання ракет на Кубі видається авантюрою. Адже тодішні радянські ракети потребували доволі тривалої підготовки для переведення в бойовий стан і в разі війни були непридатні для нанесення відповідного удару. Це робило їх

винятково знаряддям ядерного нападу та водночас пріоритетною мішенню, провокуючи супротивника за першої ліпшої нагоди знищити їх заради власної безпеки.

Загроза безпосереднього військового конфлікту між наддержавами під час Берлінської та Карибської криз спонукала сторони до пошуку засобів зміцнення довіри. Майже одразу після зняття карантину США з Куби до Вашингтону прибув перший заступник глави уряду СРСР А. Мікоян. У бесіді з Дж. Кеннеді він намагався пояснити інцидент з ракетами прикрим непорозумінням, адже Москва, «розміщуючи озброєння на Кубі, не переслідувала якихось агресивних цілей і напевно не робила цього з метою нападу на США». А. Мікоян наполягав на тому, що 42 ракети, розміщені на Кубі, були лише засобом «стримування з метою посилення оборонної спроможності Куби та її захисту від можливого нападу ззовні» [24, с. 3]. Натомість Дж. Кеннеді закидав керівництву СРСР відверту брехню та особисту образу, адже Москва у заяві ТАРС і через посла А. Добриніна запевняла, що на Кубі немає наступальної зброї. Під час бесіди висловлювалося чимало взаємних докорів з приводу дій сторін та міркувань, чому незважаючи на небажання воювати одна з одною та замість «вирішення більш широких міжнародних проблем» сторони вдаються до ворожих дій у дусі «холодної війни» включно з розміщенням воєнних баз і політикою «на межі війни». Звинувативши М. Хрущова в недотриманні домовленостей, Дж. Кеннеді наполягав на уникненні подібних інцидентів, які провокують «пряме воєнне протистояння» у майбутньому. Водночас у бесіді порушувалися важливі проблеми, які згодом стали предметом розрядки міжнародної напруженості.

Оцінюючи політику США наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. Г. Кіссінджер стверджував, що Д. Ейзенхауер та Дж. Кеннеді, аби запобігти ядерному конфлікту з СРСР, не мали наміру йти на хоча б невеликий ризик війни з приводу Західного Берліну. Стратегія Д. Ейзенхауера в межах сценарію стримування обумовлювала блокування дій СРСР, якщо вони видавалися викликом для Заходу. Водночас Д. Ейзенхауер свідомо й наполегливо уникав прямого втягнення США у периферійні війни та воєнні конфлікти. Натомість цілі Дж. Кеннеді мали ширший і більш амбітний характер, адже він сподівався раз і назавжди «покласти край радянсько-американському конфлікту шляхом прямих переговорів наддержав і хотів використати Берлінську кризу як поворотний пункт» [2, с. 528], що робило його дипломатію більш гнучкою. Однак, якщо суперечності довкола відповідності статусу Західного Берліну Потсдамським домовленостям здавалися Дж. Кеннеді «прикрою перешкодою» на шляху до здійснення його планів встановлення нового світового порядку [2, с. 528], то Карибська криза 1962 р. виглядала прямим і вкрай серйозним викликом безпеці США.

Визнаючи деструктивний вплив конфронтації між США та СРСР, 10 червня 1963 р. Дж. Кеннеді виголосив програмну промову, в якій порушив

питання про цінність і принципи збереження міжнародного миру як «необхідної раціональної мети». Дж. Кеннеді висловив переконання, що «тотальна війна не має жодного сенсу у добу, коли великі держави можуть утримувати значні й відносно невразливі ядерні сили та відмовлятися від капітуляції без застосування цих сил», коли одна ядерна боеголовка містить вибухову міць, що майже в десять разів перевищує потужність боеприпасів, використаних «усіма військово-повітряними силами союзників у Другій світовій війні» [25]. Промова Дж. Кеннеді свідчила про визнання безперспективності гонки озброєнь і вказувала на готовність шукати нові підходи, здатні поєднувати неприйняття комунізму і засади мирного співіснування.

Усвідомлення небезпеки ядерної війни стало поштовхом до переговорів про обмеження стратегічних наступальних озброєнь, та, в недалекій перспективі, до розрядки міжнародної напруженості. Одним із перших позитивних кроків у цьому напрямі стало підписання Договору про заборону випробувань ядерної зброї в атмосфері, космічному просторі та під водою (1963 р.).

Ставлення американських політиків до розрядки міжнародної напруженості мало вкрай суперечливий характер. Спочатку розрядка вважалася вимушеним кроком, ініційованим європейськими союзниками, що жодним чином не міг означати ідеологічного примирення з ворожим табором, однак загрожував розбалансуванню НАТО. За президентства Р. Ніксона зовнішньополітична стратегія поєднувала різні суперечливі елементи. Радянський блок сприймався і як опонент, і як сторона співпраці, принаймні там, де це видавалося можливим. Чинник суперництва стосувався насамперед протидії порушенню глобальної рівноваги сил, а мета співробітництва полягала в запереченні перетворення ідеологічного конфлікту на ядерну війну [2, с. 675].

У США розрядка піддавалася гострій критиці за відступ від «унікальної історичної місії» Америки. Натомість у Європі процес розрядки мав цілком наочні позитивні результати, зокрема поліпшення стану безпеки європейських країн, взаємне визнання кордонів, врегулювання проблеми Західного Берліну, нормалізацію дипломатичних відносин, пожвавлення економічних відносин та початок переговорів щодо скорочення збройних сил у Європі.

У 1970-х рр. дістала подальшого розвитку концепція контролю над озброєннями. Вона мала зробити стримування менш небезпечним, усунувши конкретні загрози, зокрема з попередженням небезпеки раптового ядерного нападу. В роки розрядки між США та СРСР було укладено декілька угод з протиракетної оборони та обмеження стратегічних ядерних озброєнь. Республіканські адміністрації Р. Ніксона та Дж. Форда не вважали внутрішню трансформацію радянського суспільства умовою цих переговорів [2, с. 647]. Натомість критики контролю над озброєннями закидали урядам відступ від моральних цінностей та поступки на користь СРСР, що увічнювали перспективу протистояння двох держав. Адже, на думку опонентів, в умовах

ядерного паритету укладення угод з контролю над озброєннями суперечило очікуванням політичних кіл США щодо швидких результатів стримування в дусі «обіцяного Ачесоном і Даллесом» повалення комунізму [2, с. 676, 688]. Праві та ліві опоненти розрядки стверджували, що встановлення відносного ядерного паритету та діалог з СРСР зробили політику стримування неефективною, а поразка США у В'єтнамі стала поштовхом до нової фази геополітичної гри та радянського наступу в «третьому світі».

Суттєвий перегляд політики США відбувся після обрання президентом Р. Рейгана, який відновив гонку ядерних озброєнь, припинив розрядку та активізував гостре суперництво з СРСР. Гасла підтримки свободи і демократії поєднувалися з риторикою хрестового походу проти комунізму. За визначенням Г. Кіссінджера, «доктрина Рейгана» була «стратегією допомоги ворогу мого ворога», що зумовило співпрацю з численними ворогами СРСР – «ісламськими фундаменталістами в Афганістані, правими в Центральній Америці, вождями войовничих племен в Африці». Отож, США та моджахедів «поєднував спільний ворог, а у світлі національних інтересів це робило їх союзниками». Така тактика прискорювала крах комунізму, але загострювала традиційне болюче питання «про цілі, які виправдовують засоби» [2, с. 705]. Зрештою, наступальна політика Р. Рейгана сприяла загостренню кризи стагнуючої радянської економічної системи, виснаженої гонкою озброєнь і геополітичним змаганням.

Зазначимо, що чергування етапів пом'якшення й загострення відносин між Сходом і Заходом не призводило до суттєвої корекції базових стратегічних цілей сторін. Ситуація докорінно змінилася лише на етапі горбачовської «перебудови» та внутрішньої кризи радянської системи, яка завершилася розпадом СРСР.

З погляду глобальної стратегії США ці явища сприймалися як переконлива перемога в «холодній війні». В березні 1990 р., презентуючи оновлену стратегію міжнародної безпеки США, президент Дж. Буш констатував, що США виконали свою місію, створивши «щит, за яким могла розквітнути демократія», та простягнувши «руку допомоги глобальному економічному прогресу». Однак, незважаючи на зміни в СРСР, цілі та інтереси політики США не підлягали суттєвому перегляду. Головним пріоритетом проголошувався захист надбань післявоєнної епохи та використання «історичної можливості» забезпечити нову еру, що виходить за межі стримування [26, р. V].

Системна переоцінка та пошук нових підходів

Довготермінові інтереси США, сформульовані на етапі розпаду СРСР, полягали в протидії «появі будь-якого потенційного глобального суперника» в Євразії. Підготовлене П. Вулфовіцом «Керівництво з оборонного планування», яке в березні 1992 р. потрапило в пресу, ставило завдання зберегти військові переваги США на Близькому Сході та за його межами не тільки для гарантування поставок нафти до США та інших країн Заходу, але й для переконання провідних індустриальних країн у «марності спроб кинути виклик»

лідерству Америки. Створення розгалуженої системи запобіжного багатопільового стримування мало переконати держави Азії та Європи у недоцільності «будь-яких зазіхань на більш важливу роль США в регіоні чи в світі». Такі заходи мали гарантувати «домінування США у всьому спектрі» можливостей, включаючи контроль за навколоземним космічним простором. Особлива увага приділялася продовженню стратегічного стримування із застосуванням стратегічних і нестратегічних ядерних сил [27].

За спрямованістю та змістом доктринальні документи президентів США після «холодної війни» можна поділити на декілька умовних груп. Стратегії періоду 1991-1993 рр. відображали перехід від політики жорсткого стримування конфронтаційного типу до побудови нового світового порядку, який мав відповідати американським цінностям і потребам США. Перегляд стратегічного курсу мотивувався усуненням головної загрози з боку СРСР, запобіганням появі нових політичних викликів та потребою в конструктивній програмі побудови «світу співпраці та прогресу», створеного гомогенною в ціннісному вимірі «спільнотою незалежних і взаємозалежних націй» [28, р. 21].

До другого блоку документів постбіполярної доби входять сім варіантів стратегії національної безпеки президентства Б. Клінтона. Їх наскрізна ідея полягала в зміцненні статусу США як єдиної глобальної наддержави – «активного лідера», який прагне до створення середовища безпеки, зміцнення демократії в зарубіжних країнах та відкриття нових ринків для американського бізнесу. Концепція розширення (в сенсі описання нової тактики) передбачала поступове приєднання нових країн до «демократичної спільноти», створеної США та їхніми традиційними союзниками за доби «холодної війни». Урядові документи пропонували класифікацію національних інтересів США, позначених за ступенем їх значимості – від життєво важливих до другорядних. Участь у вирішенні регіональних питань передбачала збереження військової присутності за кордоном. Така позиція мотивувалася глобальною відповідальністю та необхідністю перешкоджати поширенню зброї масового враження, відродженню войовничого націоналізму, виникненню міжетнічних і міжрелігійних конфліктів. Суттєвим елементом стратегії 1990-х рр. стало посилення ролі «трансатлантичного співтовариства», що передбачало зміцнення та розширення НАТО як основи нової моделі європейської безпеки на принципах колективної оборони держав-членів та кооперативної співпраці з новими учасниками та партнерами.

Окреме місце в еволюції зовнішньополітичної доктрини США належить концептуальним доробкам періоду президентства Дж. Буша-молодшого. На відміну від підходів адміністрації Б. Клінтона, сформульованих у дусі «прихованої гегемонії», стратегія національної безпеки Дж. Буша-молодшого від 17 вересня 2002 р. максимально відверто апелювала до силових переваг як основи могутності США. Пріоритетна увага надавалася захисту США та американських громадян від військової агресії, зміцненню угод про колективну

оборону, створенню передумов, які виключають можливість будь-якої ворожої держави контролювати або займати домінуюче становище в регіонах, де США мають життєво важливі інтереси. Про глобалізацію національних інтересів США свідчили твердження про «зникнення відмінностей між внутрішньою і зовнішньою економічною політикою» та про «глобальну спрямованість американської економічної стратегії», яка є ширшою за національні межі.

В політичному сенсі доктрина Дж. Буша-молодшого містила відверте обґрунтування могутності США як суб'єкта однополярної міжнародної системи. Її ключові тези становили:

- необхідність проведення превентивних воєнних операцій проти ворожих держав і терористичних угруповань;
- відверте заперечення можливих спроб будь-якої іноземної держави кинути виклик глобальній воєнній силі США;
- поєднання намірів продовжувати багатостороннє міжнародне співробітництво та застосовувати односторонні дії для втілення національних інтересів і гарантування національної безпеки;
- загальне розповсюдження демократії та забезпечення прав людини, зокрема в мусульманському світі.

На практиці превентивні заходи передбачали як застосування сили під час воєнних операцій та війн, так і набір методів ширшого значення, зокрема з відверненням можливих загроз раніше, ніж «вони повністю сформулюються». На думку розробників цієї концепції, новий підхід дозволяв подолати суперечності між упередженням та відверненням загроз різного типу. Окрім політики, спрямованої на зміну режимів в інших країнах, у якості успішних прикладів застосування дій на упередження згадувалися наступальна військова операція Ізраїлю на початку шестиденної війни 1967 р., військово-морська блокада Куби у 1962 р., що зумовила евакуацію з острова радянських ядерних ракет, американська військова кампанія з витіснення іракських військ з Кувейту в 1991 р. та рамкова угода з Північною Кореєю 1994 р., що мала запобігти створенню ядерного потенціалу КНДР [29, с. 32-36].

Символом «проактивної» стратегії адміністрації Дж. Буша-молодшого стало проголошення «війни проти терору» як постійного стану США в якості воюючої країни. Під цим гаслом велися довготривалі війни в Афганістані та Іраку, локальні операції на Філіппінах, у Пакистані, Колумбії, Ємені та Гаїті, збільшувалася кількість воєнних баз, готувалися масштабна програма перебудови регіону «Великого Близького Сходу» та «кольорові революції» в країнах пострадянського простору. Водночас республіканська адміністрація патетично обіцяла «активно працювати, аби принести надію на демократію, розвиток, вільні ринки та вільну торгівлю в усі куточки світу» [30, р. III].

До початку глобальної економічної кризи 2008 р. керівні кола США розглядали спрямування глобальних процесів по аналогії з тенденціями демократизації Німеччини та Японії після Другої світової війни [31]. Однак

наприкінці президентства Дж. Буша-молодшого його посилення на те, що американська політика в сфері глобальної безпеки виходить із загальних інтересів людства втратили переконливість. США опинилися втягнутими у витратні й малорезультативні регіональні війни. Європейські союзники вбачали в американському зовнішньополітичному радикалізмі загрозу власним інтересам.

У 2008 р. фінансово-економічне становище США суттєво погіршилося. Адміністрація США виявила неспроможність знайти адекватну відповідь на російсько-грузинську війну, а країни ЄС визнали за краще уникати загострення відносин з Росією. Непослідовні спроби одночасного стримування Росії та Китаю виявилися невдалими й лише посилили взаємодію цих країн у питаннях економічних відносин і безпеки. На думку критиків, замість підтримки нового й комфортного status quo, що сформувався після завершення «холодної війни», адміністрація США вдалася до марнотратних спроб побудови однополярного світоустрою, який знівельював потенціал «доброзичливого гегемонізму», «м'якої сили» і відносно необтяжливого для американського платника податків американського лідерства [32].

Оцінка змін у міжнародному середовищі заклала підґрунтя для «нового реалізму», проголошеного в роки президентства Б. Обама. Стратегія національної безпеки США в редакціях 2010 р. та 2015 р. визнавала обтяжливість політики одностороннього домінування та декларувала пошук інших форм збереження глобального лідерства. На відміну від доктринальних документів Дж. Буша-молодшого, безпекова концепція Б. Обама враховувала принципову важливість координації політики США з союзниками в Європі та Азійсько-Тихоокеанському регіоні. Адміністрація Б. Обама декларувала готовність зупиняти, а за необхідності – перемагати потенційних супротивників США. Засоби, що мали забезпечувати реалізацію глобальної політики США, включали «безпрецедентно» могутні збройні сили, економічний потенціал, дипломатію, політичний авторитет, наявність численних союзників, найкращу систему вищої освіти тощо. Потреба в «сильному й стабільному американському лідерстві» мотивувалася наміром гарантувати міжнародний порядок, що спирається на силу закону, забезпечує глобальну безпеку й добробут, захист прав людини та людської гідності для всіх. Лідерство США тлумачилося як спроможність «очолити міжнародне співтовариство» й «мобілізувати колективні зусилля для вирішення перелічених проблем» [33, р. I].

Головною передумовою реалізації стратегії національної безпеки адміністрація Б. Обама проголошувала забезпечення домінуючого становища США в економічній, політичній та військовій сферах. Задля цього США мали зберігати гарантовану можливість реагувати на зовнішні загрози й діяти відповідно до своїх цінностей [33, р. 8]. Згідно задекларованих принципів, в умовах мінливого глобального середовища США мали керуватися «власними

національними інтересами, включно із захистом безпеки США, їх громадян, союзників і партнерів; наявністю сильної, інноваційної та зростаючої економіки у відкритій міжнародній економічній системі; повагою до універсальних цінностей удома та й повсюди у світі; заснованим на правилах і підкріпленім лідерством США міжнародним порядком, який сприяє миру, безпеці та конкуренції через співпрацю у відсічі глобальним викликам» [33, р. 2].

Водночас американське лідерство презентувалося як «глобальна сила заради добра, заснована на національних інтересах США» [33, р. 2]. Серед іншого зазначалося, що хоча на всіх фронтах Америка мала виступати з позиції сили, це не варто сприймати як претензію на управління траєкторією всіх світових подій. Натомість стверджувалося, що США варто подбати про раціональне використання ресурсів, наполегливо захищати свої інтереси, дотримуватися зобов'язань перед партнерами і союзниками, а також дбати про збереження двопартійного консенсусу як опори зовнішньої політики США щодо забезпечення базових інтересів та цінностей.

Серед головних завдань зовнішньої політики Б. Обама згадувалися завершення війн в Іраку та Афганістані, відновлення рівноваги в Азії та Тихоокеанському регіоні, створення Трансатлантичного партнерства, розвиток відносин з Індією та Китаєм, енергетична безпека, скорочення зовнішньої залежності від постачання енергоресурсів, зміцнення міжнародного консенсусу в протидії кліматичним змінам, впровадження глобальних стандартів кібербезпеки й надання відсічі кібер-загрозам.

З погляду ефективності, міжнародну політику адміністрації Б. Обама навряд чи можна визнати успішною:

- Скорочення військової присутності в Іраку повернулося виникненням ісламістської терористичної держави ІДІЛ, а згорання масштабів воєнної операції в Афганістані сприяло встановленню контролю талібів над значною частиною території країни. Водночас Б. Обама стверджував, що повернувши додому близько 180 тис. американських військовослужбовців, він «завершив дві війни» [34].

- Сприяння геополітичній перебудові регіону Близького та Середнього Сходу в формі підтримки «Арабської весни» призвело до повалення влади у низці країн, стало поштовхом до хаосу в Лівії та початку довготривалої громадянської війни в Сирії.

- Адміністрація Б. Обама не змогла запобігти введенню до Сирії контингенту російських військ восени 2015 р., що, незважаючи на декларування політики «з позиції сили», завдало суттєвого удару престижу США.

- Спроби США та ЄС контролювати перебіг політичної кризи в Україні в 2013-2014 рр. сприяли зміні влади, однак США та уряди країн ЄС відсторонилися від гарантування домовленостей про врегулювання кризи та збереження територіальної цілісності держави.

В інтерв'ю телеканалу CNN (1 лютого 2015 р.) Б. Обама визнав роль США як брокера «при зміні влади в Україні», однак спростував будь-які зобов'язання в руслі тіншового втручання у події 2014 р. За його версією, трапився прикрий збіг обставин, коли російський президент В. Путін був «зненацька захоплений протестами на Майдані та втечею Януковича», що спричинило анексію Криму та конфлікт на Донбасі. Імпровізації В. Путіна ускладнили «ситуацію, що є порушенням міжнародного права, ... нехтуванням територіальної цілісності та суверенітету України». Водночас Б. Обама нагадав, що Україна не є членом НАТО, «і, як наслідок, пан Путін так і не був зупинений». Адже є «чіткі обмеження в контексті того, що ми будемо робити у військовому сенсі. ... Я не думаю, що для США або світу було б мудрим побачити справжній військовий конфлікт між США та Росією. Те, що ми робимо, це зміцнення прикордонних держав, які є членами НАТО» [34].

В своєму інтерв'ю Б. Обама підтвердив, що позицію США визначає ст. 5 Вашингтонського договору щодо створення НАТО. Вона обумовлює захист союзників США у Європі та принципів, які забезпечували мир у Європі впродовж повоєнного періоду. Щодо воєнного втручання Росії на Донбасі, Б. Обама лише констатував відсутність ознак того, що Кремль усвідомлює потребу вирішення цього питання в довгостроковій перспективі.

Серед відносно вдалих елементів дипломатії Б. Обами варто зазначити послідовні консультації з союзниками, що власне й можна віднести до основних атрибутів американського лідерства. Окрім узгодження й синхронізації санкцій проти Росії, співпраця між США та європейськими союзниками стосувалася координації дій під час операції в Лівії та створення міжнародної коаліції проти ІДІЛ, до якої формально долучилися 60 країн. Утім, впродовж тривалого часу ефективність дій коаліції в Іраку та Сирії була незначною, а з осені 2015 р., аби запобігти безпосередньому зіткненню військово-повітряних сил РФ і США в Сирії американське командування на Близькому Сході було змушене домовлятися з російським генералітетом про обмін інформацією щодо повітряного простору.

Президентство Д. Трампа, яке стало наслідком суттєвої зміни настроїв американського суспільства, відкрило новий етап експериментальних пошуків у сфері зовнішньої політики. Початкові пріоритети нової адміністрації були окреслені в надто загальних рисах. У посланні до Конгресу США (28 лютого 2017 р.) Д. Трамп акцентував увагу на боротьбі з ісламським екстремізмом та знищенні «Ісламської держави» як його наочного втілення, відновленні виробничого потенціалу американської економіки, захисті кордонів від імміграції та реформуванні НАТО. Вимоги нової адміністрації до союзників і партнерів по НАТО, на Близькому Сході та в Тихоокеанському регіоні стосувалися «справедливого розподілу» військових витрат та більш активної участі дружніх країн у стратегічних і локальних воєнних операціях. Д. Трамп

підтвердив намір дотримуватися зобов'язань перед партнерами і союзниками, однак наголосив, що його завданням є «представляти США, а не весь світ» [35].

Зовнішньоекономічна програма Д. Трампа, спрямована на стимулювання промислового та сільськогосподарського виробництва, втілювалась у встановленні протекціоністських тарифів щодо іноземних компаній – виробників сталі та алюмінію. Зміни стосувалися підвищення мита в торгівлі з Китаєм і країнами ЄС, перегляду умов в межах НАФТА, виходу з угоди про Тихоокеанське партнерство та припинення переговорів щодо Трансатлантичного торговельно-інвестиційного простору.

Ізоляціоністський підтекст курсу «Америка понад усе» полягає в глибокій ревізії орієнтирів та засобів міжнародного позиціонування. Відбулося згортання витрат, пов'язаних із забезпеченням статусних атрибутів глобального лідерства. Скорочено обсяги військової допомоги іноземним країнам та внесок до фонду миротворчої діяльності ООН. В жорсткій формі поставлено питання щодо рівномірного розподілу внесків до бюджету НАТО, оскільки, за висловлюванням Д. Трампа, «країни, які є дуже багатими, мають відшкодувати США видатки на їх захист» [36].

Проголошена ставка на прагматизм у зовнішній політиці жодним чином не відкидає схильності здійснювати політику «з позиції сили» й не заперечує амбітні плани модернізувати збройні сили, які вважаються запорукою провідної ролі США в міжнародній системі. Скорочення та обмеження не стосуються військової операції в Афганістані, де адміністрація відмовилася від планів повного виведення військ і скасувала «штучні обмеження» щодо дій і планів американського військового контингенту.

Серед ініціатив адміністрації Д. Трампа доцільно виокремити план створення регіонального союзу держав Перської затоки під егідою США, підтримку енергетичного альянсу «країн Тримор'я» (спільної польсько-хорватської ініціативи, що поширюється на 12 країн Центрально-Східної Європи), денонсацію угоди щодо іранської ядерної програми та укладення попередньої домовленості щодо припинення ядерної програми КНДР.

Враховуючи гостроту внутрішньополітичних дискусій, політична програма Д. Трампа вимушено корегується відповідно до розстановки сил у Конгресі та настроїв усередині Республіканської партії. Закон щодо «Протидії супротивникам Америки за допомогою закону про санкції», схвалений Конгресом у липні 2017 р., консолідував обмеження, запроваджені проти Ірану, Російської Федерації та Північної Кореї й поставив подальші дії президента та уряду під нагляд з боку законодавчого органу [37].

Законодавче закріплення санкцій зміцнило роль Конгресу, обмеживши повноваження президента в сфері зовнішньої політики та національної безпеки. Конгрес затвердив окреме визначення щодо ст. 5 Північноатлантичного договору 1949 р. та підтвердив принцип колективної оборони між його членами. Розділ 292 закону визнає життєво важливе значення ст. 5, оскільки

вона «служує критичним стримуючим чинником для потенційних ворожих націй і терористичних організацій». З цією метою окремо підтверджено виконання США зобов'язань щодо захисту суверенітету, територіальної цілісності, свободи і демократії будь-якої країни-члена НАТО. Водночас Конгрес декларував наміри щодо безпосереднього втручання в регулювання європейського енергетичного ринку та визнав право президента США застосовувати санкції проти європейських компаній, які беруть участь у спільних енергетичних проектах з російськими корпораціями, частка державної власності у яких становить 33% і більше. Утім, допоки санкції проти Росії не створюють значної загрози для європейських енергетичних компаній, торгова війна між США та ЄС обмежується взаємним підвищенням митних тарифів.

В новій редакції стратегії національної безпеки США, підписаній Д. Трампом 12 грудня 2017 р., серед загроз міжнародній безпеці окремо згадані Росія та Китай – як держави-ревізіоністи, які підривають міжнародний порядок та ігнорують верховенство права, Іран та Північна Корея – як «режими-відступники», та недержавні терористичні угруповання. Зазначається, що Москва задіяла «комбіновані методи саботажу, дезінформації та пропаганди», які провокують кризу довіри, а Пекін вдається до «економічної агресії». Документ визначає, що головними зовнішньополітичними цілями США залишаються глобальне домінування, підтримання миру «з позиції сили» та створення «сприятливого для США балансу сил» [38, р. II].

Відверта відмова від сприйняття міжнародної ситуації як однорідного стану миру чи війни видається найбільш серйозним концептуальним висновком, який змінює традиційне бачення міжнародних реалій. Такий підхід пояснюється усвідомленням посилення міжнародної конкуренції між провідними державами як сталої тенденції. Відтак державним структурам США, котрі схильні сприймати світ у бінарних термінах, таких як «стан або миру, або війни», варто відмовитися від спрощеного сприйняття дійсності [7, р. 28]. Оскільки супротивники США, вдаючись до тих чи інших кроків, не воюють з ними в американському розумінні цього поняття, для просування власних інтересів США варто прийняти відповідні «правила гри» й суттєво підвищити свою конкурентоспроможність на геополітичній арені [7, р. 32].

Такі оцінки міжнародної взаємодії більше відповідають ментальним особливостям багатополлярної міжнародної системи, стан якої важко визначити в чітких формулюваннях «холодної війни», «холодного миру» чи інших однозначних дефініціях. Співіснування і взаємодія конкуруючих суб'єктів не вписуються в схеми абсолютної дружби чи суцільної ворожнечі. Також виглядає нереалістичним і застосування неспростовних моральних принципів для оцінки реальних явищ міжнародного життя.

Засади та обмеження відносного мирного співіснування спонукають поділяти проблематику діалогу з провідними зовнішніми акторами на автономні смислові блоки, які мають різне значення та неоднакову вагу з

погляду суттєвих інтересів тієї чи іншої країни. На практиці це означає виокремлення пріоритетних питань, які є предметом потенційних угод, та їх «ізоляцію» від інших аспектів. За такого підходу теми пріоритетного значення, у яких зацікавлені правлячі кола тієї чи іншої провідної держави, відокремлюються від решти проблем, щодо яких узгоджений чи компромісний підхід вважається неможливим, небажаним або недоцільним.

Артикуляція специфічних інтересів США в межах курсу «Америка понад усе» посилює протиріччя у відносинах між США та ЄС, оскільки, поряд із загостренням економічної та технологічної конкуренції, висвітлює різне бачення перспектив глобального розвитку і методів політичного впливу. На цю тенденцію вказують і численні критики Д. Трампа, адже його політика вкотре продемонструвала відсутність прийнятного заміника «доктрини Трумена» періоду біполярної системи. Як зазначає сенатор Т. Кейн (кандидат у віцепрезиденти від Демократичної партії на виборах 2016 р.), до 1991 р. «доктрина Трумена» забезпечувала консолідацію проамериканського блоку, однак після розпаду СРСР ця концепція втратила актуальність. Але нова доктрина, така ж адекватна і всеохоплююча, так і не була запропонована [39].

Спадковість та інновації

Еволюція зовнішньополітичних стратегій та пріоритетів США після Другої світової війни була складним еволюційним процесом, позначеним суттєвою корекцією підходів і пріоритетів у залежності від розстановки сил у політичній системі США та об'єктивних змін у міжнародних відносинах. Огляд американських зовнішньополітичних концепцій і доктрин дозволяє сформулювати низку висновків та узагальнень концептуального характеру.

У першу чергу мовиться про наявність чи відсутність певного магістрального напрямку зовнішньополітичного бачення і планування, який американські автори здебільшого позначають терміном «велика стратегія».

Друге дискусійне питання стосується ролі різних чинників у формуванні змісту концепцій міжнародної політики США, таких як головна мета, національні інтереси та цінності, а також їх співвідношення у розстановці відповідних пріоритетів.

Й, нарешті, третій проблемний аспект стосується спадковості підходів різних президентських адміністрацій, адже вони суттєво різнилися не тільки внаслідок відмінних політичних уподобань, але й у залежності від змін у міжнародній системі та спрямування міжнародних процесів.

Огляд думок, висловлених в американській науковій літературі, свідчить, що переважна більшість американських дослідників головним принципом зовнішньої політики США, після відмови від ізоляціонізму та вступу до Другої світової війни, вважає забезпечення домінуючої ролі США в міжнародній системі – спочатку в межах «західного блоку», а після розпаду СРСР – у світовому масштабі. В залежності від критеріїв тієї чи іншої наукової школи в прикладних визначеннях можуть використовуватися різні дефініції, такі як

домінування, верховенство, гегемонія чи лідерство, а кожне з цих понять може містити додаткові градації. Як приклад можна зазначити, що в американській політичній літературі описані принаймні три відмінних концепції гегемонії. Водночас термінологічно-понятійний вибір має значення при написанні офіційних концепцій та доктрин, адже вказує на спосіб політичного мислення, спрямування публічної дипломатії і, меншою мірою, на характер засобів виконання поставлених цілей.

Загалом на довгій історичній дистанції встановлення та забезпечення домінуючої ролі держави в міжнародній системі видається головним завданням міжнародної політики США. Теза про особливу історичну місію Америки проходить наскрізною ниткою через весь період після завершення Другої світової війни. Це підтверджує правильність оцінок американських істориків і політичних дослідників, що концепція домінування чи верховенства може претендувати на роль «великої стратегії», яка охоплює вужчі за змістом і менші за часовими межами функціональні доктрини, на кшталт стримування, офшорного балансування, концерту-балансу чи блокового розподілу світу між конкуруючими угрупованнями.

З іншого боку, доцільно враховувати, що базу емпіричного (референтного) досвіду міжнародної політики США становлять події та процеси, що відбувалися в умовах біполярної моделі (1945-1991 рр.) та в «постбіполярну» добу, впродовж якої міжнародна система пройшла відносно нетривалий «момент однополярності» й опинилася в стадії складного й болісного переходу до багатополюсної конфігурації. Не вдаючись до переліку ознак багатополлярної міжнародної системи, доцільно виокремити лише деякі аспекти, що вказують на специфіку становища США та роль цієї держави в міжнародній взаємодії. До них вочевидь належать принципові силові та статусні переваги – військова могутність, передові технології, наявність системи союзів та фінансово-економічного впливу, які навряд чи суттєво скорочуватимуться найближчим часом. Однак на тлі прискорених темпів розвитку незахідних економік спроможність США зберегти глобальне домінування за умов відносного зменшення економічних можливостей, обмеження фінансових переваг і деіндустріалізації виглядає вкрай сумнівною.

Як попереджають окремі американські автори, навіть зберігаючи статус найсильнішої держави світу, внаслідок довгострокового зростання добробуту і могутності Китаю, США не зможуть виконувати роль «охоронця балансу» між декількома великими державами та перешкоджати розширенню впливу КНР у довколишньому регіоні [6]. Також США навряд чи зможуть контролювати численні проблемні зони у віддаленій периферії й продовжувати одночасну участь у декількох локальних війнах і конфліктах, як це було за Дж. Буша-молодшого. Внаслідок вдосконалення військового потенціалу супротивників та опонентів виникають нові загрози в ракетно-ядерній галузі (зокрема з боку КНДР) та в космічній сфері (розробка протисупутникових засобів у Росії та

КНР). Отож, переоцінка зовнішньополітичних пріоритетів видається не примхою, а логічно обумовленим процесом.

Незважаючи на певний перегляд пріоритетів після 1991 р., принаймні до президентства Д. Трампа, корективи міжнародно-політичної стратегії США мали відносно поміркований характер, зберігаючи, якщо не змістовну, то, хоча б, формально-стилістичну спадковість з доктринами попередніх адміністрацій. Серед них впадає в око пряме звернення до концепції національних інтересів, яке простежувалося в усіх стратегіях національної безпеки від Дж. Буша до Б. Обама з тією лише різницею, що неоконсервативний підхід Дж. Буша-молодшого акцентував увагу на глобалізації національних інтересів США, а адміністрація Б. Обама вважала їх головно підґрунтям американського глобального лідерства.

Без огляду на суб'єктивні оцінки, пов'язані з політичною полемікою, подальша корекція цілей і пріоритетів видається цілком очікуваною, адже, як зазначав Г. Кіссінджер, Америка так і не спромоглася дати відповідь на питання, ким вона є для зовнішнього світу – маяком чи хрестоносцем, і наскільки широким є діапазон між тим та іншим.

В практичному сенсі міжнародна політика США зіштовхуватиметься з вибором між різними інструментальними засобами. Такий вибір пропонують різні концепції та доктрини, включно зі стримуванням, якщо в межах багатополлярної міжнародної системи стримування набуде багатостороннього й багатопільового поширення у відносинах між суперниками і конкурентами, різними формами забезпечення балансу сил на основі регіональних союзів, коаліцій і спільнот безпеки, або офшорного втручання в разі, якщо воно зможе забезпечити вигідне для США вирішення конкретних проблем. Однак, у будь-якому разі, в багатополлярній міжнародній системі навряд чи будуть придатні спрощені форми політичного позиціонування, такі як гегемонічне домінування, лідерство в глобальній антитерористичній коаліції або спільноті демократій, які застосовувалися за попередніх умов.

Пристосування до нових реалій вимагатиме раціоналізації витрат, скорочення зарубіжної військової, а подекуди – й політичної присутності, завершення війни в Афганістані та пошуку менш обтяжливих і більш ефективних варіантів регіонального залучення. Небажання політичного керівництва США брати на себе відповідальність за подолання кризи європейської безпеки зумовлює суттєвий перегляд відносин між США і ЄС та обмеження ролі США в європейських справах, що змушуватиме провідні країни ЄС брати на себе більшу відповідальність за гарантування безпеки європейського регіону та врегулювання конфліктів у довколишніх периферійних зонах.

Список використаних джерел і літератури

1. Бжезинский З. Великая шахматная доска (Господство Америки и его геостратегические императивы) / Пер. с англ. О. Уральской. – М.: Междунар. отношения, 1999. – 256 с.
2. Киссинджер Г. Дипломатия / Пер. с англ. В.В. Львова; послесловие Г.А. Арбатова; науч. ред. А.А. Сидоров. – М.: Ладомир, 1997. – 848 с.
3. Layne C. From Preponderance to Offshore Balancing: America's Future Grand Strategy // International Security. – 1997. – Vol. 22. – № 1. – Summer. – P. 86-124.
4. Lind M. The American Way of Strategy: U.S. Foreign Policy and the American Way of Life. – New York: Oxford University press, 2006. – 294 p.
5. Lind M. Land of Promise: An Economic History of the United States. – New York: HarperCollins, 2012. – 586 p.
6. Lind M. Blocpolitik // The National Interest. – 2017. – July-August. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nationalinterest.org/feature/blocpolitik-21208>
7. Porter P. Why America's Grand Strategy Has Not Changed. Power, Habit, and the U.S. Foreign Policy Establishment // International Security. – 2018. – Vol. 42. – № 4. – Spring. – P. 9-46.
8. Снайдер Д. Мифы империи и стратегии гегемонии // Прогнозис. – 2006. – № 8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.intelros.ru/2007/08/09/mify_imperii_i_strategii_gegemonii.html
9. Smith T. America's Mission. The United States and the Worldwide Struggle for Democracy in the Twentieth Century. – Princeton, New York: Princeton University Press, 1994. – XVIII, 455 p.
10. Hunt M.H. The American Ascendancy. How the United States Gained and Wield Global Dominance. – Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 2007. – 405 p.
11. Gardner L.C. A Covenant with Power: America World Order from Wilson to Reagan. – New York: Oxford University Press, 1984. – XV, 251 p.
12. Williams W.A. Empire as a Way of Life: An Essay on the Causes and Character of America's Present Predicament along with a Few Thoughts About an Alternative. – New York: Oxford University Press, 1980. – 225 p.
13. Leffler M.P. A Preponderance of Power: National Security, the Truman Administration, and the Cold War. – Stanford, Cal.: Stanford University Press, 1992. – 712 p.
14. Schlesinger A.M. Jr. The Cycles of American History. – Boston: Houghton Mifflin Company, 1986. – XIII, 498 p.
15. Історія Сполучених Штатів. Нарис / Гол. ред. Г. Синкотта. – К.: Інформаційне агентство Сполучених Штатів, 2002. – 406 с.
16. NSC 20/1: U.S. objectives with respect to Russia // Containment: Documents on American Policy and Strategy, 1945-1950 / Ed. by Th.H. Etzold, J.L. Gaddis. – New York: Columbia University Press, 1978. – P. 173-203.
17. NSC 68: United States Objectives and Programs for National Security (April 14, 1950) // Naval War College Review. – 1975. – Vol. XXVII. – May-June. – P. 51-108.
18. NSC 68: United States Objectives and Programs for National Security (April 14, 1950) / History and Public Policy Program Digital Archive, US National Archives. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116191>
19. Address delivered by Secretary Acheson at the University of California, Berkeley (March 16, 1950) // Department of State Bulletin. – 1950. – March 27. – P. 473-478.
20. Мальков В. Хотел ли Сталин развязать Третью мировую войну? Прогноз Густава Хильгера, май 1951 г. // Россия XXI. – 1997. – № 7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ecc.ru/XXI/RUS_21/ARXIV/1997/malkov_07_1997.htm
21. American Cold War Strategy: Interpreting NSC-68 / Ed. by E.R. May. – Boston: Bedford/St. Martin's, 1993. – 240 p.

22. Кречетников А. Карибский кризис: мир у опасной черты // Би-би-си, 13 октября 2012 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.bbc.com/russian/russia/2012/10/120928_caribbean_crisis
23. Макнамара Р. Путем ошибок к катастрофе. Опыт выживания в первом веке ядерной эры / Пер. с англ. А. Антошиной. – М.: Наука, 1988. – 149 с.
24. Запись беседы А.И. Микояна с Президентом Дж. Кеннеди. 29 ноября 1962 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://nsarchive2.gwu.edu/rus/text_files/CMCrisis/59.PDF
25. Kennedy J.F. Commencement Address at American University, Washington, D.C., June 10, 1963 / The American Presidency Project. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.presidency.ucsb.edu/ws/?pid=9266>
26. Bush G. National Security Strategy of the United States. – Washington: The White House, March 1990. – V, 32 p.
27. Excerpts from Pentagon's Plan: "Prevent the Re-Emergence of a New Rival" // The New York Times. – 1992. – March 8. – P. 14.
28. Bush G. National Security Strategy of the United States. – Washington: The White House, 1993. – II, 21 p.
29. Либер К.А., Либер Р.Дж. Стратегия национальной безопасности Президента Буша // Внешняя политика США. Электронный журнал Государственного департамента США. – 2002. – Т. 7. – № 4. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.elibrary.lt/resursai/Uzsienio%20leidiniai/eJournal/vp_10.pdf
30. Bush G.W. National Security Strategy of the United States of America. – Washington: The White House, September 17, 2002. – VII, 31 p.
31. Friedman G. The Real World Order // Stratfor Global Intelligence. 18.08.2008. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.stratfor.com/weekly/real_world_order
32. Jervis R. The Remaking of a Unipolar World // The Washington Quarterly. – 2006. – Vol. 29. – № 3. – Summer. – P. 7-19.
33. Obama B. National Security Strategy. – Washington: The White House, February 2015. – III, 29 p.
34. Pres. Obama on Fareed Zakaria GPS // CNN Press Room. February 1st, 2015. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://cnnpressroom.blogs.cnn.com/2015/02/01/pres-obama-on-fareed-zakaria-gps-cnn-exclusive/>
35. Trump's Speech to Congress: Video and Transcript // The New York Times. – 2017. – Feb. 28. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://www.nytimes.com/2017/02/28/us/politics/trump-congress-video-transcript.html?_r=0
36. Remarks by President Trump on the Administration's National Security Strategy // The White House. December 18, 2017. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.whitehouse.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-administrations-national-security-strategy/>
37. H.R. 3364 Countering America's Adversaries Through Sanctions Act. 115th Congress (2017-2018). [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.congress.gov/bill/115th-congress/house-bill/3364/all-info>
38. Trump D.J. National Security Strategy of the United States of America. December 2017. – Washington: The White House, 2017. – VI, 56 p.
39. Kaine T. A New Truman Doctrine: Grand Strategy in a Hyperconnected World // Foreign Affairs. – 2017. – Vol. 96. – № 4. – July/August. – P. 36-53.

Толстов С.В. Стратегические подходы и приоритеты во внешней политике США: от Г. Трумэна до Д. Трампа.

В статье рассматривается эволюция стратегических подходов и приоритетов международной политики США после завершения Второй мировой войны доныне. Обзор американских внешнеполитических концепций и доктрин позволяет сделать вывод о том, что главной задачей международной политики США в течение всего рассматриваемого периода являлось обеспечение доминирующей роли государства в международной системе.

Анализ внешнеполитических документов подтверждает выводы ряда американских исследователей о том, что концепция доминирования в ее различных интерпретациях выполняла роль «большой стратегии», которая охватывает более узкие по содержанию и более короткие по времени функциональные доктрины сдерживания, оффшорного балансирования, концерта-баланса или блокового распределения мира между конкурирующими группировками.

Коррекция внешнеполитических приоритетов нынешнего президента США Д. Трампа отражает объективный процесс адаптации к многополярной международной системе. Высказано предположение, что условия многополярной конкуренции будут вынуждать США применять новые инструменты влияния, такие как многостороннее и многоцелевое сдерживание, различные формы обеспечения баланса сил на основе региональных союзов, коалиций и сообществ безопасности, или оффшорное вмешательство в случаях, если оно сможет обеспечить выгодное для США решения конкретных проблем.

Ключевые слова: внешняя политика США, стратегия, концепция, доктрина, доминирование, сдерживания, балансирование.

Tolstov S. Strategic Approaches and Priorities in U.S. Foreign Policy: from Harry Truman to Donald Trump.

The article examines the evolution of strategic approaches and priorities of U.S. international policy after the Second World War to present. An overview of American foreign policy concepts and doctrines allows concluding that the main task of U.S. foreign policy throughout this period was to ensure the dominant role of the state within the international system.

The analysis of foreign policy documents confirms the conclusions of a number of American researchers that the concept of preponderance in its various interpretations served as a “Grand strategy” that encompasses the narrower in content and shorter functional doctrines of deterrence, offshore balancing, concert-balance or Blocpolitik.

Correction of foreign policy priorities of the president D. Trump reflects an objective process of adaptation to a multipolar international system. It is suggested that the conditions of multipolar competition will force the USA to use new instruments of influence, such as multilateral and multipurpose containment, various forms of balancing on the basis of regional alliances, coalitions and security communities, or offshore intervention in cases if it can provide the USA benefits solving specific problems.

Keywords: U.S. foreign policy, strategy, concept, doctrine, preponderance, deterrence, balancing.

УДК 94(430)

Кудряченко А.І.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ПОЛІТИКИ «ПОДОЛАННЯ МИНУЛОГО» В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПАМ'ЯТІ ФРН

У статті аналізуються процеси повоенного поступу Німеччини під кутом зору здійснення заходів щодо денацифікації й дискваліфікації осіб, що заплямували себе під час гітлерівського режиму, та особливостей становлення і етапів формування політики «подолання минулого» в національній пам'яті повоенної Німеччини. Автор, виділяючи чотири різні за часом та глибиною осмислення етапи, з'ясовує проблеми формування та розвитку цієї політики від постановки «проблеми вини», диференціації її типів щодо спільного і відмінного політик двох німецьких держав, ролі міжнародного політичного контексту та відтворення історичної правди щодо Третього рейху і умов формування культури пам'яті у сучасній ФРН.

Аналізуються сильні й уразливі сторони двоїстої політики Західної Німеччини щодо її самоідентифікації завдяки чіткому відмежуванню від нацистського минулого, а з іншого боку – широкої інтеграції колишніх нацистів до нових суспільних інститутів як варіанту домогтися перемоги демократії у ФРН усупереч повоенним настроям більшості громадян. Підкреслюється безпосереднє значення зміни поколінь на політичній арені, публічного опрацювання нацистського минулого та утвердження у суспільному дискурсі нової політичної культури. Її головними елементами стали пам'ять і відповідальність поколінь за Голокост та зміцнення національної ідентичності німців шляхом «конституційного патріотизму».

У об'єднаній Німеччині осмислення тоталітарного минулого, що проходило доволі інтенсивно і виливалося не лише у публічні дискусії, але й сприяло мемореалізації та комеморації історичної пам'яті, відшкодуванню жертвам нацизму та примусовим робітникам Третього рейху із різних країн й відновлення справедливості щодо усіх постраждалих від так званої політики «аризації» і заходам щодо повернення майна та культурних цінностей їх спадкоємцям, є досить результативним. Політика «подолання минулого» сприяла досягненню громадського консенсусу в національній пам'яті сучасної ФРН щодо визнання злочинів нацистського періоду і винесення уроків з минулого. Як і в будь-якому іншому західному суспільстві, у Німеччині ставлення до Голокосту є наріжним каменем пам'яті про Другу світову війну і символом злочинів нацизму та центральною історичною подією ХХ ст.

Ключові слова: політика пам'яті, комеморація, національна ідентичність, Голокост, ФРН.

У багатьох країнах, що пережили у ХХ ст. складний і суперечливий тоталітарний період історії, тривалий час ведуться гострі дискусії щодо ставлення до минулого, піднімаються питання про те, чи потребує тоталітарне минуле подолання, наскільки правомірно вести мову про «колективну вину» народу за злочини минулого, про її спокутування тощо. Ці питання стали наріжною проблемою для повоенної Німеччини.

Нині існує досить широке коло наукової літератури як у ФРН, так й інших країнах з цієї проблематики. Це роботи таких мислителів як М. Гайдеггер, Ю. Габермас, К. Ясперс, а також відомих дослідників як А. Ассман, В. Бергманн, Ш. Бергер, А. Борозняк, М. Броскат, Н. Верт, П. Зайхель, К. Зонтхаймер, Г. Кеніг, В. Любин, Г. Люббе, Е. Нольте, Г. Шван, Ю. Шеррер, Н. Фрай, О. Ференбах та ін. У працях цих та багатьох інших авторів глибоко

досліджуються різні аспекти, сфери та етапи подолання обтяжливої спадщини Німеччини, фіксуються форми, в яких німецьке суспільство відновлює та оцінює образ гітлерівського тоталітарного режиму [1]. «Подолання минулого» після Другої світової війни в (західно) німецькому суспільстві набуло значення ключового поняття та стало актуальним і багатовимірним процесом.

Зі справою концептуалізації політики відповідних заходів щодо непростого перебігу повоєнних подій пов'язана і поява німецькомовного терміну «Vergangenheitsbewältigung», який перекладається як осмислення минулого, включаючи висновки з нього для сьогодення. Цей термін почав вживатись у ФРН з середини 1950-х рр. у контексті морально-теологічного погляду на політику і мав на увазі індивідуальне випробування самого себе і свого сумління. Він швидко перетворився на центральне поняття, що позначало загалом полеміку ФРН зі спадщиною нацистського періоду [2].

Слід враховувати, що цей термін завжди піддавався критиці – і тому, що він начебто передбачав, що минуле можна заднім числом змінити або раз і назавжди з ним покінчити, і тому, що слово «здолати, подолати» має якийсь насильницький підтекст. Багато хто пропонував інші концепти. Найвідоміша альтернатива – «обробка минулого», що виникла у 1960-і рр., а в середині 1990-х рр. в обіг ввійшов вислів «культура пам'яті». Обидва поняття належать в основному до сфери освіти і виховання або до сфери політичної культури та ведуть до дебатов щодо самоідентифікації. Відомий дослідник Н. Фрай стосовно подолання нацистського періоду оперував терміном «політика щодо минулого», маючи на увазі пакет політичних заходів, прийнятих у перші п'ять років існування ФРН, завдяки яким багато нацистських злочинців і колишніх членів НСДАП скористались різними амністіями і були інтегровані молодого демократією. Е. Вольфрум вважав за краще вести мову про «політику відносно історії». Це поняття вперше з'явилося у другій половині 1980-х рр. [3]. Перевага обох визначень полягає у тому, що вони ставлять у центр уваги обмежений, чітко окреслений аспект справи. Але у такої переваги є свій недолік: явища, про які йдеться, не потрапляють в поле зору у всій повноті. Тому термін «подолання минулого» є більш доцільним. Він ширший і охоплює весь спектр політичних, культурних, юридичних, наукових, педагогічних, естетичних і релігійних вимірів цієї проблеми. Адже йдеться про повоєнний розвиток Німеччини, виникнення ФРН та НДР після катастрофи Голокосту і їх ставлення до спадщини Третього рейху, що не зводиться до того чи іншого політичного поля. Нацистське минуле наклало глибокий відбиток на суспільно-політичне життя повоєнних німецьких терен.

Процес осмислення обтяжливого минулого в Німеччині був болісним, розтягнувся на кілька десятиліть і пройшов різні етапи по висхідній, зокрема і після приєднання східнонімецьких земель до ФРН у 1990 р. Відомий фахівець із цієї проблематики професор університету м. Аахен Г. Кеніг слушно виділяє чотири історичні періоди становлення та розвитку політики «подолання

минулого». Водночас, за його підходом, ключове значення мали обставини, за яких даний процес відбувався та реальна глибина осмислення нацистського минулого [4, с. 13-14].

Під таким кутом зору й вбачається слушність визначення спочатку цих чотирьох періодів, їх характерних відмінностей та хрологічних меж. Після цього доречним постає з'ясування та подача яскравих унаочнень самої глибини й результатів осмислення та подолання нацистського минулого у ФРН.

У роки першого періоду – з кінця війни до створення ФРН та НДР у 1949 р. – держави-переможниці визначили широкі заходи денацифікації, демократизації, демілітаризації та декартелізації суспільного буття як складові перетворень у переможений Німеччині. Вони стосувалися системи державного управління, юстиції, освіти, управління економікою та інших сфер. Для цієї фази характерні гострі дебати про вину, під час яких теми націонал-соціалізму, знищення мільйонів людей обговорювалися з морально-абстрактним ухилом. Водночас навіть такий важливий процес, як денацифікація, не став істотним джерелом змін у суспільній свідомості (хоча і визнаний успішним, і на нього посиляються, як на головний чинник змін). З 1945 до 1948 рр. у західних окупаційних зонах кількість тих, хто вважав нацизм хорошою, але погано реалізованою ідеєю, зросла з 47% до 55%, а 33% були впевнені в тому, що євреї не можуть мати ті ж права, що й інші громадяни [5, р. 31, 32, 171].

Реалізація завдань перевиховання і покарання активних прихильників нацизму відразу ж наштовхувалася на серйозну протидію громадян. Адже тільки офіційних членів НСДАП у Німеччині налічувалося близько 8 млн. осіб. Окрім цього, були ще 4 млн. активістів зі складу членів різних низових організацій. Процес «подолання минулого» був хворобливим, тенденція до відтворення історичної правди щодо Третього рейху торувала собі дорогу доволі повільно, а прагнення до забуття у перші повоєнні роки, навпаки, було надзвичайно високим.

Після повалення нацизму Німеччина вимушено стала на шлях не лише покарання злочинців, а й розвінчання історичних міфів та розвитку культури історичної пам'яті. З погляду історичної перспективи ключову роль у процесі осмислення минулого відігравали дискусії фахових істориків, філософів та провідних громадських діячів. Історичний дискурс проблематики мав кілька етапів розвитку. Досягненням першого (1945-1949 рр.) була постановка «проблеми вини», диференціація типів провини і заклик до громадян Німеччини вивести належні уроки з минулого. Але в суспільстві була відсутня солідарність з основного питання: ставлення до нацистського минулого, а теза Потсдамських рішень про «колективну вину» німецького народу за злочини гітлерівського режиму, яка зробила неминучою окупацію країни, відкидалася громадською думкою. Проте питання про причини катастрофи залишалось для неї центральним. Глибоке філософське осмислення епохи визначали, передусім, представники екзистенціалізму М. Гайдеггер і К. Ясперс. Написавши у 1946 р.

одну з найвідоміших своїх праць, «Питання про вину» («Die Schuldfrage»), К. Ясперс вже в перші роки після війни став сприйматися як «символ змінених часів і оцінок», «вчитель Німеччини». З огляду на складність процесу усвідомлення співвітчизниками власної відповідальності за злочини нацизму, К. Ясперс чітко виділив чотири типи вини. Перший тип – *кримінальна вина*, яка лежить на тих, хто скоїв кримінальні злочини і, яку має право встановлювати тільки суд. Другий – *політична вина*, тобто «відповідальність всіх громадян за наслідки дій, вчинених їх державою», але не пов'язана з кримінальним і моральним аспектом поведінки окремого громадянина. Третій – *моральна (етична) вина*, тобто моральна відповідальність кожної людини за власні вчинки та неприйняття розхожого твердження, що «наказ є наказ». Навіть, якщо злочини скоювалися за наказом, «кожна дія залишається предметом морального вчинку». Четвертий тип провини – *вина метафізична*, що покладається на кожного, хто не зміг «зробити все, що він міг би вчинити, аби перешкодити злочину». Вину людини з метафізичного погляду, за К. Ясперсом, визначає тільки Бог. Книга видатного мислителя відкрила шлях до філософського осмислення нацистської трагедії і формування самосвідомості німецької нації й була реальною відповіддю на кризу ідентичності, що проявилась у перші повоєнні роки [6].

Водночас серед істориків у Німеччині набували поширення й інші уявлення щодо «проблеми вини», зокрема підхід, згідно з яким німецькому народу не варто відчувати провину за вчинені злочини, адже союзники по антигітлерівській коаліції проявляли досить часто надмірну жорстокість до німецького населення. З огляду на причинно-наслідкові підходи інтелектуали закликали будувати майбутнє без озирання на важке минуле. Одночасно до процесу подолання минулого долучались і відновлені чи засновані нові політичні партії та відповідні органи влади федеральних земель. Однією з провідних сил стала відновлена Соціал-демократична партія Німеччини (СДПН), яку очолив колишній в'язень концтабору К. Шумахер. При Правлінні СДПН була створена Історична комісія. Впливовою масовою партією у західних окупаційних зонах, а потім ФРН став Християнсько-демократичний Союз (ХДС), очолюваний К. Аденауером.

Іншими словами, у повоєнному суспільстві Німеччини була відсутня солідарність з основного питання: ставлення до нацистського минулого. «Стан умів у «годину нуль німецької історії» був подібний хаосу на вулицях німецьких міст... Потсдамська теза про «колективну вину» німецького народу за злочини гітлерівського режиму, яка зробила неминучою окупацію країни, була відкинута громадською думкою. Проте питання про причини катастрофи залишалося для неї центральним. Інтелектуали підкреслювали фатальний збіг обставин, міркували про незрілість першої німецької демократії, про Гітлера як новоявленого антихриста. У масах переважали апатія і відторгнення великої

політики веймарського зразка, на діячів якої покладалася відповідальність за закулісні махінації, що привели до влади НСДАП» [7, с. 136-137].

Створення двох німецьких держав – ФРН та НДР у 1949 р. – поклало початок другому етапу подолання нацистського минулого, який охоплював події до 1959 р. Для нього характерним було залучення до цієї справи державно-політичних інститутів ФРН і НДР. Засади державотворення значною мірою визначали спрямованість, обсяг і напрями перетворень. У цьому сенсі Основний закон ФРН враховував сумний досвід Веймарської республіки, насамперед обмежуючи владні повноваження глави держави, вводячи конструктивний вотум недовіри канцлеру, гарантуючи заходи, спрямовані проти антидемократичних течій. У ФРН було взято курс на розбудову ефективної демократії [8]. Натомість НДР точкою відліку обрала не кінець, а початок Веймарської республіки, ідентифікуючи себе із завершенням перерваної на півдорозі революції 1918-1919 рр. Тому в Східній Німеччині складовими перетворень стали усупільнення засобів виробництва, позбавлення прав буржуазії і крупних землевласників та побудова робітничо-селянської держави й, тим самим, розрив з нацизмом [9].

На процеси подолання нацистського минулого у двох німецьких державах безпосередній вплив мав міжнародний політичний контекст. У післявоєнній Західній Німеччині тактика замовчування стала звичайною практикою влади. Суспільна думка дотримувалася двох кардинально відмінних позицій. З одного боку, поразка у війні сприймалася як принизлива капітуляція, що спонукала до пригнічення німецьких культурних і політичних устремлінь. Прихильником цієї позиції був М. Гайдеггер. З іншого боку, звільнення Німеччини за допомоги союзників розглядалось як можливість духовного й політичного оновлення і відродження. Завдяки К. Ясперсу в основу самосвідомості німецького народу покладалось почуття відповідальності та усвідомлення провини за злочини нацизму, нерозривно пов'язане з утвердженням християнського погляду на світ, який поділяли і розвивали багато представників громадськості Німеччини. На відміну від М. Гайдеггера у К. Ясперса, зазнавшего потурань від нацистського режиму, були особисті підстави до критичного осмислення минулого нації, до його політичної активності. Проте тогочасні націоналісти звинувачували прогресивного мислителя навіть у зраді. Відомий юрист К. Шмідт, заарештований американцями за зв'язки з нацистами, звинувачував К. Ясперса в ініціюванні дослідником офіційно санкціонованої союзниками культури вини. А з часом у Східній Німеччині філософа називали апологетом пронатівської політики ФРН.

Варто підкреслити, що в офіційному дискурсі офіційний Бонн відстоював непричетність широкого загалу німців до зlodіян нацистської верхівки та СС. Водночас Закон про амністію 1949 р., при всіх застереженнях та запереченнях, поклав початок інтеграції діячів і прихильників націонал-соціалізму до державно-політичних структур, а традиційні еліти в економіці, адміністрації,

науці майже у повному складі після недовгої перерви повернулися на свої посади. Величезною підмогою для того була холодна війна. За відсутності конфлікту між Сходом і Заходом цей закон і відповідна практика ніколи не знайшли б схвалення у західних держав-переможниць. Тому упродовж 1950-х рр. злочини нацизму не були складовою колективної пам'яті. Навіть встановивши дипломатичні відносини з СРСР, федеральний уряд офіційно не визнавав кордонів по р. Одер і р. Нейсе та толерував дискурс про страждання мільйонів німців-вигнанців з територій тогочасної Польщі та Чехословаччини. Такі підходи забезпечували християнським демократам чималу підтримку громадян на виборах.

Міжнародний контекст сприяв зведенню кримінального переслідування нацистських злочинців практично нанівець, тих з них, хто був ув'язнений за вироками окупаційної влади, під значним тиском німецької адміністрації партіями випускали на свободу. Процедури денацифікації перед викликами нових фронтів холодної війни, яка легітимізувала колишній східний фронт, здавалося, абсолютно втратили сенс і були зупинені. На зміну полеміці з нацистським минулим прийшла боротьба з комунізмом. Під впливом цього повороту проти судових і денацифікаційних заходів союзників, проти комунізму формувалася політична свідомість ФРН перших років її існування.

У своїй офіційній самоідентифікації ФРН, з одного боку, чітко відмежовувалася від нацистського минулого, з іншого, – великодушно прощала і замовчувала солідарну політичну відповідальність за нацистське панування, а на того, хто відкрито сповідував нацистську ідеологію, чекали суворі санкції. Тобто для політики «подолання минулого» у ФРН значення надавалося не тому, що людина робила за часів націонал-соціалізму і як вона до цього минулого ставиться, а лише тому, що особа в змозі і готова дати новому ладу і за що вона відповідальна у своїй нинішній професійній і громадській діяльності. Також солдатське героїчне минуле перестало служити моделлю для майбутнього не тільки у сфері офіційної політики, а й у повсякденному побуті: солдат як ідеал і зразок у ФРН у повоєнні десятиліття не мав жодних шансів.

Така подвійна стратегія широкої інтеграції колишніх нацистів при офіційному політичному відмежуванні від націонал-соціалізму, що піддавалася критиці в 1950-х рр., виявилася ефективною як варіант домогтися перемоги демократії у ФРН усупереч настроям більшості населення. Водночас цей підхід до нацистського минулого був обраний, виходячи з теорій, що претендували на місце найпередовіших на той час. Перші законодавці післявоєнної інтелектуальної моди після повного краху націонал-соціалізму в Німеччині, екзистенціаліст Ж.-П. Сартр та раціоніаліст Х. Ортега-і-Гассет, при усіх відмінностях між ними, сходилися в одному. Озирання назад, самобичування через минулі злочини, стверджували вони, здатні, швидше, завадити необхідному новому початку. Свобода екзистенціалізму, як і свобода переживання проявляються в тому, що людина обирає не лише своє майбутнє,

але разом з ним і своє минуле. Настанови цих інтелектуалів зводилися саме до такої позиції [10]. Тим самим політика замовчування і забуття близько десяти років визначала ставлення до нацистського минулого у Західній Німеччині. Спалах антисемітизму у 1959-1960 рр. ознаменував кінець моделі першого десятиліття та початок нової фази поводження з нацистським минулим [11].

Третій етап, так звана «довга хвиля» опрацювання тоталітарної спадщини у ФРН, охоплювала період 1960-1989 рр. Він став етапом не лише формування, а й утвердження у суспільному дискурсі нової політичної культури. Уже на його початку процеси проти нацистських злочинців, розпочаті за ініціативою Західної Німеччини (передусім, Франкфуртський процес у справі про Освенцим) відкрили для суспільного усвідомлення масштаби нацистських злочинів і участь у них еліт. У ФРН уважно стежили за затриманням А. Ейхмана і судом над ним в Єрусалимі. Тему нацистського минулого підхопила література і творча інтелігенція. В університетах під тиском студентів з середини 1960-х рр. розгорнулася дискусія про нацистське минуле наук та вчених, поширилися гучні студентські протести. Конфлікти з приводу ставлення до нацистського минулого досягли кульмінації і вилилися в широкий рух позапарламентської опозиції. Питання індивідуальної поведінки при нацистському режимі актуалізувалося в сенсі нападок на типові для 1950-х рр. деполітизування фашистської поведінки і свідомості та визнання їх приватною справою. Це розкрило глибоку прірву, що розділяла покоління у ФРН: молодь 1968 р. вважала, що країна не убезпечена від загрози нового нацизму, оскільки не ліквідовано економічний лад суспільства, що послужив свого часу його передумовою. У Бундестазі пройшла низка дебатів з питання про термін давності за злочини нацистського періоду й у 1979 р. законодавці прийняли рішення, яке повністю скасовувало термін давності переслідування за масові вбивства.

Вихід на арену молодшої генерації, не пов'язаної з нацизмом, сприяв широким суспільно-політичним змінам. Офіційну політику забуття змінила політика покаяння й «подолання минулого» та відповідні їм заходи: відкривалися музеї, виставки, присвячені викриттю злочинного нацистського минулого. Уособленням цього було уклінне перепрошення Федерального канцлера В. Брандта перед пам'ятником гетто у Варшаві за злочини нацизму.

З поверненням на початку 1980-х рр. до влади християнських демократів на чолі з Г. Колем проявилися спроби сповідування підходу, що нацистське минуле, його злочини не повинні домінувати у історичній пам'яті німців. Задля реалізації нової концепції були створені історичні музеї в Бонні і Берліні, проводилися відповідні заходи, спрямовані не стільки на відтворення образу минулого, скільки зосереджувані на формуванні майбутнього.

Новим явищем суспільно-політичного дискурсу була відома промова Федерального президента Р. фон Вайцзеккера в Бундестазі у 1985 р. У ній вперше на високому державному рівні 8 травня 1945 р. визначалося не лише як

розгром Третього рейху, а й як дата звільнення німецького народу від гітлерівського нацизму. Промова Р. фон Вайцзеккера стала офіційним благословенням висунення пам'яті про нацистське минуле в центр політичної культури. Важливо, що це було запропоновано представником ХДС.

Різні підходи до публічного опрацювання нацистського минулого викликали пристрасті та суперечки. Кульмінацією полеміки стала «суперечка істориків» 1986-1987 рр. про користь і шкоду громадської дискусії з нацистським минулим і рефлексивного підходу до власної історії. У центрі її перебувало питання еволюції політичних і суспільно-філософських ідей, які уможливили зростання націонал-соціалізму, а також про більшовизм і європейський фашизм, сенс та призначення історії. У суперечці взяли участь визначні науковці та громадські діячі (Е. Нольте, А. Хилльгрубер, Г. Моммзен, Ф. Фішер, Ю. Габермас та ін.), ті, хто прагнув зрозуміти, чому навчилися німці за десятиліття після розгрому нацизму.

Власне сама публічна дискусія розгорілася навколо полемічних тез Е. Нольте про взаємозв'язок між системою таборів для «ворогів народу» у СРСР і концентраційними таборами для євреїв у Третьому рейху. Однією з цілей подібних заяв істориків, що представляли неоконсервативний напрям історіографії, було зниження комплексу вини у самих німців та забезпечення національної ідентичності. Порівнюючи радянський і німецький варіанти диктатур, історики припускали, що якби не Німеччина, то війну неодмінно розпочав би Радянський Союз, адже йшлося про зовнішньополітичну конкуренцію диктатур. Е. Нольте стверджував, що війна Німеччини проти СРСР у 1941-1945 рр. стала захисним заходом націонал-соціалістів від більшовизму. Він зазначав, що нацистські концтабори були повторенням практики сталінського режиму. До суперечки істориків приєдналися соціологи, політологи, філософи ФРН та інших країн. Французький історик Ф. Фюре, переписуючись з ініціатором суперечки, рішуче відкинув його «історико-генеалогічний підхід». Звертаючись до Е. Нольте, він писав: «Ви занадто вперто наполягаєте на тому, що виникнення фашизму було реакцією на комунізм, тобто на більш пізню появу фашизму і на його зумовленості Жовтневими подіями. ... Твердження, що ГУЛАГ був створений раніше Освенцима, не є ні невірним, ні малозначним. Але між цими подіями немає причинно-наслідкового зв'язку».

Ця суперечка мала суспільно-політичне значення. Найбільш активним критиком неоконсервативних підходів став філософ і соціолог Ю. Габермас, який виходив з того, що національну ідентичність німців слід обґрунтовувати шляхом зростання «конституційного патріотизму». На думку мислителя, це єдина форма етнічної ідентичності, яка не відчужує німців від Заходу. Під час дискусії багатьма дослідниками була слушно поставлена під сумнів спроба порівнювати націонал-соціалістичну диктатуру з іншими диктаторськими режимами.

Бурхлива полеміка про переваги і небезпеки постійної пам'яті про націонал-соціалізм і, передусім, про Голокост виявилася виключно корисною тим, хто бачив у цій пам'яті головний елемент політичної культури ФРН. Ніколи раніше в громадській дискусії не досягалося такого усвідомлення злочинного минулого німецької держави і суспільства, як у 1980-х рр. У результаті суспільного обговорення 1980-х рр. у дискурсі щодо подолання минулого гору взяла позиція Ю.Габермаса щодо відповідальності за нацистські злочини всіх поколінь німецької нації. Таким чином, головним елементом політичної культури ФРН, підтвердженням її демократичного поступу стала пам'ять та відповідальність німців за націонал-соціалізм і, передусім, за Голокост. Цей концепт перетворився на один з вагомих чинників демократичного профілю ФРН як держави і всього суспільства.

Четвертий період політики «подолання минулого» у Німеччині наступив з відходом у минуле НДР та відновленням у 1990 р. державної єдності німецького народу. Йому притаманне посилення уваги до подолання нацистського минулого і тоталітарної спадщини в колишній східнонімецькій державі. Вчені й політики зайнялися осмисленням минулого НДР, була створена парламентська комісія, яка зайнялася «опрацюванням історії». Власне політичний режим НДР у наукових і політичних текстах все більше фігурував як «диктатура СЄПН», тобто правлячої Соціалістичної єдиної партії Німеччини.

На противагу крайнім правим, які ще з 1970-х рр. заперечували Голокост, а з об'єднанням Німеччини прагнули розширити свій вплив, було прийнято низку законодавчих актів: 1985 р., 1992 р., 2002 р. та 2005 р., що передбачали правову відповідальність за такі твердження. У дебатах на межі ХХ-ХХІ ст. про можливості, сенс і мету подолання минулого НДР засобами кримінального права саме практика подолання нацистського минулого слугувала орієнтиром, на який постійно посилялися. Тим самим юридична боротьба з минулим НДР стала і полемікою з методами подолання нацистського минулого в Західній Німеччині. Якщо у ФРН у 1950-х рр. були взяті засади правової держави, коли заборона зворотної дії, яка записана у п. 2 ст. 103 Основного закону Західної Німеччини, слугувала бар'єром на шляху притягнення до відповідальності багатьох нацистських діячів, то у відношенні до політичного керівництва колишньої НДР та низки військовослужбовців були віднайдені небездоганні юридичні підстави щодо притягнення їх до кримінальної відповідальності. Тобто засаднича заборона зворотної дії поступилася місцем вищій мірі справедливості. Після об'єднання Німеччини більше сотні осіб колишньої НДР були притягнені до кримінальної відповідальності за свої дії в суспільстві попередньої історичної доби.

В об'єднаній Німеччині процеси широкого осмислення нацистського минулого стали значно інтенсивнішими і більш унаочненими. Це відображалось в організації різних тематичних виставок, окремі з яких у

спеціально обладнаних потягах демонструвалися по всій країні. Гаряче дебатовалися різні оцінки з приводу виставки, яка розповідала про злочини вермахту під час Другої світової війни. Характер ставлення до минулого з новою силою відобразили й дискусії другої половини 1990-х рр. навколо книги американського дослідника Голокосту Д. Гольдхагена з провокаційною назвою «Добровільні підручні Гітлера» та з приводу встановлення біля будівлі Рейхстагу в Берліні пам'ятника жертвам Голокосту.

Книга Д. Гольдхагена – сина єврейського історика, який пережив перебування в єврейському гетто, витримала понад десять видань і викликала широкий суспільний резонанс у ФРН та за її межами. Незважаючи на початкове вельми критичне сприйняття, зокрема представниками німецького наукового співтовариства, дискусії і обговорення книги довели зрілість німецького суспільства. Запропоновані Д. Гольдхагеном зрозумілі і популярні пояснення причин Голокосту були сприйняті більшістю німців. Вони базувалися на тому, що політика Гітлера перевернула для багатьох німців уявлення про добро і зло, призвела до «нацистської німецької революції», яка, «передусім, була трансформацією свідомості та впровадженням у німців нової моралі». За оцінкою дослідника, тогочасні переконання і моральні почуття сприяли тому, що масове знищення євреїв розцінювалося як правильний вчинок, і «вбивці-злочинці» не хотіли говорити «ні». Оцінки Д. Гольдхагена виявилися особливо близькими німецькій молоді, яка завдяки американському досліднику бачила можливість ще раз, як під час виступів 1960-х рр., кинути докір своїм попередникам за вчинені в минулому злочини. Книга стала однією з найбільш затребуваних в сучасній ФРН видань про нацистський період, а її автор перетворився для багатьох на символ подолання нацизму.

Новим важливим напрямом роботи останнього періоду стала діяльність з відшкодування жертвам нацизму, примусовим робітникам Третього рейху, а також повернення майна і пограбованих культурних цінностей спадкоємцям тих репресованих євреїв, які постраждали від так званої політики «аризації». Відповідальним за проведення заходів були фонд «Взаєморозуміння і примирення» та Федеральне відомство центральних служб та невирішених питань власності (BADV). Робота з відшкодування охоплює питання щодо втрат як земельних ділянок та підприємств, так і творів мистецтва. Нині уряд ФРН, Європейський парламент та інші інституції виходять із того, що «Реституція майна – це більше, ніж повернення власності. Це повернення правосуддя, справедливості і людської гідності», які лягають у площину політики подолання минулого [12].

Нині в Німеччині проблематиці подолання тоталітарного минулого, політиці пам'яті приділяється значна увага. Це стосується як формування належного національного наративу й культури пам'яті, відповідного історичного дискурсу, досліджень з цієї проблематики, так і розвитку музейної справи, формування карти документаційних центрів та музейних установ за назвою «Топографія

терору» тощо. Упродовж останніх десятиліть у ФРН проводяться масові заходи на базі музеїв та меморіальних комплексів із широким залученням фотодокументів і свідчень очевидців.

Значної ваги для молодого покоління також набули дослідження історії власної родини. Нині численні архіви ФРН пропонують низку можливостей щодо з'ясування біографій. Зокрема, дослідження у Федеральному архіві при «Німецькій службі сповіщення найближчих родичів про загиблих колишнього німецького вермахту» або в списках зниклих безвісти є доступними і для приватних осіб. Такі пошуки надають шанси молодим людям відшукати, дослідити і задокументувати долю своїх пращурів під час Другої світової війни.

Визначивши хронологічні межі кожного із чотирьох етапів опрацювання нацистського минулого у сучасній ФРН, можна унаочнити їх особливості, розкриваючи найбільш характерні та поглиблені данні дослідників, що стосуються відповідної історичної фази поступу. Однак чи ненайважчими та доволі суперечливими були перші повоєнні десятиліття. Підтвердженнями цьому є як приклади окремих доль, так і результати широких досліджень, які проводять Інститут сучасної історії в Мюнхені та аналогічний Центр в Потсдамі щодо з'ясування масштабів та значення залучення колишніх діячів рейху до структур повоєнних ФРН та НДР.

Стосовно першої позиції варто підкреслити, що у 1990-і рр. сталася низка гучних скандалів, коли досить неочікувано з'ясувалось приховане нацистське минуле деяких відомих особистостей. Ці запізнілі розкриття відрізнялися від подібних справ у 1950-1960-х рр. тим, що вони не несли попередніх драм вини і розплати чи викриття і звинувачення. Специфічні риси, які властиві скандалам 1990-х рр. надає той факт, що вони вибухнули через п'ять десятиліть після Другої світової війни.

Яскравим прикладом із цього кола стало добровільне визнання Г. Шверте у квітні 1995 р. того факту, що наприкінці війни він змінив власне прізвище Ганса Ернста Шнайдера на Шверте. Позиціонуючи себе у новій якості, Г. Шверте у 1958 р. захистив докторську дисертацію з германської філології у Ерлангені, з 1965 р. працював у Рейнсько-Вестфальському технічному університеті в м. Аахені, а у 1970 р. професорсько-викладацький склад та студенти обрали його ректором. Протягом 1976-1981 рр. Г. Шверте був уповноваженим із зв'язків землі Північний Рейн-Вестфалія з сусідніми Бельгією та Нідерландами. Він був нагороджений декількома німецькими та іноземними орденами, у 1990 р. став почесним сенатором свого університету.

За часів націонал-соціалізму, як підтвердив Г. Шверте у квітні 1995 р., він під власним іменем Ганса Ернста Шнайдера служив офіцером у загонах СС, обіймав високу посаду у підрозділі «Аненербе». У такій якості він був представником нацистського режиму в окупованих Нідерландах та Бельгії. З 1942 р. до кінця війни працював у відділі «Німецьке використання науки» головного управління «Аненербе» в Берліні [13].

Справа Шверте-Шнайдера викликала величезний резонанс серед німецької та міжнародної громадськості в силу ще й того, що мали проходити урочистості з нагоди 50-ти річчя завершення Другої світової війни, а Рейнсько-Вестфальський технічний університет мав відзначати своє 125-ти річчя. Німецька громадськість вела запеклі суперечки з того, як обійтися з колишніми лідерами вже неіснуючої НДР, з діячами подібними до Шверте-Шнайдера. Різні громадські структури бурхливо реагували кожна у відповідності зі своєю логікою та, надаючи можливості спростити підходи, виходячи із історичних аспектів справи [13]. Водночас історія Г. Шверте яскравим чином висвітлювала ситуацію у ФРН, дала привід неупереджено озирнутися на практику подолання минулого. Ця справа унаочнила подвійну стратегію початкового періоду ФРН, проте не віщуючи його відродження. Водночас правда про минуле, і в цьому випадку, була для суспільства важливішою, ніж покарання злочинця.

Такі явища та інші події вже об'єднаної Німеччини спонукали дослідників сучасної історії з новими підходами й науковими інтересами звернутися до теми нацистських злочинців та їх життя у ФРН. Саме з метою більш повного вивчення неоднозначного повоєнного кадрового складу різних федеральних міністерств і відомств ФРН протягом останніх десятиріч проводиться значна науково-дослідницька робота [14].

Одним із перших міністерств, архівні матеріали якого були у цьому зв'язку опрацьовані, стало Міністерство закордонних справ, а пізніше – Міністерство юстиції, Міністерство внутрішніх справ та інші відомства. Поштовхом до вивчення істориками стану справ повоєнного періоду у МЗС ФРН стала принципова позиція М. Ханзелер і її звернення до тогочасного керівника зовнішньополітичного відомства Й. Фішера щодо некролога 2003 р. стосовно померлого багатолітнього дипломата Ф. Нюслайна. У гнівному листі до міністра, який було передано через канцлера Г. Шредера, колишня підлегла Ф. Нюслайна вказала, що він за свою співпрацю з нацистами та причетність до злочинів у протектораті Богемії та Моравії за рішенням суду повоєнної Чехословаччини отримав вирок 20 років ув'язнення. Однак Ф. Нюслайн вже у 1955 р. згідно відповідного договору про повернення військовополонених зміг прибути до ФРН «як неамністований воєнний злочинець». Проте це не зашкодило йому влаштуватися у МЗС ФРН та отримати дипломатичне призначення до франкістської Іспанії й у подальшому працювати в системі МЗС. Політичні закиди прихильників Ф. Нюслайна на адресу Й. Фішера та прагнення останнього мати об'єктивну картину щодо кадрового складу свого відомства в минулому змусили його залучити істориків для більш повного висвітлення картини повоєнного періоду сучасними науковцями.

У 2005 р. Й. Фішер доручив комісії істориків дослідити питання стосовно нацистського минулого дипломатичного корпусу. Через п'ять років роботи науковці змогли представити відповідні результати роботи комісії. І вже у жовтні 2010 р. тодішній глава МЗС ФРН Г. Вестервелле презентував

видруковану 900-сторінкову книгу: «Міністерство і його минуле. Німецькі дипломати у Третьому рейху та Федеративній Республіці» [15].

Один із головних висновків істориків полягав у тому, що з кадрової точки зору між цими двома періодами суттєвої різниці не було: ті, хто працював на Третій рейх і здійснював злочини, після війни працював на ФРН. Така наступність набувала неоднозначних рис. Скажімо, восени 1950 р. як мінімум половина керівного складу працівників відновлюваного Міністерства закордонних справ складали колишні члени НСДАП, серед яких налічувалося 43 колишніх активних есесівців, 17 колишніх співробітників СД й гестапо. Таким чином, відсоток націонал-соціалістів (хоча й колишніх) у цьому відомстві напочатку був навіть вищим, аніж у часи Третього рейху [16].

Як зазначав авторитетний часопис «Die Zeit», дослідження про міністерство і його минуле не можна віднести до сенсацій тому, що багато фактів щодо нацистського минулого МЗС, представлених у книзі, були відомі й раніше. Скоріше книгу варто розглядати як спробу авторів неупереджено подивитися на своє минуле, розібратися з власною історією. Більше того, у виданні наголошувалося, що той факт, що історичне дослідження було здійснене через 65 років після завершення Другої світової війни, свідчить про те, як важко було на це наважитися. Результати дослідження підтвердили, що 40% співробітників нового МЗС ФРН складали колишні члени НСДАП, а серед керівного складу відомства колишні становили 66%. Комісія істориків під керівництвом Е. Гонце, Н. Вільно, П. Хейса та М. Ціммермана показала, що зовнішньополітичне відомство Західної Німеччини навіть докладало зусиль, зокрема й фінансових, щоб допомогти колишнім нацистам уникнути відповідальності, тим, кого розшукувало міжнародне співтовариство. Презентації та самій книзі приділяли велику увагу ЗМІ, вона викликала палку дискусію у інформаційному просторі. Презентуючи видання, глава МЗС Г. Вестервелле заявив про почуття глибокого розчарування і сорому. «Ті, хто вважав себе елітою нації, насправді глибоко погрязли у злочинах... Тут не може бути ніякого виправдання», – наголосив він.

Протягом кількох років за ініціативою Міністра внутрішніх справ ФРН Т. де Мезьєра проводиться аналогічна пошукова робота, попередні результати якої вже представлені громадськості. Інститут сучасної історії (IfZ) м. Мюнхена та Центр історичних досліджень (ZZF) м. Потсдам проводять дослідження і їм належить з'ясувати, за словами директора IfZ професора А. Віршінга, чим конкретно займалися колишні нацисти, працюючи в МВС, і «як їх робота вплинула на внутрішню політику ФРН і НДР» [17]. Згідно з новими даними, у повоєнний час у Міністерстві внутрішніх справ в Бонні питома вага колишніх членів нацистської партії – НСДАП, серед службовців відомства у 1950 р. складала 54%, в період з 1956 до 1961 рр. – ця цифра сягала 66%. Остаточні результати дослідження будуть підведені у 2018 р. Але вже нині є підстави стверджувати, що в політиці тогочасної Західнонімецької держави проводилася

свідома відмова від інструментів дискваліфікації, яка значною мірою обумовила кадрову наступність функціональних еліт. Таке становище давало достатнього ґрунту і слугувало джерелом конфліктів та скандалів в історії ФРН.

Варто наголосити, що з поваленням нацистського режиму, союзники провели широку систему заходів денацифікації, зокрема і дискваліфікацію осіб, що заплямували себе. Директива № 24 від 12 січня 1946 р. Союзної контрольної ради змусила очистити суспільні та земельні структури від прихильників та представників старого режиму. Натомість створення ФРН уможливило скасування цієї кількарічної практики, адже однією із перших законодавчих ініціатив уряду К. Аденауера стала амністія. Обґрунтовуючи свій підхід, канцлер заявив кабінету: «Позаду у нас такі складні часи, що слід розпочати з чистого аркуша» [11, s. 31]. А на тогочасні критичні закиди СДПН щодо «реставрації Третього рейху», К. Аденауер зазначав, що зі створенням ФРН настав час покласти кінець «винюхуванню нацистів». Тож, набувши чинності у травні 1951 р. Закон повернув понад 150 тис. колишніх нацистів, змушених до 1949 р. залишити державну службу, усі майнові права та пов'язані з ними пенсії. Окрім того, за цим Законом роботодавців зобов'язували виділяти квоту у 20% коштів із загального обсягу витрат на працевлаштування саме для цієї категорії осіб.

Переважно з колишніх нацистів складалося керівництво служби зовнішньої розвідки ФРН – BND. Саме її під керівництвом американської адміністрації створив з колишніх вищих чинів офіцерів СС, СД і гестапо генерал абверу Р. Гелен. Американське керівництво воліло закривати очі на минуле нових німецьких спецслужбовців – зрештою, у всіх у них був величезний досвід боротьби з Радянським Союзом, і він був для американців набагато важливішим, ніж схильність покарати нацистських злочинців. Аналогічна ситуація спостерігалася й у Федеральній службі кримінальної поліції – ВКА. Дана служба була створена колишнім офіцером СС, випускником школи командного складу СС в Шарлоттенбурзі – П. Диккопфом, відповідальним у роки нацизму за депортацію «расово неповноцінних» та «асоціальних елементів» в Штуттгарті. П. Диккопф зарекомендував себе в СС так добре, що вже у 1943 р. був відправлений резидентом у Швейцарію. Він ще до кінця війни зумів налагодити гарні відносини з американською резидентурою і запропонувати свої послуги в якості силовика у повоєнній Німеччині.

Варто також взяти до уваги й те, що подібна картина використання колишніх нацистів у державних органах влади була і в Східній Німеччині. У повоєнній НДР в силу різних причин та з огляду на потреби у фахівцях також охоче приймали на службу «колишніх». Дослідження науковців Центру історичних досліджень (ZZF) м. Потсдам свідчать, що серед службовців МВС Східної Німеччини цей показник становив 14% [18]. Адже й тут був відчутний брак кадрів без обтяжуючого минулого. Тобто, подібне залучення до влади «колишніх» легко прослідковується і в тогочасній НДР. Щоправда тут

спостерігалася одна суттєва відмінність: новопосталий уряд Східної Німеччини широко залучав колишніх військових, які пройшли радянський полон та співпрацювали в антифашистському національному комітеті «Вільна Німеччина».

Для унаочнення цього наведемо кілька яскравих прикладів. 11-12 вересня 1943 р. у таборі військовополонених у селищі Лунево під Москвою було засновано Союз німецьких офіцерів. У цій організації брали участь близько сотні полонених німецьких офіцерів та німецькі комуністи, які втекли в СРСР ще до початку війни. Президентом Союзу було обрано В. фон Зейдліца – успішного генерала, учасника битви під Сталінградом, що здався у полон; віце-президентом – генерал-лейтенанта О.М. фон Даніельса (колишнього командира сформованої у Франції дивізії вермахту), що також здався в полон у Сталінграді на кілька днів раніше В. фон Зейдліца. Загалом у 1943-1944 рр. з СРСР тією чи іншою мірою співпрацювали близько 50 полонених німецьких генералів (що в два рази більше кількості радянських генералів, які в полоні пішли на співпрацю з німцями) [19, с. 160-165].

В. фон Зейдліц також став заступником голови Національного Комітету «Вільна Німеччина» – своєрідного прорадянського міні-уряду Німеччини у вигнанні. До Комітету входив німецький комуніст В. Пік, майбутній перший президент НДР, а головою Комітету був німецький поет Е. Вайнерт. Комітет видавав власну газету «Вільна Німеччина», яка розповсюджувалась серед німецьких військ. Редколегію очолював колишній командир 24-ї танкової дивізії вермахту генерал-майор А. фон Ленський. Обійняття цієї посади передували довгі вагання полоненого, вступ його у травні 1944 р. до Національного комітету «Вільна Німеччина» і Союзу німецьких офіцерів. У подальшому генерал А. фон Ленський активно займався антифашистською діяльністю: виступав на радіо, підписував листівки, писав статті до газет, в яких відкрито закликав проти Гітлера і за нову демократичну Німеччину. Він повернувся до Німеччини, на територію радянської окупаційної зони у серпні 1949 р.

У подальшому генерали вермахту А. фон Ленський та В. Мюллер – колишній командувач 4-ї армії, служили у Національній народній армії (ННА) НДР. Останній у 1956-1958 рр. очолював Генеральний штаб ННА, одночасно будучи заступником Міністра національної оборони НДР. Обидва залишили свої посади у зв'язку з виходом на пенсію за віком, вони мали цікаву колекцію нагород, що складалася з нацистських і ЕНР-івських. Наприклад, В. Мюллер додатково до Лицарського хреста мав орден НДР «За заслуги перед Вітчизною» в золоті.

До подібних прикладів варто віднести і наступні. В. Адам – офіцер вермахту, полковник (1942 р.) став політичним і військовим діячем НДР, генерал-майором ННА. У 1950 р. він обіймає посаду Міністра фінансів Саксонії, з 1949 до 1963 рр. був депутатом Народної палати НДР, з 1952 р. – полковник

внутрішніх військ НДР, у 1977 р. вийшов на пенсію в чині генерал-майора. Далі, З. Далльман – член НСДАП з 1934 р., колишній багаторічний керівник студентської нацистської структури в Тюрінгії, а потім в НДР – депутат парламенту з 1950 до 1990 рр. Також Ф. Мюллер, який з вересня 1939 р. був членом НСДАП, пізніше з 1960 до 1990-х рр. начальник Управління кадрів ЦК СЄПН.

Окрім цього й інші відповідальні посади у колишній НДР обіймали вчорашні нацисти. Скажімо, К. Блеха – член НСДАП з вересня 1941 р., у повоєнний час став керівником прес-служби при Раді міністрів НДР. У його віданні перебували інформаційне агентство НДР АДН (ADN), воно відповідало за інформаційну політику уряду. Член НСДАП і офіцер СС Г. Креггер, дипломований юрист, після повернення з радянського полону в 1948 р. стає деканом юридичного факультету, професором Академії керівних кадрів НДР, депутатом Народної палати з 1950 до 1963 рр., юридичним радником ЦК СЄПН, а пізніше протяжний час працював ректором Академії держави і права НДР [17].

Для колишньої НДР нацизм був продуктом капіталізму. Оскільки побудова нового суспільного ладу покінчила з капіталізмом, то небезпеки щодо впливу расової ідеології чи повернення до нацистського минулого там вважалися раз і назавжди усунутими.

Водночас, сучасні історичні дослідження унаочнюють ту кадрову наступність, яка була характерною для повоєнного періоду і практично для двох німецьких держав. Також варто підкреслити, що у ФРН представники політичної нацистської еліти, верхівка державного і політичного апарату – ті, хто в найвужчому сенсі несли відповідальність за режим терору і складали ядро політичного класу нацистського режиму – навпаки, на провідні політичні позиції не потрапляли. Але переважна більшість з них після енергійних чисток, проведених союзниками, незабаром знову відновили статус звичайних громадян, були амністовані та реінтегровані до суспільства [4, с. 77].

У перші роки ФРН в суспільному дискурсі не сталося витіснення нацистської епохи в загальноприйнятому сенсі. Для 1950-х рр. типовим було не заперечення, замовчування, табування минулого, а відсутність в цілому почуття провини, сорому. Як відзначають німецькі дослідники, нацистські діячі і прихильники, офіцери і рядові вермахту справедливо могли розраховувати на співчуття і розуміння. Адже вермахт і військові дії у той час у ФРН вважалися чистими і незаплямованими.

Поблажливість у повоєнній Західній Німеччині до особистого минулого за нацистської диктатури мала, однак, чіткі межі: вона не зачіпала офіційну політику і самоідентифікацію Федеративної Республіки. Минуле індивідуальне досить чітко відмежовується від буття всієї країни. Воно деполітизувалося, пов'язувалося з приватним способом мислення і особистою біографією, яка не

мала нічого спільного з поточною ситуацією в країні. У цьому суть поводження з кадровим спадком Третього рейху в 1950-х рр.

Наведені вище факти, питома вага «вчорашніх» кадрів міністерств і відомств новопосталої ФРН справляють і нині доволі гнітюче враження. Звичайно, що пагубні наслідки кадрової спадковості неможливо переоцінити. Водночас варто зазначити, що коли мова заходить про ці факти і їх значення для Німеччини, досить багато чого базується на припущеннях. Спроби виробити надійні знання з цієї проблематики знаходяться тільки на початковому етапі, але історичні дослідження проходять все інтенсивніше.

На даний час складаються три варіанти оцінювання такого перебігу подій. Перший із них виходить із нерозривної спадковості еліт, що нанесла політичній системі ФРН довгострокові та непоправні вади. Другий заперечує те, що структурна і кількісна зміна еліт у ФРН після 1945 р. пройшла у більш широких вимірах, ніж у 1918 р. чи у 1933 р. Накінець третій вказує на те, що доволі велика «чистка», проведена союзниками після війни – інтернування, судові переслідування, масові звільнення, денацифікація – на ментальному і поведінковому рівні привели до наслідків, які мали величезне значення і це не варто недооцінювати. Навіть враховуючи той факт, що у ФРН в 1950-х рр. всі ці заходи були згорнуті, попередній їх вплив мав довготривалі наслідки, особливо на тих, кого вони торкалися [20]. І підтвердженням цьому може слугувати той факт, що державні службовці у ФРН, на відміну від Веймарської республіки, виявляли значно більшу лояльність до нової держави.

Як зазначають німецькі дослідники, питання про ставлення ФРН до нацистського минулого не зводиться до історії еліт. Існувала не лише наступність еліт, але й наступність народу. Подолання минулого, в такому ключі – це доволі багатовимірний процес. Він не меншою мірою включає побудову нової політичної системи з новими інститутами, а також компенсацію жертвам колишнього режиму. В нього також входить колективне обговорення націонал-соціалізму і критична «обробка» минулого, спрямовані в довгостроковій перспективі на зміну політичного менталітету всього населення країни. Якщо придивитися до історії подолання минулого у ФРН, то перед нами постає багатогранна, суперечлива, із різних сюжетів складена картина, відносно якої недоречними будуть будь-які легковажні судження.

Аналіз свідчить, що якщо для практики подолання минулого в перші повоєнні десятиріччя характерним було розходження індивідуальних форм свідомості і суспільної комунікації, то з проходженням наступних періодів цей розрив значно скоротився. Таке становище може бути проілюстрованим на прикладі антисемітизму. Офіційно антисемітські погляди у ФРН завжди оголошувалися поза законом. Але вони, зрозуміло, не зникли в 1945 р., а продовжували відігравати суттєву роль у приватному житті і окремих сферах спілкування. У громадських та політичних комунікаціях на антисемітизмі лежало табу. Однак антисемітизм мав поширення серед широких верств

населення, але про це не дозволялося зізнаватися публічно. Іншими словами, існували «ножиці» між офіційною анти-антисемітською позицією і антисемітськими настроями населення, різниця між комунікацією і свідомістю.

Своєрідна подвійна стратегія ранньої ФРН в подоланні нацистського минулого виявлялася у більшості суспільних сфер: в університетській і шкільній освіті, юстиції, медицині. Скрізь панувало змішування наступності (кадрової) і замовчування нацистського минулого окремих осіб, з одного боку, і чіткого дистанціювання (на інституціональному і державному рівні) від епохи націонал-соціалізму та однозначної переорієнтації, з іншого. Така ж напруженість характерна для політики інтеграції із Заходом, коли на початковому етапі цих заходів інститути долали шлях до вестернізації швидше, ніж саме населення.

З висоти нинішнього часу можна судити про все значно спокійніше. Але зрозумілим є уявлення наскільки неймовірним здавалося у 1950-х рр., що подвійна стратегія широкої інтеграції колишніх нацистів при офіційному політичному відмежуванні від націонал-соціалізму призведе до чогось пристойного. Багато сучасників спочатку були переконані, що це невірне рішення. І дійсно, за подібне поводження з нацистським минулим довелося дорого платити. Перш за все, воно змусило колишніх супротивників і жертв нацистського режиму співіснувати майже у всіх громадських місцях з тими людьми, які ще вчора їх гнобили і позбавляли прав.

Постійно виникали протягом перших десятиріч скандали навколо тих чи інших осіб, які все чіткіше показували ненадійність, ризикованість і вразливість подвійної стратегії. Може бути, що в перші роки існування ФРН таке рішення і не мало альтернативи, проте з часом воно було приречене на повний провал. Але це був варіант домогтися утвердження демократії у ФРН всупереч існуючим вельми недемократичним настроям більшості населення переможеної країни. Така подвійна стратегія близько десяти років визначала ставлення до нацистського минулого у ФРН. Її кінець знаменувало 24 грудня 1959 р., коли в Кельні осквернили синагогу, відкриту всього кілька місяців тому в присутності канцлера К. Аденауера. На її стінах поруч зі свастикою з'явилося гасло: «Німці кажуть: геть євреям!» Це поклало початок лавині антисемітських написів, що мали поширення навіть за кордоном. До кінця січня 1960 р. лише у ФРН було зареєстровано 470 антисемітських інцидентів. Спалах антисемітизму ознаменував кінець моделі 1950-х рр. та початок нової фази поводження з нацистським минулим. Ціла низка більш або менш гучних справ віщувала і готувала ґрунт завершення попереднього періоду. Одна з них – вимушена відставка 1955 р. всього через кілька тижнів після вступу на посаду праворадикального міністра землі Нижня Саксонія від ВДП Л. Шлютера в результаті масових протестів професорсько-викладацького складу і студентів Геттінгенського університету [21].

Ставлення ФРН до свого походження зазнавало все наростаючої критики. І всередині країни, і за кордоном множилися голоси, що настійливо рекомендували відновити зусилля з денацифікації. У ході дискусії вперше отримали перевагу ті, хто публічно вимагав розібратися з нацистським минулим і його наслідками. Це чітко проявилось в заяві, яку 20 січня 1960 р. зробив у Бундестазі його тодішній президент К. Шмід від імені всіх фракцій: «...Лише розсіюючи те темне, що місцями творить зло серед нашого народу, ми виженемо його». Саме така вимога за допомогою метафори формулювала відповідну модель – не «приватизація» нацистського минулого і щедre виправдання нацистів допоможуть розвіяти злі чари, а лише публічна і відкрита дискусія. Умовою перетворення «співвітчизників» по Рейху на громадян демократичної країни бачили тепер не в комунікативному замовчуванні, а в критичній полеміці. За кілька місяців до цього Т. Адорно в знаменитій доповіді «Що означає “обробка минулого”» вже рішуче виступив за громадські дебати про нацистське минуле [22]. Це активізувало критичний аналіз нацистського минулого.

Так звана «довга хвиля» опрацювання тоталітарної спадщини, за оцінками німецьких дослідників, окрім іншого, стала етапом не лише формування, але й утвердження у суспільному дискурсі нової політичної культури. За визначенням німецького дослідника Г. Пікеля період 1960-1989 рр. став розвитком критичного мислення та утвердження громадянської політичної культури у широких верствах суспільства ФРН [23]. Уже на початку 1960-х рр. масштаби нацистських злочинів і участь у них еліт широко відкрилися сприйняттю і суспільному усвідомленню. Цьому сприяли процеси проти нацистських злочинців. Тему нацистського минулого підхопила література і творча інтелігенція. 19 жовтня 1965 р. одночасно в 15 театрах ФРН і НДР відбулася прем'єра вистави за п'єсою П. Вейса «Дізнання». Драма Р. Хохгута «Намісник», два роки як написана, була вперше показана на сцені в лютому 1963 р. і викликала запеклі суперечки про роль католицької церкви в роки нацизму. У Бундестазі пройшла низка дебатів з питання про термін давності. Після низки компромісів законодавці у 1979 р. все ж прийняли рішення, яке повністю скасовувало термін давності переслідування за вбивство. В університетах під натиском студентів з середини 1960-х рр. розгорнулася дискусія про нацистське минуле наук та вчених [4, с. 27].

Все це відбувалося часом при відчутному опорі, багато робилося нерішуче і невміло. Перші широкі дебати щодо термінів давності у 1965 р. змусили К. Ясперса піддати ФРН нищівній критиці. За визначенням психоаналітиків Олександра і Маргарети Мичерлих у 1967 р., ФРН досі не зуміла посправжньому відректися від минулого, що німці на емоційному рівні все ще не прийняли, як факт загибель свого Третього рейху і не змирилися з цим, а сама країна залишалася у полоні минулого [24].

Прикметним для двох провідних партій ХДС і СДНП, які рухалися у напрямі створення «великої коаліції» стало номінування канцлером К. Кізінгера – політика з активним нацистським минулим. Останній, дійсно приєднався до націонал-соціалістів у 1933 р., активно працював у Міністерстві пропаганди Третього рейху, а після війни продовжив політичну кар'єру вже у ФРН. Принципова журналістка Б. Кларсфельд, уособлюючи протестні настрої молодого покоління, на одному із публічних виступів претендента К. Кізінгера дала йому ляпаса і назвала нацистом. За цей вчинок Б. Кларсфельд засудили до позбавлення волі терміном на рік. Водночас конфлікти з приводу поводження з нацистським минулим з середини 1960-х рр. досягли кульмінації і вилилися в широкий позапарламентський опозиційний рух. Славнозвісна журналістка Б. Кларсфельд, яка постійно викривала колишніх нацистів, з часом стала Спеціальним представником ЮНЕСКО з питань історії Голокосту та попередження геноциду [25].

На зміну офіційній політиці забуття на межі 1960-1970-х рр. прийшла політика покаяння та програма «подолання минулого». У межах цієї програми проводилися відповідні заходи, відкривались музеї, виставки, присвячені викриттю злочинного нацистського минулого [26]. З виникненням позапарламентської опозиції всі попередні спроби нейтралізувати критичний погляд на нацистське минуле зазнали фіаско.

Справжнім проривом і новою відправною точкою у справі подолання минулого стало уклінне перепрошення Федерального канцлера В. Брандта перед пам'ятником гетто у Варшаві за злочини нацизму. Водночас цей вчинок мав неоднозначне сприйняття та чимало критиків у Німеччині та й поза її межами [27]. Певною мірою ця критика відображала й складнощі в утвердженні нових засад політики пам'яті про нацистське минуле і його зlodіяння.

Повернення на початку 1980-х рр. до влади християнських демократів на чолі з Г. Колем супроводжувалося ініціативами щодо опрацювання нацистського минулого. Ідеологом нової концепції був радник канцлера історик М. Штюрмер. Він вважав, що націонал-соціалістичне минуле і його злочини не повинні нині домінувати в історичній пам'яті німців. У площину реалізації цієї нової концепції і репрезентації німецького історичного минулого, яке б викликало гордість, а не сором було заплановано створення двох історичних музеїв: загальнонімецької історії у Берліні та історії ФРН у Бонні. Запропонована концепція ренаціоналізації викликала серйозну критику з боку лібералів, соціал-демократів і колишніх жертв Голокосту [28]. Аргументи й підходи останніх виявилися сильнішими та переконливішими і відповідно в подальшому задавали тон всій наступній політиці подолання та опрацювання нацистського минулого.

Варто наголосити, що починаючи з 1980-х рр. нацистське минуле стало пануючою і загальноновизнаною центральною темою історичної пам'яті та політичної комунікації у ФРН. Демонстрація американського фільму про

Голокост у січні 1979 р. по німецькому телебаченню дійсно зробила знищення євреїв медійною подією першочергової ваги. Розгорілися широкі дебати про те, як слід говорити про нацистське минуле, які форми комунікації співвідносяться з цим явищем та як віднайти прийнятний суспільний підхід до Голокосту не замовчуючи його. Всі масштабні конфлікти з приводу нацистського минулого з того часу є лише вимірами з питань стилю подачі, символіки, достовірності висвітлення тогочасних подій тощо.

Вищим мірилом політичних рішень став прийнятий Бундестагом після жорстких дебатів всіх політичних фракцій у квітні 1985 р. Закон щодо відповідальності за заперечення правди про Освенцим. Тоді були внесені зміни до кримінального кодексу, згідно з якими параграф 195 відносить заперечення геноциду до злочину, який публічно переслідується у ФРН. Разом з цим оцінка Федеральним президентом значення 8 травня 1945 р. як дати звільнення від націонал-соціалізму потужно сприяли широкому і однозначному засудженню політиками та суспільством злочинного минулого Третього рейху, його інститутів, включаючи й вермахт, та усвідомлення відповідальності поколінь за геноцид й тим самим вони стали унаочненням демократичного профілю ФРН.

Досить важливим для Федеративної Республіки стало те, що змінам політичної свідомості сприяло зміцнення демократичних інститутів, а стабільне функціонування останніх вело до формування й утвердження політичної культури. Тим самим суб'єктивні погляди і демократичні цінності громадян, їх когнітивна ідентичність пов'язувалися із політичною системою. Цей процес значно посилювався та набрав ширших географічних меж з відновленням державної єдності, коли у 1990 р. на демократичних засадах Основного закону ФРН до її складу увійшли землі колишньої НДР та Східний Берлін. Саме політика подолання минулого і широка система заходів щодо введення у історичний наратив пам'яті дискурсу про злочини нацизму мала позитивні результати.

З погляду історії сучасної Німеччини досить важливим чинником подолання минулого стали як широкі громадські дискусії, зокрема суперечки істориків, так й належна емпірична практика, засади вестернізації країни. За визначенням К. Зонтхаймера: «...вирішальне значення для вестернізації ФРН мали інститути. Інститути роблять політику: уряд, парламент, партії, суди тощо – організатори політичного процесу, ними вона визначається. Інститути твердо орієнтувалися на адаптацію до західної системи. Рано чи пізно довелося уступити й тим, хто ще чіплявся за минуле». За оцінкою дослідника «для політики головне – що люди роблять усередині інститутів. Оскільки там вони не нацисти, по-суті, не можна сказати, що минуле не подолано» [29, s. 669, 672].

Щодо результатів суспільного обговорення останнього періоду у дискурсі ФРН щодо подолання минулого гору взяла позиція Ю. Габермаса про відповідальність за нацистські злочини всіх поколінь німецької нації. Тим самим, головним елементом політичної культури ФРН, підтвердженням її

демократичного поступу стала пам'ять та відповідальність німців за націонал-соціалізм і, передусім, за Голокост. Цей концепт перетворився на один із вагомих чинників демократичного профілю німецької держави і всього суспільства.

Таким чином, в історичному дискурсі подолання нацистського минулого і тоталітарної спадщини в Німеччині проведена величезна робота. Її важливою складовою став розгляд «проблеми вини» і сумісності ідеї національної величч та чесного викладу історії. Завдяки дискусії про «проблему вини» в німецькому суспільстві утвердилися уявлення про те, що будь-які позитивні, але не пов'язані з реальністю, історичні міфи не здатні стати підставою для справжнього розвитку країни, а протитрутою від повторення страшних сторінок історії служить не їх забуття, а невмируща пам'ять. Такий підхід включає відповідний комплекс суспільно-політичних і соціально-економічних заходів, починаючи від денацифікації, реституції власності, люстрації, закінчуючи виплатами грошових компенсацій жертвам режиму і створення музеїв та меморіальних комплексів.

Важливим чинником, що мав позитивний вплив на опрацювання «проблеми вини» в Німеччині, стала зміна поколінь. Для людей, які не застали гітлерівський режим або не брали участі в беззаконні в силу юного віку, виявилось набагато легше актуалізувати в громадському просторі пам'ять про злочини нацизму. Покоління людей, які пережили націонал-соціалістичний режим у роки свого життєвого розквіту, навпаки, довгий час перешкоджали повноцінному розкриттю «проблеми вини» і проведенню відповідних політико-юридичних заходів у післявоєнній Німеччині.

Завдяки широким суспільно-політичним дискусіям, залученню до них видатних мислителів та фахівців-істориків, у повоєнному дискурсі Німеччини відбулося чітке розмежування понять «колективна вина» і «колективна відповідальність». Відкинувши можливість першого твердження і визнавши необхідність останнього, як пізніше зазначив Ю.Габермас у «суперечці істориків», історична (тобто колективна) відповідальність актуальна для всіх поколінь нації, які живуть і житимуть після скоєних злочинів.

Тим самим пройдений шлях осмислення тяжкого спадку минулого в Німеччині був болісним, він розтягнувся на кілька десятиліть і проходив по висхідній, зокрема і після приєднання східнонімецьких земель. Нацизм у сучасній ФРН перестав сприйматись у нерозривному зв'язку з поняттям «німецький народ». Пішли з життя або втратили колишній вплив багато людей, для яких нацистські злочини були конкретними діями їх самих або їх близьких і знайомих. Для тих же, хто не застав нацизм і, отже, не міг бути причетним до його політики, критика нацизму не сприймалася як критика самих себе і свого народу, а трактувалася, насамперед, як критика конкретного політичного режиму. За такого підходу стали можливими виважені оцінки і пам'ять про національну історію. Цей підхід передбачає особливе почуття відповідальності

за все своє минуле. Завдяки проведеним заходам у попередні роки в освітній, культурній, історичній політиці поступово в Німеччині сформувався громадський консенсус щодо визнання злочинів і винесення уроків з минулого. Для сучасної ФРН, як і для будь якого іншого західного суспільства, ставлення до Голокосту є наріжним каменем пам'яті про Другу світову війну, виразним символом злочинів нацизму та центральною історичною подією XX ст. Пам'ять про злочини Другої світової війни, політика «подолання минулого» – це більш ніж піввікова традиція осмислення та інкорпорації Голокосту до німецького історичного наративу.

Список використаних джерел і літератури

1. Bergmann W. Antisemitismus in der Bundesrepublik Deutschland. Ergebnisse der empirischen Forschung von 1946-1989. – Opladen: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 1991. – 328 s.; Brochhagen U. Nach Nürnberg. Vergangenheitsbewältigung und Westintegration in der Ära Adenauer. – Hamburg: Junius, 1994. – 469 s.; Broszat M. Nach Hitler. Der schwierige Umgang mit unsere Geschichte. – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1988. – 344 s.; Frei N. Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit. – München: C.H. Beck Verlag, 1996. – 430 s.; Jaspers K. Die Schuldfrage. Von der politischen Haftung Deutschlands. – München: Piper, 1987. – 88 s.; Jeismann M. Auf Wiedersehen Gestern. Die deutsche Vergangenheit und die Politik von morgen. – München: Deutsche Verlags-Anstalt, 2001. – 214 s.; Herf J. Zweierlei Erinnerung. Die NS-Vergangenheit im geteilten Deutschland. – Berlin: Propyläen, 1998. – 558 s.; Nolte E. Der europäische Bürgerkrieg 1917-1945. Nationalsozialismus und Bolschewismus. – Berlin: Propyläen, 1987. – 616 s.; Reichel P. Vergangenheitsbewältigung in Deutschland. – München: C.H. Beck Verlag, 2001. – 253 s.; Winkler H.A. Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte. Bd 1-2. – München: C.H. Beck Verlag, 2002. – 652 s.; Борзняк А.И. Жестокая память. Нацистский рейх в восприятии немцев второй половины XX и начала XXI века. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 352 с.; Ватлин А.Ю. Германия в XX веке. – М.: РОССПЭН, 2012. – 332 с.; Кёниг Г. Будущее прошлого. Национал-социализм в политическом сознании ФРГ / Пер. с нем. Л.Ю. Пантиной. – М.: РОССПЭН, 2012. – 168 с.; Любин В.П. Преодоление прошлого: Споры о тоталитаризме. Аналитический обзор. – М.: РАН ИНИОН, 2004. – 112 с.; Шерпер Ю. Германия и Франция. Проработка прошлого // Историческая политика в XX веке. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 473-505.
2. Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts / Hrg. H. König, M. Kohlstruck, A. Wöll. – Opladen-Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 1998 – 460 s.; König H. Die Zukunft der Vergangenheit. Der Nationalsozialismus im politischen Bewußtsein der Bundesrepublik. – Frankfurt am Mein: Fischer Taschenbuch Verlag, 2003. – 191 s.
3. Wolfrum E. Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland. Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948-1990. – Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999. – 532 s.; Winkler H.A. Der lange Weg nach Westen. Deutsche Geschichte. – München: C.H. Beck Verlag, 2002. – Bd. 2. – S. 446.
4. Кёниг Г. Будущее прошлого. Национал-социализм в политическом сознании ФРГ / Пер. с нем. Л.Ю. Пантиной. – М.: РОССПЭН, 2012. – 168 с.
5. Public Opinion in Occupied Germany: the OMGUS Surveys, 1945-1949 / Ed. by A.J. Merrit, R.L. Merritt. – Urbana: University of Illinois Press, 1970. – 364 p.
6. Jaspers K. Die Schuldfrage. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://libarch.nmu.org.ua/bitstream/handle/GenofondUA/18198/bf68f96d1b7120b65dd49e6a604691eb.pdf?sequence=1>
7. Ватлин А.Ю. Германия в XX веке. – М.: РОССПЭН, 2012. – 332 с.
8. Das Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. – Berlin, 2007.

9. Verfassung der Deutschen Demokratischen Republik vom 6. April 1968 (in der Fassung vom 7. Oktober 1974). – Berlin, 1974.
10. König H. Ortega und die Bundesrepublik // Die Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte. – 1988. – Jg. 35. – № 3.
11. Frei N. Vergangenheitspolitik. Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS-Vergangenheit. – München: C.H. Beck Verlag, 1996. – 430 s.
12. Солошенко В.В. «Викрадене мистецтво» в структурі політики пам'яті ФРН // Проблеми всесвітньої історії. – 2018. – № 1(5). – С. 211-227.
13. Jäger L. Seitenwechsel. Der Fall Schneider/Schwerte und die Diskretion der Germanistik. – München: Fink, 1988. – 256 s.; Leggewie C. Von Schneider zu Schwerte. Das ungewöhnliche Leben eines Mannes, der Geschichte lernen wollte. – München: Carl Hanser, 1998. – 368 s.
14. Jasper G. Die Universität Erlangen-Nürnberg und der Fall Schneider/Schwerte // Leviathan. – 1996. – Jg. 24. – № 4. – S. 456-468; Sprache und Literatur. Schwerpunkt: Der Fall Schneider/Schwerte. 1996. H.77; Vertuschte Vergangenheit. Der Fall Schwerte und die NS-Vergangenheit der deutschen Hochschulen / H. König et al. – München: Beck, 1997. – 359 s.
15. Eckart Conze E., Frei N., Hayes P., Zimmermann M. Das Amt und die Vergangenheit. Deutsche Diplomaten im Dritten Reich und in der Bundesrepublik. – München: Karl Blessing Verlag, 2010. – 880 s.
16. Kosthorst D. H.-J. Doescher, Verschworene Gesellschaft. Das Auswärtige Amt unter Adenauer zwischen Neubeginn und Kontinuität. – Berlin: Boehlau Verlag Historische Anthropologie, 1996. – 948 s.
17. Миф о денацификации Германии. Как было на самом деле. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://xexe.club/149552-mif-o-denacifikacii-germanii-kak-bylo-na-samom-dele.html>
18. Серов В. Нацистов принимали на работу по блату. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.rg-rb.de/index.php?option=com_rg&task=item&id=17200&Itemid=0
19. Бланк А., Хавкин Б. Вторая жизнь фельдмаршала Паулюса. – М.: Патриот, 1990. – 216 с.
20. Henke K.-D. Die Trennung vom Nationalsozialismus. Selbstzerstörung, politische Säuberung, «Entnazifizierung», Strafverfolgung // Politische Säuberung in Europa. – München: Deutscher Taschenbuch Verlag, 1991. – S. 21-83; Frei N. Karrieren im Zwielficht. Hitlers Eliten nach 1945. – Frankfurt a. M.: Campus Verlag, 2001. – 364 s.
21. Marten H.-G. Der niedersächsische Ministersturz. Protest und Widerstand der Georg-August-Universität Göttingen gegen den Kultusminister Schlüter im Jahre 1955. – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987. – 216 s.
22. Adorno T.W. Was bedeutet Aufarbeitung der Vergangenheit // Eingriffe. Neun kritische Modelle. – Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1963. – S. 127-143.
23. Pickel G. Das politische System der BRD. Die politische Kultur der Bundesrepublik Deutschland. [Электронный ресурс]. – Режим доступа до ресурсу: <http://slideplayer.de/slide/207440/>
24. Jaspers K. Wohin treibt die Bundesrepublik? – München: Piper, 1966. – 280 s.; Hug W.F. Der hilflose Antifaschismus. – Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1967. – 158 s.; Mitscherlich A., Mitscherlich M. Die Unfähigkeit zu trauern. – München: Piper, 1967. – 400 s.
25. Охотница за нацистами // ПравдоРУБ. – 2017. – 5 февраля. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://pravdoryb.info/okhotnitsa-za-natsistami-113203.html>
26. Шеррер Ю. Германия и Франция. Проработка прошлого // Историческая политика в XX веке. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 473-505.
27. Михник А. Тернистая дорога диссидента: Два польских визита Вилли Брандта // Cogita. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.cogita.ru/polskii-eterburg/nauka/ternistaya-doroga-dissidenta-dva-polskih-vizita-villi-brandta>
28. Бергер Ш. Историческая политика и национал-социалистическое прошлое Германии 1949-1982 // Историческая политика в XXI веке. – М.: Новое литературное обозрение, 2012. – С. 33-64.

29. Sontheimer K. «Das Preußische ist uns sowieso ausgetrieben». Die Bundesrepublik zwischen alt und neu. Ein Gespräch mit Kurt Sontheimer // Blätter für deutsche und internationale Politik. – 1995. – Jg. 40. – S. 666-676.

Кудряченко А.И. Становление и развитие политики «преодоления прошлого» в национальной памяти ФРГ.

В статье анализируются процессы послевоенного развития Германии с точки зрения осуществления мер по денацификации и дисквалификации лиц, запятнавших себя при гитлеровском режиме, особенностей становления и этапов формирования политики «преодоления прошлого» в национальной памяти послевоенной Германии. Автор, выделяя четыре разные по времени и глубине осмысления этапы, рассматривает проблемы формирования и развития этой политики от постановки «проблемы вины», дифференциации ее типов касательно общего и отличного в политике двух немецких государств, роли международного политического контекста и воссоздания исторической правды относительно Третьего рейха, а также условий формирования культуры памяти в современной ФРГ.

Анализируются сильные и уязвимые стороны двойственной политики Западной Германии в отношении самоидентификации благодаря четкому отмежеванию от нацистского прошлого, а с другой стороны, распространенной практики вовлечения нацистов в новые общественные институты как способа добиться победы демократии в ФРГ вопреки послевоенным настроениям большинства ее граждан. Подчеркивается значение смены—поколений на политической арене, публичной проработки нацистского прошлого и утверждения в общественном дискурсе новой политической культуры. Показано, что одними из главных составляющих последней стали память и ответственность поколений за Холокост, что, в свою очередь, способствовало укреплению национальной идентичности немцев путем «конституционного патриотизма».

В объединенной Германии осмысление тоталитарного прошлого, которое проходило достаточно интенсивно и вылилось не только в публичные дискуссии, но и способствовало мемореализации и комеморации исторической памяти, возмещению ущерба жертвам нацизма и принудительным рабочим Третьего рейха из разных стран, восстановлению справедливости в отношении всех пострадавших от так называемой политики «аризации», принятию мер по возврату имущества и культурных ценностей их наследникам, оказалось достаточно результативным. Политика «преодоления прошлого» способствовала достижению общественного консенсуса национальной памяти современной ФРГ в отношении признания преступлений нацистского периода и вынесения уроков из прошлого. Как и в любом другом западном обществе, в Германии отношение к Холокосту является краеугольным камнем памяти о Второй мировой войне и символом преступлений нацизма, а также центральным историческим событием XX в.

Ключевые слова: политика памяти, комеморация, национальная идентичность, Холокост, ФРГ.

Kudryachenko A. Formation and Development of the Policy of “Overcoming the Past” in the National Memory of the FRG.

The article analyzes the processes of postwar development of Germany from the point of view of implementing measures to denazify and disqualify persons who have tarnished themselves under the Hitler regime, the specifics of the formation and stages of the formation of the policy of “overcoming the past” in the national memory of postwar Germany. The author, singling out four different stages and depths of understanding, clarifies the problems of the formation and development of this policy from posing the “problem of guilt”, the differentiation of its types with respect to the common and excellent policies of the two German states, the role of the international political context and the reconstruction of the historical truth regarding the Third Reich and conditions for the formation of culture of memory in modern Germany.

The strengths and weaknesses of West Germany's ambivalent policy with regard to its identity are analyzed through clear disassociation from the Nazi past and, on the other hand, the broad integration of former Nazis into new public institutions as an option to win democracy in Germany despite the post-war moods of most of its citizens. The immediate significance of the succession of generations in the political arena, the public study of the Nazi past and the establishment of a new political culture in public discourse are underlined. Its main elements were the memory and responsibility of generations for the Holocaust and the strengthening of the national identity of the Germans through "constitutional patriotism".

In the united Germany, the comprehension of the totalitarian past, which took place quite intensively and resulted not only in public discussions, but also contributed to the memorialization and commemoration of historical memory, the reparation to victims of Nazism and forced workers of the Third Reich from different countries and the restoration of justice to all those affected by the so-called policy "Aryanization" and measures to return property and cultural values to their heirs, is fairly effective. The policy of "overcoming the past" contributed to the achievement of a public consensus of the national memory of the modern FRG regarding the recognition of the crimes of the Nazi period and the making of lessons from the past. As in any other Western society, in Germany the attitude towards the Holocaust is the cornerstone of the memory of the Second World War and the symbol of the crimes of Nazism, as well as the central historical event of the XX century.

Keywords: *memory policy, commemoration, national identity, the Holocaust, FRG.*

УДК 94(410)

Зернецька О.В.

КОНЦЕПЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ У ВЕЛИКІЙ БРИТАНІЇ

Велика Британія – це країна, в якій концепція історичної пам'яті підтримується впродовж тривалого часу. Ось чому особливо цікаво дізнатися, як це робиться у XXI ст. У статті досліджується, як традиції, ритуали та цінності були збережені у Великій Британії впродовж багатьох століть, і як водночас народжувалися нові протягом останніх десятиліть. Це кейс-студія, в якій аналізується увічнення у Великій Британії видатної дати – століття початку Першої світової війни; досліджені старі та нові традиції, ритуали, події та перформанси, що зберігають і розвивають історичну пам'ять британського суспільства.

Ключові слова: концепція, історія, історична пам'ять, Велика Британія, традиції, ритуали, цінності, Перша світова війна.

Концепція історичної пам'яті в різних країнах складається по-різному. На це впливають багато факторів: історія країни, її суспільний лад, вірування, традиції та ритуали, внутрішні конфлікти, участь у війнах, які можуть досягати глобального масштабу. Велика Британія посідає окреме місце серед європейських країн та країн світу. Майже до середини XX ст. це була наймогутніша країна світу, імперія, яка володіла багатьма заморськими територіями, зокрема велетенською Індією. За останні майже 70 років багато чого змінилось у Великій Британії та у світі в цілому, але ця країна залишається однією з наймогутніших, наполегливо виборюючи статус глобальної держави. У Великій Британії добре усвідомлюють, що досягнення в економічній, військовій, соціальній сферах неможливі без підтримки консенсусу в суспільстві, без розбудови почуття єдності нації. Цьому сприяє збереження і поглиблення історичної пам'яті у британців, у локальних громадах та у нації в цілому. Як розбудовується концепція історичної пам'яті у цій державі ми продемонструємо, аналізуючи її давні традиції й ритуали та останні дані щодо вшанування в цій країні сторіччя початку Першої світової війни.

Необхідно підкреслити, що до цієї великої дати у Великій Британії готувалися заздалегідь, з 2010 р. на високому урядовому рівні. До підготовки були залучені міністерства і відомства, державні департаменти. В ній також взяли активну участь національні фонди, суспільні всебританські організації тощо. Був розроблений національний план заходів, подій, церемоній, ритуалів, який обіймав 2014-2018 рр. Такий глибоко продуманий, комплексний і масштабний підхід викликає повагу, бажання перейняти досвід і запровадити його в сучасній Україні.

Теоретичні роботи вчених, присвячені тематиці історичної пам'яті, це праці С. Бергера та Б. Нивена [1], Ж. Ле Гоффа [2], Дж. Оліка та В. Вініцкі-Серуссі [3], Н. Олліла [4], М. Рот [5], К.С. Коггель та К.М. Якобсен [6], Н. Лутс [7], К. де Сесарі та Е. Ріджін [8], Є. Зебуравель [9], П. Коен [10], П. Рікер [11], Ж. Півніка [12], К. Ходжкіна та С. Редстоун [13; 14],

К. Армстронг [15], Р. Семюел [16]. Також широко представлені теоретичні роботи П. Беттса та Р. Корі [17], М. Пакієр та Б. Страта [18], Дж. де Грота [19], Ш. Макдональд [20], які присвячуються вивченню спадщини, вшануванню загиблих військових. У них розглядаються такі концепти, як сум і героїзм, місце спадщини в сучасній популярній культурі, європейська пам'ять.

Метою статті є дослідження розвитку концепції історичної пам'яті у Великій Британії (зважаючи на її багате історичне минуле, специфіку державного устрою, виразну позицію, яку вона займає нині в Європі та світі. А також з урахуванням вдалого, креативного використання знаменних історичних подій глобального масштабу (століття з початку Першої світової війни) з метою збереження і подальшої розбудови історичної пам'яті у своїх співгромадян).

В «Міжнародній енциклопедії політичної науки» британська дослідниця К. Хайт в такий спосіб дає дефініцію концепції політичної пам'яті: «Концепція політичної пам'яті часто визначається як колективна пам'ять, соціальна пам'ять або для вчених-політологів, як політика пам'яті і співвідноситься з тим, якими шляхами, в який спосіб групи, колективи та нації конструюють та ідентифікують себе з відповідними наративами про історичні події свого минулого» [21].

Історична пам'ять – основа національної і державницької свідомості. Вона закріплюється у традиціях, а кристалізується в ритуалах. Наприклад, Конфуцій, розбудовуючи одну з найдавніших цивілізацій на землі, як філософський фундамент закладав вчення про ритуали. Він розумів важливість ритуалів і вчив своїх учнів дотримуватися їх. Філософ вважав їх своєрідним каркасом суспільства і держави, що підтримує в них порядок і процвітання. З того часу минули тисячоліття, але важливість традицій і ритуалів для консолідації суспільства, збереження національної пам'яті залишається так само актуальною.

Яскравим прикладом цього є Велика Британія – унітарна держава, конституційна монархія, яку очолює король або королева з парламентською системою управління. Це розвинена країна, шоста у світі за номінальним ВВП і сьома за ВВП з врахуванням купівельної спроможності. У XIX – в першій половині XX ст. Велика Британія була найбільш економічно потужною країною у світі, і досі зберігає значний економічний, культурний, військовий, науковий та політичний вплив.

У Великій Британії свідомо підтримують традиції і ритуали, які об'єднують громадян країни, консолідують її суспільство. Про це дбають британські монархи, завдяки яким розбудова національних традицій і ритуалів тісно пов'язана з королівською родиною Великої Британії (як і сам інститут монархії є ядром історичної пам'яті). Наприклад, церемонія державного відкриття парламенту, яка сягає Середньовіччя [22]. Вона щороку кладе початок новій сесії парламенту, проходить у листопаді і має загальнонаціональний характер. Традиція є не тільки важливою, але й видовищною, оскільки знаменує собою

початок роботи парламенту і дає змогу уряду оголосити свою програму для нової сесії. В день відкриття парламенту Королева Єлизавета II їде з Букінгемського палацу до будинку Парламенту в золотій кареті, а ще в одній кареті везуть її корону. Святкова й урочиста процесія збирає величезні натовпи британців та туристів і транслюється національним телебаченням. В парламенті Королева одягає церемоніальний одяг, свою корону і йде Королівською галереєю, щоб зайняти місце на троні в Палаті лордів, звідки вона зачитує своє послання до парламенту, яке називається «Королівська промова».

Відкривати парламент особисто – давня традиція для монархів. Королева Єлизавета II виступала з цією промовою кожен рік її перебування на троні за винятком 1959 р. та 1963 р. (була вагітна відповідно принцями Ендрю та Едвардом). На церемонії державного відкриття Парламенту Королеву завжди супроводжує її чоловік – принц Філіп (у 2017 р. через його хворобу її супроводжував старший син – принц Чарльз Вельський). Особи, які відповідають у Букінгемському палаці за зв'язки з громадськістю, розробили сайт королівської родини, де з-посеред іншої інформації про королівський дім Віндзорів, можна побачити відео урочистої церемонії державного відкриття Парламенту.

Найбільш яскравим прикладом системи збереження історичної пам'яті у Великій Британії є комплекс постійних заходів вшанування полеглих у Першій світовій війні. Показовою є церемонія покладання вінків і вшанування пам'яті загиблих у війнах біля Кенотафу, зокрема воїнам, які загинули у Першій світовій війні. Він став головним військовим меморіалом Сполученого Королівства. Загалом Кенотаф (з давньогрецької «порожня могила») – це пам'ятник, який збудований на місці, що не містить тіла покійного і є своєрідною символічною могилою. Він споруджується для увіковічення пам'яті про загиблих і виконання поминальних ритуалів.

У Лондоні Кенотаф спочатку був створений сером Е. Лаченсом з дерева та гіпсу у 1919 р. як одна з багатьох тимчасових споруд, встановлених для лондонського параду Перемоги (інша назва — Парад миру) 19 липня 1919 р. Після обговорення на Комітеті святкувань миру, сера Е. Лаченса запросили на Даунінг-стріт, де британський прем'єр-міністр Д. Ллойд Джордж вніс власну пропозицію. Він запропонував аби монумент був у вигляді катафалку, як той, що був призначений для Тріумфальної арки в Парижі для відповідного святкування перемоги у Франції. Однак сер Е. Лаченс запропонував дизайн на основі Кенотафу. Тимчасова споруда мала таку саму форму, що й пізніше постійна кам'яна. Вона складалася з пілона, який підіймався вгору низкою сходинок до порожньої труни на вершині пам'ятника. Вінки з кожного боку і на вершині були із справжнього лавру (у постійній споруді вінки вирізьблені з каменю). Місце для нього було обрано вздовж маршруту параду на вулиці Вайтхолл на відрізок між Форін-офіс та Річмонд Хаус. Після параду британська громада висловила бажання залишити монумент, тому британський Військовий

кабінет 30 липня 1919 р. вирішив, що дерев'яну скульптуру мають замінити на постійну і оголосив Кенотаф офіційним національним меморіалом Великої Британії. 23 жовтня 1919 р. стало відомо, що версія з портлендського вапняку буде точною копією тимчасової споруди [23].

Меморіал відкрив Король Георг V 11 листопада 1920 р., у другу річницю Комп'єньського перемир'я, яке завершило Першу світову війну. Кенотаф було вирішено не освячувати, оскільки не всі загиблі, на честь яких він створений, були християни. Відкриття меморіалу – частина більшої процесії: упокоєння Невідомого Солдата в могилі у Вестмінстерському абатстві. Спочатку поховальна процесія наблизилася до Кенотафу і завмерла перед ним. Король Георг V поклав вінок і виступив з урочистою промовою. Після цього він відкрив меморіал, який до того моменту був закритий величезним національним прапором. Опісля процесія попрямувала до Вестмінстерського абатства, де всередині собору у заздалегідь підготовленій могилі із великими почестями був похований прах Невідомого Солдата.

Коли закінчилася Друга світова війна, Кенотаф став монументом пам'яті загиблих воїнів Британської імперії у Першій та Другій світових війнах. На ньому римськими цифрами були також викарбовані дати початку та завершення Другої світової війни і меморіал був вдруге відкритий 10 листопада 1946 р. Королем Георгом VI. Кенотаф є місцем щорічної національної поминальної служби, яка з 1945 р. відбувається об одинадцятій годині в поминальну неділю (неділя перед 11 листопада – Днем перемир'я). В цей день свідомі громадяни Великої Британії чіпляють на одяг квітку червоного маку, як символ пам'яті про полеглих у війнах британців. Квіти виробляються в Центрі ветеранів війни у Стаффордширі.

У 2014 р. вшанування пам'яті загиблих британських воїнів у Першій світовій війні стали особливо урочистими, коли Королева Єлизавета II очолила головну церемонію Дня вшанування. Як передавала служба BBC: «Країна застигла у двохвилинному мовчанні, після чого монарх поклала вінок біля Кенотафа... Цьогоріч день вшанування у Британії має особливе значення, адже британці відзначають одразу кілька річниць: сторіччя від початку Першої світової війни, 70 річчя висадки союзних військ у Нормандії та виведення британських військ з Афганістану». За словами тогочасного британського прем'єр-міністра Д. Кемерона, ці дати зробили урочистості «особливо проникливими»: «Сьогодні ми разом віддаємо данину пам'яті тим мужнім чоловікам та жінкам, що служили своїй країні, захищали її свободу і зробили наше життя безпечнішим. Ми пам'ятаємо усіх, хто загинув і хто ризикував своїм життям заради нашого блага». Інші члени монаршої родини, включно із принцом Філіпом, принцом Чарльзом та принцом Вільямом приєдналися до Королеви під час покладання квітів. Д. Кемерон, а також його заступник Н. Клегг та лідер лейбористів Е. Мілібенд, теж віддали шану полеглим бійцям. Квіти до меморіалу також поклали посол Ірландії у Великій Британії та 46 представників

Британської Співдружності, очільник збройних сил Британії, а також представники різних релігійних конфесій та громадських організацій [24]. Після цього церемоніальним маршем пройшли з'єднання всіх родів військ Великої Британії, які, підходячи до Кенотафу, віддавали йому честь. Із настанням сутінок на Башту Біг-Бен, що офіційно має назву Башта Єлизавети, було спроектовано зображення червоних маків, що символізують полеглих у війні воїнів [25].

Історична пам'ять закарбовується нині в індивідуальних відгуках про Кенотаф в Інтернеті. Це, як правило, зворушливі дописи молоді, і, що цікаво, вони підписані справжніми іменами та прізвищами. До відгуків додаються фотографії тих, хто залишив свої дописи і поділився в Інтернеті своїми почуттями. Наприклад, такі дописи: «Дуже емоційне місце... Справжнє продовження Війни заради миру... Поклав квіти... Прочитав молитву... Хай загиблі знають, що ти дбаєш про це. Ти не забудеш. Хай Бог благословляє всіх тих, хто сплатив за мир найвищу ціну» (Т. Френк); «Невиможно духовне місце, аби віддати свою повагу тим хоробрим душам, які сплатили найбільшу ціну за свободу, дуже емоційне місце» (М. Джеймс); «Кенотаф дуже суголосний тій події, якій він присвячений. Справді зворушує вінок, покладений асоціацію вдів війни у суботу напередодні Дня пам'яті» (М. Томлін); «Змушує думати про реальну ціну війни. Місцю приділено багато уваги, особливо під час таких подій, як День пам'яті» (С. Чандрен) [26].

У Лондоні користується популярністю величезна інсталяція із керамічних маків, встановлена біля Тауера в пам'ять про загиблих у Першій світовій війні. Вона має назву «Кров, що залила землі і почервонила ріки». Інсталяція складається рівно з 888246 маків – кількість воїнів Британії та Співдружності, яка загинула у Першій світовій війні. Спершу ця інсталяція мала стояти у центрі Лондона до 12 листопада 2017 р., проте завдяки Інтернет-петиції, що зібрала тисячі підписів, було ухвалене рішення: частина інсталяції залишиться біля Тауера до кінця листопада, а потім вирушить землями Сполученого Королівства до 2018 р. [27].

Події, пов'язані із збереженням історичної пам'яті, виявляються в різних формах: церемоніях, святкуваннях, ритуалах, побудові музеїв, пам'ятників, облаштуванні пам'ятних місць тощо. Зокрема, Велика Британія надає великого значення створенню воєнних музеїв. Перший Імперський музей війни (The Imperial War Museum, скорочено – IWM) був відкритий у Лондоні 5 березня 1917 р. (він мав таку назву, адже у той час Велика Британія була імперією). Воєнний кабінет прийняв пропозицію члена британського парламенту сера А. Монда про створення Національного воєнного музею, аби закарбувати події, які ще мали місце під час Першої світової війни. Ідея була такою: збирати і презентувати матеріал як свідчення того, що пережили всі і кожний під час цієї війни – цивільні або військові – та закарбувати пам'ять про жертви всіх прошарків суспільства.

Музей був відкритий у Кришталевому палаці королем Георгом V 9 липня 1920 року. Поступово були побудовані ще чотири воєнні музеї у різних містах країни. IWM нині – це п'ять музеїв: у Лондоні, на півночі Траффорду, в Манчестері, у Даксфорді, біля Кембриджу. У 1984 р. були відкриті Воєнні кімнати В. Черчілля на вулиці Вайтхолл у Лондоні. Також частиною музею став історичний корабель – Корабель її Величності «Белфаст», який пришвартований на Темзі в районі Лондона.

В Імперському музеї війни зібрані найрізноманітніші колекції. Наприклад, колекція британського мистецтва XX ст., а також світового мистецтва. Колекція складається з майже 21 тис. предметів, зокрема картин, графіки, малюнків, скульптур, а також робіт представлених жанрами медіа-мистецтва, таким, як фотографія, звук та фільм. Музей має також унікальний архів праць воєнних митців, який дає уявлення про їхній військовий та мистецький досвід.

У музеї також міститься міжнародна колекція, яка складається з більш, ніж 20 тис. постерів, плакатів разом з популярними малюнками, поштовими листівками, прокламаціями та іншим матеріалом, який дає уявлення щодо образів війни, які були створені у воєнні роки, розклеєні на вулицях, на робочих місцях, у відділеннях поштового зв'язку, їдальнях Великої Британії. Вони відкривають світ національної британської ідентичності, унаочнюють щоденний досвід війни й те, як різні уряди переконували свої народи, щоби вони продовжували боротьбу.

Документи, які зберігаються в Імперському музеї війни, а це майже 20 тис. індивідуальних колекцій приватних документів, зокрема неопубліковані щоденники, листи та спогади, написані насамперед британськими воєнними службовцями та службовцями Співдружності, мають велику історичну та суспільну цінність. Також у ньому зберігаються матеріали процесів над воєнними злочинцями, документи головних воєнних злочинців (передусім, справ Нюрнберзького процесу).

В аудіоархіві музею зберігається 33 тис. записів періоду війн, починаючи з 1914 р. Вони складаються з найбільшої в історії усної колекції цього типу у світі. Тут є аудіозаписи і воєннослужбовців, і тих, хто не брав участі у воєнних діях. Також широко представлені зібрання виступів, радіопередач, поезії та музики. В Імперському воєнному архіві зберігаються безцінні колекції усних оповідей ветеранів Першої та Другої світових воєн. Також є матеріали, які висвітлюють життя Великої Британії та Співдружності у міжвоєнний період з 1919 р. до 1939 р.: книги та доповіді, зокрема воєнні історії, історії життя, технічні підручники, біографії, автобіографії, публікації, які стосуються економічних, соціальних та інших аспектів війни. У бібліотечному архіві зберігаються памфлети та періодичні видання, зокрема газети, окопні журнали, пропагандистські листівки та памфлети, що видавалися Воєнним офісом та Міністерством інформації під час воєн.

У музеях є магазини, в яких відвідувачі можуть придбати книги, листівки, постери, моделі літаків, воєнної техніки, предметів воєнного побуту, що постійно нагадуватиме їм і підживлюватиме їх історичну пам'ять про світові війни. Ці речі є предметним втіленням історичної пам'яті британського народу, тим ланцюжком, що пов'язує їх нинішнє життя із спогадами про лихолітне минуле, про героїзм їхніх предків у боротьбі.

У Великій Британії існують інші церемонії до Дня пам'яті. Наприклад, 11 листопада 2017 р. відбувся фестиваль, присвячений цьому дню. Він проводився Королівським британським легіоном у Королівському Альберт-холі, щоб вшанувати тих, хто втратив життя у війнах. Цей фестиваль проходить напередодні поминальної неділі.

Меморіальні події цими заходами не обмежуються. У багатьох містах Великої Британії проводяться спортивні заходи в пам'ять про загиблих, а саме марафони, змагання плавців тощо, в яких беруть участь ветерани сучасних воєн. У заходах беруть участь не тільки військові, але й цивільне населення країни.

Оскільки у 2014 р. виповнилося 100 років з початку Першої світової війни, такі британські міністерства, як Міністерство закордонних справ та у справах Співдружності, Департамент диджиталізації, культури, медіа та спорту, Міністерство оборони та Департамент громад та місцевих урядів запропонували свої плани щодо вшанування цієї дати. Тисячі європейців приїжджали до Бельгії на сторіччя Passchendaele – битви на р. Іпр, яка відбулася під час Першої світової війни. 30 липня 2017 р. відбулися громадські заходи на Ринковій площі міста, під час яких згадували ці події. Британські учасники, що приїхали до Бельгії, мали змогу брати участь у перформансі, використовуючи соціальні медіа, надсилаючи спомини, фото своїх загиблих предків, які брали участь у цих воєнних подіях.

Того ж дня відбулася прем'єра п'єси драматурга М. Морпурго «Військовий кінь», спеціально написаної до сторіччя від дня битви на р. Іпр. Державний секретар Департаменту у справах диджиталізації, культури, медіа та спорту К. Бредлі зазначила: «Пройшло століття з тих страшних боїв на Іпрі, але нація збирається разом, щоб згадати жертви тих, хто там воював. Ця битва стала синонімом страшних умов в окопах і жахів війни. Для нас важливо вшановувати і пам'ятати не тільки тих, хто ніколи не повернувся додому із Західного фронту, але й родини і громади, які вони назавжди покинули» [28]. Напередодні вистави представники воюючих держав поклали вінки на воєнному цвинтарі.

Автор п'єси М. Морпурго зазначив: «Наші події минулого допомагають нам зрозуміти наше теперішнє. Це надважливо у цьому складному світі для молодих людей, аби зрозуміти коріння їхньої історії. Ми повинні пам'ятати, що життя були покладені за нашу свободу і наші права. Ми не повинні забути, що стільки людей, які жили перед нами, боролись і вмирали, щоб захистити наше

майбутнє.... Це була одна із найстрашніших битв Першої світової війни, в якій тисячі й тисячі солдат страждали і вмирали. Цей момент повинен закарбуватися в наших душах. Урок цієї війни і всіх інших воєн даний нам для того, щоб ми повсякчасно прагнули підтримувати мир. Це те, що ми не маємо права забувати. Ось чому ми повинні розповідати цю історію, і раз за разом згадувати її» [28]. Адаптація цієї п'єси містила окремі уривки з п'єси Є. Хіслоп та Н. Ньюмана, яка базувалась на статтях з окопних газет, що публікували під час воєнних подій. До вистави залучені записи споминів солдатів, медичних сестер та тих, хто їх чекав у Великій Британії.

Вельський поет Х. Він, який був убитий у перший день цієї кривавої битви, а також ірландський поет Ф. Леггдвідж, якого було вбито 31 липня 1917 р., були ушановані шотландським хором молоді, що виступав на цьому вшануванні.

Програма британського уряду щодо вшанування сторіччя Першої світової війни закінчується у 2018 р. службами в церквах Бельгії та Великої Британії. Спеціальна служба відбудеться у соборі Святого Павла, з музичним супроводом та читаннями [28].

На ознаменування сторіччя з початку Першої світової війни уряд Великої Британії, Департамент диджиталізації, культури, медіа та спорту, а також декілька фондів цієї країни вирішили взяти участь у збереженні національної спадщини і виділили на ремонт та консервацію історичних будівель соборів держави 14,5 млн. фунтів стерлінгів. Ці кошти підуть на реставрацію 39 соборів. Державний секретар К. Бредлі зазначила: «Собори – це величні символи британської спільної історії. Вони важливі не тільки через їхню архітектуру та спадок, але й через життєдайну роль, яку вони відіграють в наших локальних спільнотах... Я в захопленні, що фонд з відновлення соборів на ознаменування сторіччя Першої світової війни подбав, аби ці чудові споруди залишалися у гарному стані та зберігалися для майбутніх поколінь» [29].

Дама Ф. Рейнольдс, голова Комісії з консервації соборів, зазначила: «Це фантастично, що так багато англійських соборів будуть мати змогу оновитися. Це чудова група, в яку входять не тільки всесвітньовідомі собори, такі, як Даремський, Лінкольнський та Кентерберійський, але також менші церкви, такі як, Вейкфілдська та Лейстерська. 32 англійських собори ще отримають від 15 до 870 тис. фунтів стерлінгів. Найбільший грант – 870 тис.фунтів стерлінгів отримав собор у Ковентрі, архітектором якого був сер Б. Спенс» [29].

Голова експертної панелі щодо реставрування соборів і вшанування сторіччя з дня початку Першої світової війни сер П. Раддок висловився так: «Я і ми всі, хто любить ці величні споруди, були у захваті, коли дізналися, що можемо підтримати їх між 2014 та 2018 рр. Вони стоятимуть як належна пам'ять про Першу світову війну і в них відбуватимуться відповідні урочисті поминальні служби» [29].

У квітні 2017 р. у Великій Британії Департамент громад і місцевого уряду прийняв постанову «Про вшанування 17 хоробрих британських солдат, які у

битві на Арні були нагороджені Хрестом Вікторії – найвищою військовою нагородою Британії». Від Глазго до Лондона місцеві громади збиралися разом, аби висловити свою повагу до героїв під час закладання Каменю пам'яті, який присвячений кожному з цих героїв. Британські солдати воювали разом з воїнами з усієї Співдружності. 8 солдат з Австралії та Канади були нагороджені у цій битві Хрестами Вікторії. У цій жорстокій битві, яка відбувалась з 9 квітня до 16 травня 1917 р. в окопах північної Франції втратили життя близько 158 тис. британських солдат, воїнів Співдружності та союзників. Лорд Дж. Браун, міністр з інтеграції та віри, зазначив: «Оскільки ми продовжуємо згадувати століття початку Першої світової війни, ми повинні пам'ятати ті величезні жертви, які принесли воїни з Великої Британії та Співдружності. Кожен кавалер Хреста Вікторії продемонстрував незабавний рівень хоробрості перед обличчям страшно небезпеки. Часто вони ризикували життям, рятуючи життя своїх товаришів. Вони залишаються взірцем для нас нині. Я сподіваюсь що закладання цих пам'ятних каменів, на яких викарбувані Хрест Вікторії, ім'я, прізвище загиблого та полк, де він служив, стане доброю справою. Гадаю, що ці вмуровані в бруківку камені, змусять перехожих зупинитися, згадати воїнів і ту данину, яку вони сплатили за наше мирне життя» [30].

У підготовці цього процесу привертає увагу те, що дизайн каменів був обраний шляхом громадського конкурсу, який виграв Ч. МакКіт з Лондона. Меморіальні камені зроблені з твердого британського каменю, який видобувають в Йоркширі. Їх вмуровують у бруківку тих місцевостей, де колись мешкали герої війни.

Мабуть найбільш грандіозний проект з вшанування сторіччя початку Першої світової війни був розроблений і втілений БіБіСі. Він розрахований на період 2014-2018 рр. та містить більше ніж 2500 годин телевізійних, радіо та онлайн програм. Ці передачі мають міжнародний, державний та регіональний характер, відповідно до чого були задіяні міжнародні, національні та регіональні служби цієї компанії. А. ван Клеверен був призначений спеціальним уповноваженим з упровадження всіх заходів. У своїй вступній промові він зазначив, що причини, перебіг та наслідки Першої світової війни визначили, що відбулося у Великій Британії та світі за 100 наступних років. 16 млн. людей загинуло у цьому першому дійсно глобальному конфлікті. Війна визначила, чим стала Велика Британія протягом наступного століття. Вона сильно змінила британське суспільство та у багатьох аспектах стала поворотним моментом в природі воєнних конфліктів і призвела до редефініції. Хоча вже немає тих, хто пережив цю війну, хто воював на її фронтах, але багато сімей та громад торкнувся цей воєнний конфлікт і вони мають свої історії для того, щоб розповісти їх суспільству Великої Британії [31].

Щоб розповісти про події столітнього минулого, БіБіСі представляє їх під різним кутом зору. Звичайно, найбільшу увагу приділено подіям на західному

фронті, але водночас було зроблено акцент на тому, що принесла війна у Велику Британію та інші країни і частини світу. Було задіяне все різноманіття телевізійних та радіо жанрів: документальні фільми, драми, програми для дітей, музика, події наживо, дебати, дискусії тощо. У 2015 р. відбувся показ документального серіалу «Британська велика війна», в якому було розкрито вплив Першої світової війни на Велику Британію. Radio 4 у першій половині 2015 р. транслювало драму під назвою «Домашній фронт». Інша драма – «Томміз» – була присвячена подіям Першої світової війни. Також пройшла сорокадводенна серія оповідей, яку вела М. МакМілан, у яких розповідалось про те, які події сприяли тому, аби Велика Британія вступила у війну.

БіБіСі залучила юнацтво до теми Першої світової війни, про яку воно чуло, мабуть, тільки в школі. Юнацькі групи створювали драми, відображали події, які мали місце 100 років тому. Все це робилося для того, аби молоде покоління зрозуміло війну і ту роль, яку в ній відігравали діти й підлітки.

До своєї роботи БіБіСі залучала Імперський музей війни, співпрацювала з ним, оскільки він є неперевершеним джерелом знань, свідочств і артефактів про велику війну і надавав експертну оцінку і матеріали для багатьох передач. Телевізійна служба охопила своєю увагою багато регіонів планети, де люди розповідали, як ця війна запам'яталася у світі [32].

Таким чином, копітка робота уряду, міністерств, департаментів, національної громадської корпорації телерадіомовлення, комерційного телерадіомовлення й кожного британця, який був у ній задіяний персонально, дає змогу зробити висновки, що концепція Великої Британії щодо історичної пам'яті є життєспроможною і нетривіальною. Вона поєднує в собі традиційні і нові ритуали, події, перфоманси, креативні винаходи і сприяє зміцненню консенсусу в британському суспільстві.

Список використаних джерел і літератури

1. Berger S., Niven B. *Writing the History of Memory*. – London, Oxford: Bloomsbury Publishing, 2014. – 246 p.
2. Le Goff J. *History and Memory* / Trans. by S. Rendall, E. Claman. – New York: Columbia University Press, 1992. – 265 p.
3. *The Collective Memory Reader* / Ed. by J.K. Olik, V. Vinitzky-Seroussi, D. Levy. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cup.columbia.edu/.../history-and-memory/97802310>
4. Ollila A. *Historical Perspectives on Memory*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://philpapers.org/rec/OLLHPO>
5. Roth M.S. *Memory, Trauma, and History: Essays on Living with the Past*. – New York: Columbia University Press, 2011. – 336 p.
6. Campbell S., Koggel C.M., Jacobsen R. *Our Faithfulness to the Past: Essays on the Ethics and Politics of Memory*. – Oxford, New York: Oxford University Press, 2014. – 424 p.
7. Niethammer L. *Memory and History: Essays in Contemporary History*. – Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften; New edition, 2012. – 453 p.
8. De Cesari C., Rigney A. *Transnational Memory: Circulation, Articulation, Scales*. Media and Cultural Memory 19. – Berlin: de Gruyter, 2014. – 368 p.

9. Zerubavel E. Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past. – Chicago: Chicago University Press, 2003. – 187 p.
10. Cohen P.A. History and Popular Memory: the Power of Story in Moments of Crisis. – New York: Columbia University Press, 2014. – 304 p.
11. Ricoeur P. Memory, History, Forgetting / Trans. by K. Blamey, D. Pellauer. – Chicago: Chicago University Press, 2004. – 624 p.
12. Piwnica J. L’histoire: Ecriture de la memoire. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://livre.fnac.com>
13. Hodgkin K., Radstone S. Memory, History, Nation: Contested Pasts. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://books.google.com/books?isbn=1412804884>
14. Radstone S., Hodgkin K. Memory Cultures: Memory, Subjectivity, and Recognition. – New York: Routledge, 2017. – 326 p.
15. Armstrong C. Using Non-Textual Sources: a Historian’s Guide. – London: Bloomsbury Academic, 2016. – 265 p.
16. Samuel R. Theatres of Memory: Past and Present in Contemporary Culture. – London: Verso, 2012. – 237 p.
17. Betts P., Ross C. Heritage in the Modern World: Historical Preservation in Global Perspective. – Oxford: Oxford University Press, 2015. – 368 p.
18. Pakier M., Streth B. A European Memory: Contested Histories and Politics of Remembrance. – New York, Oxford: Berghahn Books, 2001. – 386 p.
19. De Groot J. Consuming History: Historians and Heritage in Contemporary Popular Culture. – New York: Routledge, 2016. – 286 p.
20. Macdonald S. Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today. – New York: Routledge, 2013. – 306 p.
21. Hite K. Historical Memory / Ed. by B. Badie, D. Berg-Schlosser, E. Morlino. – London: Sage Publications, 2015. – 1014 p.
22. British Royal Duties. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.projectbritaib.com/royal/duties.htm>
23. Was the Whitehall Cenotaph Made of wood? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://historictngland/org.uk>
24. Britain Commemorates 100 Centenary of WWI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk>
25. Британія вшановує пам’ять полеглих воїнів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bbc.com>
26. The Cenotaph, Whitehall. Google Maps. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.google.com.uk>
27. Червоні маки в центрі Лондона. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bbc.com>
28. The War Horse Story True Mark of the Centenary of the Sword Battle of Ypres. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gov.uk>
29. England Cathedrals Benefit from 14.5 million pound of sterlings. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.gov.uk>
30. List of First World War Cross Victoria Recipients. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://en.wikipedia.org>
31. Winner of the First World War Victoria Cross Paving Stone Design. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gov.uk>
32. World War One on BBC. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bbc.co.uk>

Зернецкая О.В. Концепция исторической памяти в Великобритании.

Великобритания – это страна, в которой концепция исторической памяти поддерживается на протяжении долгого времени. Вот почему особенно интересным было узнать, как это делается в XXI в. Эта статья исследует, как традиции, ритуалы и ценности были сохранены в Великобритании на протяжении многих столетий, и как в то же время рождалось новое на протяжении последних десятилетий. Это кейс-студия, в которой анализируется увековечивание в Великобритании великой даты – столетия со дня начала Первой мировой войны; исследованы старые и новые традиции, ритуалы, события, перформансы, которые сохраняют и развивают историческую память британского общества.

Ключевые слова: концепция, история, историческая память, Великобритания, традиции, ритуалы, ценности, Первая мировая война.

Zernetska O. The Concept of Historical Memory in Great Britain.

Great Britain is a country where the concept of historical memory has been sustained for a long time. It is especially interesting, how it has been done in the XXIst century. This article investigates, how traditions, rituals and values have been saved in Great Britain for many centuries and at the same time, how new ones have been born for last decades. This is a case-study in which the perpetuation in Great Britain of a great date – the century from the date of the outbreak of the First World War; old and new traditions, rituals, events, performances that preserve and develop the historical memory of British society are researched.

Keywords: concept, history, historical memory, Great Britain, traditions, rituals, values, First World War.

УДК 94(560+540)

Метельова Т.О.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ (НА ПРИКЛАДІ ТУРЕЧЧИНИ ТА ІНДІЇ)

У статті на прикладі двох держав – Республіки Туреччина та Республіки Індія – розглянуто форми і способи здійснення перетворень у політиці пам'яті в останні десятиліття, виявлено їх напрями, проаналізовано позитивний і негативний вплив на соціум. Показано, що політика історичної пам'яті жорстко корелює з політичним дискурсом країни, однак дедалі більше реагує на зовнішні виклики. Зміни в політиці пам'яті означають і зміни в семантичній організації простору країни. Водночас широкий політико-культурний і, відповідно, меморіальний плюралізм не є гарантією соціальної злагоди. Встановлено важливі складники досвіду здійснення політики пам'яті в зазначених країнах, які можуть бути враховані в розбудові відповідного напрямку державної політики України.

Ключові слова: політика історичної пам'яті, Республіка Туреччина, Республіка Індія, глобалізація, семантика та архітектоніка простору.

Політика пам'яті – один з потужних інструментів формування культурних та ідеологічних основ суспільної консолідації і переформатування ідентифікацій у необхідному для того напрямі. В умовах глобалізації суб'єкти міжнародного життя, що свідомо стають на шлях відкритості для «геополітичного довкілля», вимушені шукати й випрацювати адекватні сучасним умовам форми власної ідентифікації і відповідні їм «політики пам'яті». Виявлення закономірностей, напрямку, способів здійснення таких перетворень, виміру їх позитивного чи негативного впливу на соціум є актуальним завданням соціогуманітаристики. Це є важливим передусім з огляду на потребу прогнозування й врахування викликів, з якими вже стикається і стикатиметься в майбутньому наша країна, та потенційні можливості використання світового досвіду у цій царині для розв'язання власних проблем.

Однак зазначені новації у сфері політики пам'яті в конкретних країнах світу досі не знайшли свого належного узагальнення ані у вітчизняній, ані у світовій науковій літературі. Хоча масштабний фактологічний матеріал уже накопичено й представлено в дослідженнях широкого кола авторів, серед яких Я. Алассад, А. Атік, Л. Бакшеєва, А. Даллакян, Д. Маккелоу, В. Малахов, П. Мошняга, Н. Понаріна, Д. Хелд та ін.

Водночас прикметно, що процеси трансформації ідентифікацій під впливом глобалізації привертають увагу передусім як загальносвітова інтенція та розглядаються у контексті дослідження самої глобалізації (С. Айзенштадт, А. Аппадурай, Е. Балібар, С. Бенхабіб, З. Бауманн, У. Бек, Р. Брубейкер, І. Валлерстайн, С. Гантінгтон, Е. Гідденс, Р. Дарендорф, М. Кастельс, Р. Робертсон, Дж. Розенау, М. Уотерс). Власне культурному аспекту глобалізації та її впливу на культурну політику в цілому, тематично найближчому до нашої проблеми, присвятили свої праці Ш. Айзенштадт,

Д. Белл, П. Бергер, У. Ганнерз, Дж. Маккормік, В. Малахов, Дж. Розенау, Е. Сміт, Дж. Томлісон, Д. Хелд, С. Хоффман, які зосередили увагу на виявленні та дослідженні різноспрямованості векторів динаміки культурного розвитку, гібридного характеру взаємодії культур у сучасних умовах.

Найширша палітра досліджень у розвідках зарубіжних науковців, пов'язана з проблемами впливу світових глобалізаційних процесів на внутрішню культурну політику, пов'язана з Європейським Союзом (У. Альтерматт, В. Галецький, Ч. Гордон, Р. Дарендорф, М. Демоссер, В. Кімліка, Ф. Матарассо, Р. Мейєр, І. Нойман, Е. Озбудун, Е. Оттоленгі, М. Сореа, С. де Сузи, Ж.-К. Тебо, Ч. Тейлор, Д. Уельш, Дж. Хартлі, С. Хоффман, П. Шеффер, Дж. Шоттер, Д. Якобс та ін.).

Однак практична експлікація глобалізаційних процесів у площину політики пам'яті в окремих країнах світу, а здебільшого у країнах не європейських, відображена фрагментарно в оглядових роботах радше публіцистичного, ніж наукового жанру (Є. Бахревский, Х. Гонсу, С. Горохов, Д. Корольов, Ч. Хьон).

В українському науковому просторі роботи, що піднімали б зазначену проблему, відсутні. А проте нині, проблема консолідації українського суспільства стоїть як ніколи гостро і докладаються великі зусилля для її розв'язання, дослідження досвіду інших країн, де цілеспрямоване застосування політики пам'яті є, з одного боку, вельми відчутним, а з іншого, відбувається в умовах панування відмінних від європейських систем цінностей і соціально-культурних пріоритетів. Це є вельми корисним саме тому, що проникнення притаманної відкритим суспільствам європейської ціннісної системи в інше середовище здатне продемонструвати межі й можливості життєздатності її самої.

Предметом нашого інтересу є, таким чином, зміни в політиці пам'яті в останні десятиліття, яких зазнали країни не європейського регіону, що встали на шлях продуктивного вписування себе у світ, що глобалізується. Зокрема це – Республіка Туреччина та Республіка Індія, які почали розбудову своєї державності у ХХ ст., маючи багатий і надзвичайно тривалий історичний досвід проживання на своїх територіях мультиетнічного і полірелігійного населення. Однак від самого початку становлення державності цих країн практики проведення політики пам'яті, що безпосередньо впливали із загальних векторів культурної політики, були кардинально відмінними.

Отже, метою цієї статті є виявлення й концептуалізація трансформацій ідеології і форм здійснення політики пам'яті в Туреччині та Індії наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. Така мета зумовлює розв'язання наступних завдань: надати огляд змін у політиці пам'яті як складника культурної політики та інструменту формування ідентифікацій у Республіці Туреччина та Республіці Індія наприкінці ХХ – початку ХХІ ст.; виявити спільне та відмінне в способах проведення політики пам'яті у цих двох державах; виокремити внутрішні та зовнішні чинники, що спричиняють таку відмінність в обох країнах; установити

зв'язок новацій у формах та спрямованості політики пам'яті в Туреччині та Індії з глобалізаційними впливами; встановити важливі для України складники досвіду здійснення політики пам'яті в зазначених країнах.

Попри свої багаторічні претензії на вступ до Євросоюзу, донедавна культурна політика Туреччини в цілому викликала чимало претензій. Ще у 2007 р. лондонська штаб-квартира Міжнародної групи з прав нацменшин опублікувала повідомлення, в якому звернула увагу на те, що Туреччина не визнає багатомільйонну етнічну, релігійну та мовну групу населення – нацменшини, що проживають у цій країні. Тоді ж турецька газета «Радикал» представила офіційну позицію своєї держави щодо етнічних і релігійних меншин країни: «Якщо хтось скаже, що він є громадянином Туреччини і водночас є турком або лазом, грузином, черкесом, вірменом, євреєм, греком, алава, ассірійцем, езидом, християнином, то держава відповідає так: якщо ви мої громадяни, то всі ви турки і за віросповіданням суніти. Іншого права я тобі не даю» [1]. Численні публікації обґрунтовували зібраними фактами адресовані Туреччині звинувачення, представлені в повідомленнях Міжнародної групи з прав нацменшин та щорічних доповідях з прав людини (Annual Report of the Human Rights Foundation of Turkey). Однак, перші десятиліття нового століття принесли істотні зміни, зокрема в тривалій дискримінаційній культурній політиці і, відповідно, у політиці пам'яті. Вони були пов'язані не в останню чергу з поширенням явища, що отримало назву «новий османізм» [2], поява якого була викликана як внутрішніми процесами й проблемами в житті країни, так і глобалізаційними впливами – передусім потребою подальшого посилення економічних зв'язків з відкритим світом і ствердження себе в колі інших держав як сильного рівноправного партнера з репутацією правової і демократичної держави.

Варто нагадати, що проголошення 29 жовтня 1923 р. Республіки Туреччина на руїнах Османської імперії поставило перед новонародженою державою вкрай гостре завдання формування політичної нації. Османська імперія не була національною державою і, як будь-яка імперія, була багатоетнічним конгломератом, цілісність якого забезпечувалася, з одного боку, імперською централізацією, з іншого – доволі м'якою політикою щодо етнічних та релігійних меншин, здійснюваною впродовж віків. З підйомом національних рухів наприкінці XIX – початку XX ст. в умовах соціально-політичної нестабільності й занепаду країни раніше толерантна політика імперії щодо її різноманітних меншин дедалі більше набувала дискримінаційного характеру: не лише переслідувань, а й масових знищень зазнавали вірмени, ассирійці, курди, греки й кавказькі етноси [3], що, зрештою, відіграло не останню роль у падінні Османської імперії.

З моменту виникнення Туреччини як модерної держави її перший очільник М. Кемаль, постать якого швидко перетворилася на символ турецької державності, провадив політику формування єдиної нації на світських

(європеїзованих) засадах, а османське минуле беззаперечно відкидалось і засуджувалось. Доволі швидко Оттоманську спадщину, проголошену періодом відсталості і культурного занепаду, було витіснено з турецької національної пам'яті [4, р. 7], а місце єдиного «справжнього минулого», яке сакралізувалося, міфологізувалося й відігравало конститутивну роль для політики пам'яті, посіла історія Республіки часів Ататюрка.

Ідеологічне підґрунтя кемалістської внутрішньої політики становила остаточно сформована в 30-х рр. XX ст. й закріплена конституцією 1937 р. так звана «доктрина шести стріл», спрямована на формування виключно тюркської ідентифікації нації на світських засадах і, відповідно, культурну асиміляцію інших етносів та нелегітимність релігійних груп. Така ідеологічна база досі залишається незмінним стрижнем кемалізму. Її засадничими принципами проголошувалися: 1) революційність, або курс на вестернізацію і боротьбу з пережитками традиційного суспільства, опора на прогрес і просвітництво та розрив з культурними традиціями (заміна арабського алфавіту латиницею, запровадження одягу західного зразка, заборона носіння фески, надання жінкам виборчого права тощо); 2) республіканізм як ствердження демократичного конституційного ладу, що спирається на принцип виборності влади і її підзвітності народу; 3) політичний націоналізм, дистанційований від пантюркізму, з оперттям на ототожнення етнічного й громадянського, що підтримувався патріотичним вихованням громадян у дусі відданості титульній нації – туркам; 4) народність, що розумілась як суверенітет народу й єдність турецького суспільства на основі міжкласової солідарності; 5) лаїцизм, тобто світський характер держави, що зреалізувався у скасуванні шаріатського права, забороні на релігійну освіту, закритті медресе, забороні проісламських партій тощо; 6) етатизм – керівна роль держави в економіці, націоналізація економіки за збереження дрібного приватного сектора.

Політика жорсткої секуляризації Туреччини, що проводилася кемалістами, була не співмірною із забезпеченням дотримання громадянських прав. Період беззаперечного панування ідеології кемалістів ознаменувався занепадом етнічних і релігійних меншин, позбавлених елементарних прав: гарантій недоторканності життя і власності, права на вільний вияв своїх поглядів і відправлення релігійних обрядів. Стаття 66 конституції Республіки Туреччина досі визначає громадян країни не як громадян, а як турків і послуговує правовим зняттям фактичної дискримінації меншин.

Упродовж десятиліть кемалізм залишався непорушною і беззаперечною ідеологічною основою внутрішньої та зовнішньої політики країни і наріжним каменем політики пам'яті, спрямованої на сакралізацію постаті самого Ататюрка і ствердження відповідної семіотичної картини державного простору. Офіційно, згідно конституції країни, він і донині зберігає свої позиції. Однак, за останні два десятиліття з приходом до влади Партії Справедливості та Розвитку (ПСР) внутрішня і зовнішня політика Туреччини зазнали істотних змін, а

принципи, закладені Ататюрком, залишаючись недоторканими де-юре (критичне ставлення до постаті та діяльності Ататюрка у згоді з чинним донині законом № 5816 від 25.07.1951 р. підлягає кримінальному переслідуванню [5]), де-факто відходять у минуле.

Значна частина дослідників процесів «неоосманізації країни», як подеколи називають курс нинішнього президента Туреччини Р.Т. Ердогана, вбачають у них загрозу тотальної ісламізації країни та її перетворення з вестернізованої на типово східну. Наприклад, у 2013 р. під час масових протестів проти ініційованої владою вирубки парку на майдані Таксім у Стамбулі для звільнення місця під відновлення знесених у 1940 р. Таксімських військових казарм періоду Османської імперії на шпальтах газети New York Times Р.Т. Ердоган був названий останнім оттоманським султаном, висловлювалось побоювання у перетворенні Туреччини на ісламізовану авторитарну країну [6, р. 4].

Однак, якщо зважати на факти, можна побачити, що певна ісламізація країни під приводом демократизації має й зворотній бік – її демократизацію під виглядом ісламізації, особливо відхід від уніфікаторської політики щодо національних і релігійних меншин та розширення громадянських прав їх членів. Посилення позицій ісламу впливає з послідовного застосування європейських рекомендацій щодо демократизації турецького суспільства.

Євроінтеграційні прагнення Туреччини, ініційовані з 1963 р., коли держава підписала с ЄЕС договір, в якому визнавалося її право вступити в союз, посилилися наприкінці минулого століття. Неоосманізм здебільшого був ідеологічною відповіддю на євроінтеграційний виклик, адже в його контексті ЄС для Туреччини – це не просто Захід, а нинішній «власник» її втраченого візантійського складника. Отже, перманентна євроорієнтація кемалізму в межах неоосманізму не втрачалася, однак, переосмислюючись, набувала нового звучання, втрачалася лише її безальтернативність. Результатом євроінтеграційних зусиль Туреччини стало її визнання у 2000 р. кандидатом на вступ до ЄС за умови, що країна реформує законодавство про захист прав людини. У серпні 2002 р. парламент затвердив програму реформ у цій сфері і в жовтні 2004 р. Єврокомісія рекомендувала розпочати переговори про вступ Туреччини до ЄС. Отже, реформування країни в напрямі лібералізації здебільшого було умовою реалізації її євроінтеграційного курсу. Без цілеспрямованої антирелігійної політики, з послабленням уніфікаторських механізмів, іслам також почав обіймати більш важливе, ніж наприкінці минулого століття, місце в житті Туреччини.

Водночас відбувався перегляд як етнокультурної політики, так і політики пам'яті в бік їх осучаснення і цивілізованості. У перше десятиліття ХХІ ст. Туреччині вдалося розпочати діалог з численними етнічними та релігійними меншинами всередині країни. За Лозаннським договором 1923 р. Туреччина, як відомо, офіційно визнавала меншинами лише константинопольських вірмен,

греків та євреїв [7]. З того часу до кінця минулого століття в питаннях побудови взаємин з етнічними меншинами в країні практичних змін не відбувалося. Як визнають дослідники, протягом усього періоду необмеженого панування кемалістської ідеології усі етноси, крім турків, перебували фактично під заборонаю [8]. Навіть у 2003 р. під час ратифікації Міжнародного пакту про громадянські й політичні права 1966 р. парламент Туреччини прийняв застереження про те, що положення Пакту застосовуватимуться відповідно до релевантних положень Конституції Республіки Туреччина 1982 р. і Лозаннського договору 1923 р., в яких ідеться не про національні, а про релігійні меншини. Водночас визнання прав меншин обмежувалося різними конституційно закріпленими умовами. Відтак, можна констатувати, що процес відходу від притаманної кемалізму уніфікаторської культурної політики є тернистим.

Найбільшою меншиною і «головним болем» керівництва країни були й залишаються курди (за різними оцінками, курдська громада Туреччини становить нині від 1 до 25 млн. осіб [9, р. 2]), які вже впродовж тривалого часу (понад століття) виборюють своє право на культурне й політичне існування. Перемігши 2002 р. на парламентських виборах, Партія Справедливості й Розвитку (ПСР) уперше в історії Туреччини запропонувала курдам програму національно-культурного розвитку, започаткувала викладання курдською мовою, дозволила курдські ЗМІ, зокрема електронні. Тоді ж офіційно були зняті обмеження на вивчення мов усіх національних меншин. У 2013 р. в країні запрацював перший курдський телевізійний канал [4, р. 16-60]. Нині державне мовлення здійснюється також мовами мусульманських меншин країни, народів Балкан, туркменською та арабською мовами.

Процес діалогу з курдами йде складно, однак, після чергового загострення в протистоянні з Курдською робітничою партією, визнаною в Туреччині терористичною організацією [10], та посилення з 2015 р. військових зіткнень з курдськими радикалами, нинішня Туреччина та її лідер готові визнавати курдську культурну самобутність і мовні права. Проте, досі не готові надати їм права політичні – самоврядування та широкої автономії, вимоги чого останніми роками лише посилились.

У 2013 р. правляча ПСР, очолювана нинішнім президентом Республіки Туреччина, а тоді – її прем'єр-міністром Р.Т. Ердоганом, оприлюднила програмний партійний документ під назвою «Цілі 2023», в якому одним з провідних принципів задекларовано розбудову «політичного простору на культурному консенсусі» [11, р. 5], переорієнтацію з кемалістського ототожнення держави й нації на європейське розуміння нації як політичного утворення, воля якого реалізовується в державі (у чинній Конституції присутнє поняття «нація держави»). Нова Конституція змінить це поняття. Нація не може належати державі, натомість держава належить нації. Нова конституція є перехідним процесом від поняття «нація держави» до поняття «державна

нації» [11, р. 19]), та забезпечення діалогу з усіма етносами й групами. У документі зазначалося: «Ми вважаємо відмінність наших людей багатством. Ми прагнемо зберегти та розвивати нашу різноманітність та множинність, що залишилась у спадок від спільної історії, культури та цивілізації нашої нації. Наша найважливіша мета – життя громадян нашої країни в мирі та злагоді. Нові кроки, які ми зробимо найближчим часом, зміцнять почуття належності наших громадян до Республіки Туреччина, а також назавжди забезпечать продовження життя в гармонії» [11, р. 28]. За мету ставилося прийняття конституції, яка б гарантувала забезпечення громадянам їх культурних, етнічних й релігійних прав [11, р. 26].

Варто констатувати, що масштабні зміни до конституції країни, затверджені квітневим референдумом 2017 р., задекларованих раніше новацій не принесли. Вони торкнулися лише політичної моделі держави (переходу від парламентської республіки до президентської), розподілу владних повноважень між суб'єктами владно-політичного життя й запровадження механізмів, що обмежували б традиційний для кемалізму вплив військових на політику. Не розв'язано проблему й відкриття телеканалів мовами етнічних меншин.

Процес лібералізації культурної сфери суспільного життя не відповідав засадничим принципам кемалізму. Відтак на порядок денний було висунуто пошук іншого ідеологічного опертя. Ним і стала нова політика пам'яті – переосмислення давньої історії Османської імперії, нащадком якої нині вважає себе Туреччина. Повертаються із забуття історичні події багатовікової давнини: з 2011 р. в країні на державному рівні святкується важлива подія в історії Османської імперії – 29 травня 1492 р., день завоювання Стамбулу Мехметом II. Науковці цілком слушно оцінюють такі зміни як «один із сигналів про реінтеграцію історії Османської імперії в турецьку національну пам'ять, яку було стерто з моменту заснування Республіки Туреччина» [4, р. 5]. За визначенням А. Чинара, «ісламістські виклики офіційній національній історії спонукали до включення османської історії до національної пам'яті» [12, р. 144].

В інтелектуальних колах країни (за поміркованого ставлення до цих тенденцій з боку влади) розпочалося критичне переосмислення кемалістського періоду життя країни. Показовою стала поява у 2004 р. вагомого наукового видання «Корпоративістська ідеологія в кемалістській Туреччині: прогрес чи порядок?» за авторством Т. Парла та Е. Девісона, які фундаментально переосмислюють ідеологію кемалізму [13]. Шляхом текстового і контекстуального аналізу промов Ататюрка та офіційних документів ними показано авторитарно-корпоративістський характер кемалізму, несумісність його політичних, економічних, соціальних та культурних цілей з ліберальною демократією. До того ж, автори роблять висновок про часткову близькість кемалізму до фашистської ідеології, звертаючи увагу на те, що в такій близькості немає нічого дивного, адже кемалізм розвивався в ті ж часи, коли

формувався фашистський режим в Італії. Автори не заперечують величезного внеску кемалізму в становлення сучасної Турецької держави, однак стверджують, що час його минув.

Переосмислення кемалістського минулого здійснюється й у художніх творах. Поява у 2011 р. так званої докудрами «Мустафа», присвяченої постаті Ататюрка не як сакрального історичного діяча, а як передусім людини, викликала у творчих, наукових і політичних колах Туреччини бурхливі суперечки. Така «індивідуалізація історії» чи не вперше дозволила публічно зіштовхнути різні історичні дискурси, підняти проблему «когнітивної історичної пам'яті» й здійснила свій внесок у процес переформатування турецької ідентифікації [2].

Задля опертя нової культурної політики на традиційну основу йде пошук у власному минулому історичних прецедентів вияву толерантного ставлення до інших народів і етносів: набувають поширення згадки про відомий випадок з наданням султаном Баязидом II притулку євреям, вигнаним з Іспанії згідно Альгамбрського едикту 1492 р., про указ султана Мехмета II Фатіха про дарування автономії релігійним меншинам в Османській імперії. Отже, притаманна імперії м'яка політика щодо меншин дозволяє використовувати історичну пам'ять як інструмент створення соціокультурного й ідеологічного ґрунту для розв'язання нинішніх проблем.

Відтак налагоджується діалог з етнічними громадами, де також розпочалися процеси культурного відродження, у річищі чого змінюється й мовленнєва політика. Певний час на початку 2000-х рр. на каналі ТРТ відбувались трансляції черкеською (третьою за чисельністю тих, хто нею розмовляє в країні) та лазьською мовами. Щоправда, коли у 2004 р. держава відмовилася від монополії на мовлення і дозволила здійснювати його приватним каналам, громадам було запропоновано відкривати їх власними силами, відтак державне мовлення мовами меншин було припинено. Власний канал спромоглася відкрити лише курдська громада. Загалом мовна ситуація стала кращою й у сфері освіти: у 2002 р. були скасовані обмеження на вивчення мов національних меншин і в культурно-просвітницьких центрах (дернеках) й почалося викладання не лише курдської, а й мов черкеських народів. У Стамбульському університеті відкрито факультет черкеської філології, планується відкриття відділення кабардинської мови в університеті в Кайсері. У 2011 р. уряд Туреччини вперше виділив гранти на потреби для газет і журналів, що видаються національними меншинами [8].

Пакет заходів з демократизації, прийнятий турецьким урядом у вересні 2013 р., надає національним меншинам право на отримання освіти рідною мовою – з 2014 р. відкрито початкові школи з курдською мовою навчання. Загалом прогрес в освітянській галузі є беззаперечним: з 2003 р. державні витрати на освіту значно зросли, кількість університетів у країні подвоїлася, а термін обов'язкового шкільного навчання збільшений з 8 до 12 років. У 2004 р.

Р.Т. Ердоган був визнаний газетою European Voice «європейцем року» за розпочаті ним культурні й освітні реформи [14].

Розпочався діалог також з релігійними меншинами. Якщо в період перебування на посаді мера Стамбула (1994-1998 рр.) Р.Т. Ердоган зі скандалом закривав молитовний будинок алевітів, то вже у 2010 р. він особисто взяв участь у алевітських святах як почесний гість. На джафарітському релігійному святі Р.Т. Ердоган констатував: «Немає і не може бути будь-якої переваги людини над людиною, сунніта над шиїтом, джафаріта над суннітом, турка над курдом, лазу над черкесом, аджема (перса) над арабом. На цій землі всі ми єдині, ми разом, ми – брати» [15].

Донедавна туристичні агенції Туреччини робили наголос на висвітленні лише античних пам'яток культури і майже не згадували про візантійські старожитності. Однак нині в контексті активного звернення до османської спадщини дедалі більше реактуалізується її візантійський складник. Туреччина позиціонує себе як до певної міри нащадок античного світу та Візантійської імперії, що сприяє відновленню християнських, візантійських пам'яток і в рекреаційній сфері призводить до посилення реклами турів об'єктами, пов'язаними з історією християнства.

Нову політику пам'яті характеризує гнучкість у національно-релігійних питаннях, які за останні роки розв'язуються через відродження етнокультурних пам'яток меншин: у 2011 р. уряд Туреччини прийняв безпрецедентне рішення про повернення власності, конфіскованої у релігійних меншин, починаючи з 1936 р. У перелік власності, яку влада поступово повертає християнським та іудейським громадам, потрапили колишні монастирі, будівлі лікарень і шкіл, цвинтарі. За повідомленням БіБіСі, у 2013 р. Р.Т. Ердоган особисто гарантував повернення конфіскованих земель монастирю Сирійської православної церкви Мор-Габриель (святого Гавриїла) [16]. Скасовано закон 1974 р., за яким релігійним організаціям меншин заборонялося набувати нової власності, внаслідок чого у всій країні реконструюються й відкриваються нові православні храми. У листопаді 2015 р в Аланії відбулося урочисте освячення нової Православної Церкви на честь Ікони Божої Матері Пісідійської, в якому взяли участь Вселенський Патріарх Варфоломій, а також делегації священнослужителів з Греції та інших країн. Це – перший християнський храм, побудований у Туреччині з моменту розпаду імперії [17].

Однак донині одним з найболючіших етнокультурних питань Туреччини є вірменське, що пов'язано з постійними намаганнями дискримінованої впродовж десятиліть вірменської громади домогтися визнання Туреччиною геноциду вірмен 1915 р. Активізація Туреччини на зовнішньополітичному векторі спричинила й спроби пом'якшити вірменську проблему. Туреччина нині активно займається гуманітарними питаннями вірменської громади, відновленням пам'яток вірменської архітектури, хоч і досі на офіційному рівні заперечує факт геноциду [18].

У країні постійно відбуваються події, центральне місце в яких займають вірмени, посилюється присутність вірменського питання в інформаційному полі. Ще у 2004 р. у Стамбулі відкрито перший у країні музей вірменської громади міст, у 2007 р. після реставрації відбулося відкриття вірменського храму Сурб Хач («Святий Хрест») на острові Ахтамар та проведення там першої літургії, на яку вперше в історії Туреччини прибула офіційна делегація з Вірменії. У жовтні 2011 р. після реконструкції відкрито ще одну вірменську церкву Св. Кіракос – пам'ятку архітектури XVI ст., яка є найбільшою вірменською церквою на Близькому Сході. Відновлюється й церква Святої Трійці в провінції Ескішехір та церкви в Малат'ї [19]. У 2011 р. випускникам історичного факультету Єреванського держуніверситету дипломи були вручені в кафедральному соборі XI ст. давньої вірменської столиці Ані. Повертаються із забуття й вірменські топоніми на території Туреччини. Те, що Туреччина дозволяє такі символічні заходи, свідчить про її відкритість для обговорення й розв'язання вірменської проблеми. Водночас ця історична проблема дедалі частіше стає предметом відкритого обговорення в науковому та творчому середовищі Туреччини, принаймні в контексті інтерпретацій історичної пам'яті в мистецтві та конкуруючих історичних дискурсах [18].

Глобалізація завершила гегемонію світської культури, що прагнула до збереження одноманітного культурного життя, формуючи платформу, на якій культурні форми і об'єкти, що зникли, знову повертаються до життя. Відбувається поживлення місцевих художніх традицій, культурних об'єктів і символів. Поступово культурне життя набуває дедалі більшої демократичності й різноманіття. Під впливом цих процесів ісламська ідентичність більше не є консервативним конструктом, що не підлягає змінам. На тлі захисту ісламських традицій, їх легалізації (законом 2007 р. жінкам дозволено носити хіджаб в університетах. Хоча у 2008 р. Конституційний суд Туреччини скасував це рішення парламенту, у вересні 2013 р. парламент знову скасував заборону на носіння хусток жінками в державних установах [20]) та урізноманітнення культурного життя в цілому представники ісламу також піддаються впливу загальних глобалізаційних і цивілізаційних процесів. Представники ісламських громад різних напрямів почали вживати такі поняття як мода, музика, мистецтво і туризм [9, с. 335-336]. Внаслідок проникнення в життя Туреччини інших, нетрадиційних (вестернізованих) форм побутового споживання виникли й нові форми «споживчої ісламської ідентичності, представники якої ведуть себе так, як і всі, хто живе в умовах економіки, інтегрованої до торгової культури» [21, с. 336].

В умовах сучасного світу поступове перетворення Туреччини на поліетнічну та полікультурну цивілізовану державу, культурна політика якої відповідає стандартам Євросоюзу, залучення до «османського проекту» історичної пам'яті нетурецьких спільнот таких, як «гірські турки» Курдистану або сирійські туркмени, виглядає цілком відповідним історичному моменту. Власне

Туреччина в період проведення зазначених змін, разом з позитивною репутацією прогресивної країни, отримала й змогу просунутись уперед на шляху переговорів про вступ до ЄС. Проте, здійснювана під приводом подолання наслідків державного заколоту внутрішньополітична боротьба останніх років, супроводжувана масовими арештами та утисками свободи слова, болюче вдарила по раніше створеному іміджу: побоювання, що Туреччина повертається до авторитаризму, вже призвели до іміджевих та, відповідно, зовнішньополітичних втрат.

Варто зауважити, що загострення політичного протистояння всередині країни між прибічниками її нинішнього неоосманського курсу та їхніми політичними опонентами – кемалістами, панування яких історично трималося на військових, здебільшого спричинене дедалі більшою трансформацією «армійського націоналізму» в бік антиамериканського арійського євразійства. Схожість останнього на євразійство російського реакціонера О. Дугіна й навіть безпосередній зв'язок з ним констатують аналітики [22]. Нинішні перетворення всередині країни визначаються не лише переходом країни «до експансіоністської ідеології, заснованої на поєднанні помірної ісламу і пантюркізму» [23, с. 10] і перетворенням Туреччини на потужну регіональну або надрегіональну державу з подальшим приєднанням до клубу світових держав. Відзначаються вони й боротьбою з військовою політичною силою, яка була кісткою турецького державництва впродовж всієї новітньої історії, а в сучасних умовах дедалі більше перетворюється на реакційну силу, що стоїть на заваді перетворенням. Не лише євроінтеграційні, а й значно ширші зовнішньополітичні амбіції Туреччині в умовах глобалізації світу, не можуть не викликати й потреби в новому ідеологічному, політико-юридичному й соціокультурному ґрунті забезпечення національної консолідації й переході до більшої лояльності влади до етнічних і релігійних меншин. Рух від асиміляційної політики щодо меншин у бік відповідності вимогам сучасного світу, у напрямі лібералізації етнорелігійного життя спирається на потужне використання політики пам'яті зі зверненням до спільного минулого з відповідною символікою, ритуалами, масовими заходами, поверненням топонімів тощо.

Інші вектори розвитку політики пам'яті демонструє Республіка Індія. Від початку свого ствердження як незалежної держави Індія, внаслідок багатокультурності, етнорелігійного, мовного й світоглядного розмаїття, як і Туреччина, зіштовхнулася з нагальною потребою формування спільної державної ідентичності у територіальних громадах, кожна з яких мала сформовану і вельми відмінну від інших, групову ідентичність. Відтак пошук засобів і механізмів розв'язання проблеми співжиття різноманітних соціокультурних груп і формування їх спільної ідентичності як основного засобу забезпечення національної злагоди в країні був для Індії одним з найголовніших державо- й націєтворчих завдань, розв'язання якого становило

запоруку її перетворення на сучасну розвинену країну й потужного світового актора.

Нагадаємо, що в країні нараховується кілька сотень етносів і племінних груп, лише лінгвістичних груп за офіційною статистикою – 1562. Не менший рівень розмаїття і в релігійній картині країни: на початок 2017 р. населення загальною чисельністю понад 1,34 млрд. (майже 18% населення планети) [24], складалося на 80,5% з послідовників індуїзму, 13,4% – представники мусульманської громади, ще 2,34% є послідовниками християнства. Також у країні існують великі релігійні громади сикхів (1,87%), буддистів (0,77%) і джайністів (0,41%) (за даними перепису населення 2001 р.). Кожна з цих груп має багату історію й культуру, як і історію непростих на різних етапах взаємин з іншими. Завдання формування загальнонаціональної ідентичності громадян Індії потребувало комплексних заходів, що й було здійснено з застосуванням правового, політичного й культурного інструментарію, зокрема й інструментів загальнодержавної політики історичної пам'яті.

Водночас Індії, незалежна державність якої, на відміну від турецької, стверджувалася уже в повоєнний час, вдалося уникнути виражених авторитарних інтенцій у внутрішньополітичному житті. На відміну від Туреччини, Індія від самого початку визначила своє оперття на минуле як спільне для всіх її етносів. Застосований для цього правовий інструментарій становив загальне тло й умову для використання решти, вирізнявся своєю специфічністю і мав яскраво виражену регіональну спрямованість. Фактично в Конституцію Індії вписано 17 різних наборів законів, цільовим чином модифікованих для її численних мовних і релігійних громад, частково локалізованих в різних частинах країни [25]. Внаслідок гарантованого конституцією країни квотування присутності етнокультурних і релігійних представників, а також каст в органах державної влади було уможливлено широке залучення різних соціальних верств населення до активного політичного життя.

Індія послідовно проводить політику невтручання в релігійні справи будь-яких громад і підтримку поважного ставлення до їхніх особливостей, сім'ютики відповідного простору та символічних для кожної громади постатей. Водночас держава направлена на захист універсальних принципів та прав людини й громадян, і залишає за собою право втручатися у внутрішні справи громад з метою відстежування тих обрядів і звичаїв, які суперечать правам людини, й примушує до їх змін. Громадам країни гарантовано визнання їхнього звичаєвого права й практики життя, їхніх свят і святинь, водночас такі практики мають узгоджуватися з дотриманням демократичних прав і свобод. Таким чином, держава виступає гарантом того, що стосунки між релігійними і політичними інститутами регулюються послідовним дотриманням прав людини [26].

З перших же кроків індійської державної незалежності на теоретичному рівні йшов пошук альтернативи панівним «ексклюзивним» комуналістським версіям націоналізму – гіндутві, що обстоює принцип формування загальнодержавної індійської ідентичності на ґрунті культури й історії індуїстських громад (так званий культурний націоналізм), і мусульманській, що надає перевагу ісламському складнику в історії Індії. Нею стала «інклюзивна» ідея надконфесійної нації, переведена в практику державної політики визнання й зміцнення «єдності в розмаїтті», що стверджує право рівно шанобливого ставлення до будь-якої віри на підставі традиційного індійського уявлення про спільні корені всіх релігій. Варто зауважити, що поняття секуляризму в індійській традиції означає не відділення релігійного життя від державного, а уважне й поважне ставлення з боку держави до всіх релігій, що можуть існувати пліч-о-пліч – диференційовані чи не диференційовані на регіональному рівні.

Потужний вплив комуналістських версій в Індії було зумовлено специфічними відносинами країни з власним минулим. Як зазначає відомий індолог Є.Ю. Ваніна, «небагато знайдеться суспільств, які перебували б у таких складних і суперечливих взаємовідносинах зі своїм минулим, як Індія». Адже значну частину свого минулого країна «забувала» і повертала із забуття через віки зі сторонньою допомогою і водночас «на кожному з історичних етапів була різноманітною палітрою ідентичностей: релігійних, конфесійних, етнокультурних, лінгвістичних» [27, с. 9].

Ще одна з особливостей взаємин Індії з власною історією – міцна вплетеність давнини в політичну сучасність: далеке минуле періодично оцінюється й переоцінюється, його обговорення викликає жорсткі конфлікти, аж до кривавих зіткнень, а політичні дебати в парламенті з якоїсь актуальної проблеми можуть бути перервані суперечкою щодо тлумачення подій кількох років давнини. Нарешті багата джерельна база країни досі залишається мало дослідженою й несистематизованою, і знаходяться документи, здатні докорінно змінити погляд на ту чи іншу історичну подію. Отже, якщо на державному рівні пошук у власному минулому загальноіндійської версії, в межах якої історія Індії – це історія взаємодії індуїстів з мусульманами, спрацьовував, то на нижчих – регіональному, етнокультурному і релігійному рівнях, ідентифікація зазнавала розщеплення на індійський (гіндутву) та мусульманський варіанти (засновником мусульманської версії комуналізму, що виникла наприкінці XIX ст., вважається нащадок Моголів, просвітник і реформатор С. Ахмад-хан).

Уперше поняття гіндутви було застосовано наприкінці XIX ст. бенгальцем Ч. Басу в його творі з однойменною назвою, в якому обґрунтовувалася вищість індуїзму над усіма релігіями світу. У подальшому поняття було розроблене В.Д. Саваркар, який і вважається класиком гіндутви. В.Д. Саваркар також підкреслював значущість для індуської ідентифікації історичних постатей – «героїв», оскільки саме історичні наративи найсильніше впливали на масову

свідомість. Відтак В.Д. Саваркара можна вважати засновником політики пам'яті на ґрунті комуналістської доктрини гіндутви, ідеологічним нащадком якої є політична сила, що нині перебуває при владі в країні.

Політика історичної пам'яті як інструмент впливу держави на забезпечення міжгромадської злагоди й порозуміння, проваджувана Індійським національним конгресом – ІНК (найбільшою і найстарішою політичною силою, що перебувала при владі в країні більшу частину її незалежного існування). Вона вирізнялася свідомим інтегруванням різних історичних періодів в загальнонаціональну пам'ять, наданням регіонам значної самостійності в підтримці їх культурної та історичної семіотики й символіки за співіснування із загальнодержавною. Автор відомого історичного дослідження «Креативне минуле: історична пам'ять та ідентичність в Західній Індії, 1700-1960» [28] П. Дешпанде зазначає, що в її рідному штаті Махараштра регіональна історична пам'ять, яка наклала потужний відбиток на формування загальноіндійського руху гіндутви, присутня не лише в збережуваних пам'ятках старовини та сакралізації індуських історичних постатей (Шиваджи, В.Д. Саваркара), а й у буденній політичній риторичі: «Коли, наприклад, один маратхський політик хоче образити когось в іншій партії, він називає його Аурангзебом» [29, р. 2]. Зауважимо, що Аурангzeb був 6-м падишахом імперії Великих Моголів середини XVII ст., відомим також як Аламгір I. Упродовж 1685-1689 рр. він завершив завоювання Декана та південної Індії. Відомий вкрай негативним ставленням до корінного населення Індії та індуїзму. Зажив собі недоброї слави придушенням повстання маратхів.

Поява 2007 р. вагомого наукового доробку, присвяченого періоду боротьби індуської держави проти могольських завойовників та впливу цієї доби на історичну пам'ять і його відлуння в сучасному художньому й символічному просторі, є показовим у плані легального звернення до болючих і суперечливих періодів загальноіндійської історії. Автор переконливо демонструє створення історичної пам'яті шляхом спільної взаємодії культурних заходів, державних зусиль і політичної риторики.

Однак опертя правових принципів на традиціоналістську основу й цілеспрямовано проваджувана політика формування загальнодержавної історичної пам'яті не позбавляє країну від нововиниклих проблем. Зворотнім боком забезпечуваного законодавчо широкого залучення етнорелігійних та етнокультурних спільнот до загальнодержавного політичного життя стало збільшення можливостей перетворення взаємовиключних комуналістських концептів з притаманними ним контраверсійними історичними дискурсами на знаряддя політичної боротьби, що пізніше, у 1990-2000 рр., вилилося в посилення їх прибічників та переростання міжрелігійної і міжетнічної боротьби у фізичне протистояння. Розпочата з кінця 70-х рр. XX ст. політика найширшого включення різноманітних груп населення в політичне життя Індії

мала своїм наслідком виникнення і зростання впливу регіональних партій, зайнятих лобіюванням корпоративних інтересів і просуванням «своїх історій».

Посилення міжетнічної та міжрелігійної напруги в житті країни, що було певним наслідком такої «необмеженої регіональної і групової демократичності», сприяло втраті ІНК провідних позицій. Натомість зміцнилися позиції гіндутви у межах заснованої у 1980 р. Бхаратія джаната парті (БДП), що почала своє успішне політичне сходження з кінця 1980-х рр. і у 2014 р. на чолі створеного нею альянсу перемогла на парламентських виборах, а її лідер Н. Моді обійняв посаду прем'єр-міністра. Відповідно в політиці історичної пам'яті почався певний зсув у вигляді послідовного просування власне індуїстського складника індійської історії на регіональному рівні. Донедавна постать борця за незалежність Індії, революціонера, поета й письменника В.Д. Саваркара (1883-1966 рр.), хоч і проголошена на державному рівні національним індійським героєм, найбільше пошанування мала в регіонах з високим впливом гіндутви (передусім, у місцевостях зі значною присутністю маратхів, зокрема, у штаті Махараштра). Водночас у Делі він сприймався представником радикально правих, але у період перебування БДП при владі у 2003 р. портрет В.Д. Саваркара було відкрито в центральному залі парламенту (що викликало протести опозиції і мусульманських громад) [30, р. 3].

Посиленням правих політичних сил зміщуються й акценти в позиціонуванні значущості різних етнорелігійних складників в історії індійського суспільства. На порядок денний винесено ствердження визначальної ролі тих історичних епох та регіонів, коли на теренах сучасної Індії відбувалися процеси індуського державотворення, зокрема, «Періоду Маратхі» (XVII-XVIII ст.) – часу, коли незалежна власне індуська держава Маратхі (Західна Індія), створена Шіваджі Магараджем у 1674 р. (проіснувала до 1818 р.), успішно чинила опір нашествю Великих Моголів. У XVIII ст. володіння маратхів охопили більшу частину сучасної Індії. Їх ослаблення фактично уможливило колонізацію Індії британцями. Деякі науковці вважають початком державницького існування маратхів імперію Ядавів, що датується XII-XIV ст. [31]. Нині кількість маратхів сукупно становить близько 7% населення країни та переважну більшість населення штату Махараштра, також великі їх громади проживають у штатах Гуджарат, Мадх'я-Прадеш, Телангана, Гоа і Карнатака.

Відповідно зазнають широкої коммеморації видатні постаті таких епох – державники, діячі культури, науковці, більшість з яких саме маратхі. У 2017 р. індійський уряд запланував виділити з бюджету 40 млрд. рупій на спорудження меморіального комплексу Чхатрапати Шіваджі на острові в Аравійському морі, неподалік від Мумбаї, перший камінь до якого заклав прем'єр-міністр Н. Моді в грудні 2016 р. [32]. Пам'ятник, висота якого становитиме 210 м., стане найбільшою скульптурою світу, перевершивши розміри статуї Будди в Китаї [33] і буде більш ніж удвічі вищою за статую Свободи в США. Меморіал складатиметься з храму, музею, виставкових галерей, садового ландшафту,

лікарні, оглядового майданчика, а також театру, в якому демонструватимуться фрагменти з життя Шиваджі (спорудження комплексу має завершитися у 2019 р.).

У 2003 р. в обіг було введено поштову марку із зображенням Тукарама – філософа, поета, соціального реформатора часів династії Шиваджі (XVII ст.), у 2007 р. йому ж було встановлено пам'ятник в Гаті Мандір Деху, Пуне, Махараштра [34]. У 2004 р. у місті Вадодар (штат Гуджарат) встановлено пам'ятник В.Д. Саваркару. Реалізація цієї ідеї, що виникла ще у 80-х рр. XX ст., стала можливою лише через чверть століття, за нинішнього піднесення індуської компоненти в політиці пам'яті [35]. Коммеморація поширюється й на сферу буденного вжитку: широким попитом користуються декоративні статуетки, що зображають історичних персон періоду індуської державності.

Вкрай прикметним є те, що посилення власне індійської (індуської) складової в проведенні політики пам'яті на сучасному етапі не обов'язково тягне за собою утиск інших складників. Дослідники індуїзму вказують на специфічну й фундаментальну його рису, яку позначили як «інклюзивізм» або «багатошарове мислення». Це – здатність цілковито безконфліктно поєднувати в межах однієї парадигми різні дискурси, у свідомості – кілька різних поглядів. «Індійці звикли до строкатого в культурному відношенні суспільства, в якому безліч різних норм поведінки, цінностей і релігійних систем мирно співіснують одна з одною» [21, с. 121]. Тобто, визнаючи «свою правду», індуси водночас приймають відмінну, а подеколи й протилежну «правду іншого». Піднесення власне індуського періоду державності разом з його героями не означає припинення періодів мусульманської державності на субконтиненті.

Нині державна політика Індії в цілому спрямована на ствердження не суто індіїстського, а передусім загальнодержавного націоналізму шляхом надання регіонам значних преференцій у проведенні політики пам'яті, самостійного формування регіонального політичного символізму. Це поєднується з посиленням заходів задля внутрішнього реформування заснованих на звичайі законів громад у бік забезпечення осібної рівності та стимулювання формування почуття єдності в різноманітності.

З метою врівноваження регіональної осібності загальнодержавними заходами запроваджуються нові форми ствердження спільної індійської ідентифікації. У лютому 2010 р. за ініціативою дизайнера компанії «Memory Company» А. Ядава започатковано загальнонаціональний Інтернет-проект «Індійська пам'ять» («Indian Memory Project») – «живий» онлайн-архів, метою якого є простеження історії Індії в особах і особистих спогадах з використанням архівних фото і текстів. До проекту може приєднатися будь-яка особа і запропонувати власну інформацію й матеріали, що стосуються історії Індійського субконтиненту. У проекті використовуються фотографії, оповіді й листи, знайдені в особистих архівах, в яких висвітлюються теми соціальної трансформації, війни, освіти, релігії та культури, а також вплив, який вони

здійснюють на сім'ї, які живуть нині. Проект покликаний сприяти більшій толерантності, порозумінню та здатності навчатися як громадян Індії, так і мешканців сусідніх країн і світу в цілому.

У підсумку варто зазначити, що в політиці пам'яті, як чиннику національної консолідації, застосовується апеляція як до героїчного складника минулого, так і до тих його характеристик і фактів, які демонструють можливості толерантного співіснування різних етносів. Однак характер політики пам'яті, її гнучкість і демократичність забезпечується передусім правовим інструментарієм.

Політика історичної пам'яті виявляє виразний зв'язок і кореляцію з панівним політичним дискурсом країни. Зміна внутрішньополітичної ситуації безпосередньо відбивається на проведенні політики пам'яті і зміщує акценти в усвідомленні власного минулого й у перевизначенні знакових історичних постатей. Зміни в політиці пам'яті означають зміни в семантичній організації простору країни. Політика пам'яті у сучасному глобалізованому світі реагує також на зовнішні виклики, прикладом чого є передусім Республіка Туреччина.

Шлях, який пройшли Туреччина й Індія в трансформаціях політики пам'яті, мав різноспрямовані вектори. Перша рухалася від уніфікації на засадах світськості під егідою титульного етносу, розбудованій на сакралізації історії Республіки, до нинішнього поміркованого етнокультурного плюралізму з його апеляцією до більш ранніх часів імперського минулого. Друга, постійно перебуваючи у складних відносинах з власним минулим, донині послідовно стверджувала й розвивала від початку закладену правову основу етнокультурного плюралізму, однак в останні десятиліття дедалі більше посилює меморіальну складову титульного етносу.

Водночас широкий політико-культурний і, відповідно, меморіальний плюралізм не є гарантією соціальної злагоди, що засвідчує досвід Індії. Однак підсилення етнонаціональної складової провідного етносу в політиці пам'яті, як демонструє приклад тієї ж Індії, не обов'язково є причиною посилення конфліктогенного потенціалу в країні, якщо урівноважується широкими регіональними можливостями.

Трансформація політики пам'яті в сучасних умовах демонструє провідний її ціннісний напрям: від уніфікаційних засад щодо внутрішнього етнокультурного розмаїття (Туреччина) або їх протилежності – «безмежної мультикультурності» (Індія) до урівноваження значущості загальнодержавного складника й титульного етносу зі значущістю етнокультурних і релігійних груп на засадах поваги до прав Іншого. Такий напрям співмірний з ціннісними основами європейської цивілізації.

Список використаних джерел і літератури

1. Национальная политика Турции. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://aheku.org/forums-m-posts-q-942.html?n=last>
2. Işık N. E. Politics of Counter-Memory in Turkey: Docudramatizing the Past as a Panacea for Official Discourses? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://cm.revues.org/830>
3. Zürcher E.-J. Greek and Turkish refugees and deportees 1912-1924. – Leiden: Turkology Update Leiden Project, 2003. – 238 p.
4. Maessen E. Reassessing Turkish National Memory: the AKP and the Nation. – Utrecht University, 2012. – 76 p.
5. Семячко А. Политика памяти: как и зачем государства формируют свою историю. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://special.theoryandpractice.ru/politics-of-memory>
6. Arango T., Yeginsu C. Peaceful Protest Over Istanbul Park Turns Violent as Police Crack Down // The New York Times. – 2013. – May 31.
7. Агаджян М. Дискриминационные элементы национальной политики Турции. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.noravank.am/upload/pdf/94_ru.pdf
8. Бахревский Е. Политика «нового османизма» Турции и постсоветское пространство // Regnum. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://regnum.ru/news/1467970.html>
9. Sali A. Lehçelerde nüfus savaşı // Yeni Şafak. – 25.10.2004.
10. Курды в Турции: «Мы все парализованы войной» // ЛІГА. Новости. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://news.liga.net/articles/world/10226294-kurdy_v_turtsii_my_vse_paralizovany_voinoy.htm
11. AK Parti 2023 Siyasi Vizyonu. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.akparti.org.tr/site/akparti/2023-siyasi-vizyon>
12. Çinar A. Modernity, Islam, and Secularism in Turkey: Bodies, Places, And Time. – University of Minnesota Press, 2005 – 199 p.
13. Parla T., Davison A. Corporatist Ideology In Kemalist Turkey: Progress Or Order? – Syracuse, NY: Syracuse University Press, 2004. – 319 p.
14. Королев Д. Путь Турции: в Европу или куда? Наследие и забвение Ататюрка // Пропганда. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://propaganda-journal.net/10067.html>
15. Erdoğan salavatlara karşılandı // Doğan Haber Ajansı. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dha.com.tr/haberdetay.asp?NewsId=129692/>
16. Турция обещает расширить права курдов и иных меньшинств // BBC. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/russian/international/2013/09/130930_turkey_major_reforms
17. Торжественное открытие Храма Богородицы Писидийской в Махмутларе (Аланья) // Alanya Today. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://alanyatoday.ru/news/213-torzhestvennoe-otkrytie-hrama-bogorodicy-pisidiiskoi-v-mahmutlare-alanja.html%20>
18. From Past to Present: Turkey through the Lens of Historical Memory. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.world-affairs.org/past-present-turkey-lens-historical-memory-wac-1282016-event/>
19. Армянские храмы восстанавливаются в Турции и гибнут в Армении. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.regnum.ru/news/1425349.html>
20. Яковлев Г. Турция для турок: опыт построения национального государства. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://sputnikpogrom.com/asia/turkey/42647/the-turkish-way/>
21. Многоликая глобализация / Под ред. П. Бергера и С. Хантингтона; пер. с англ. В.В. Сапова; под. ред. М.М. Лебедевой. – М.: Аспект Пресс, 2004. – 379 с.
22. Национальная идея Турции и национальная идея турков 2013 // Око планеты. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://oko-planet.su/politik/politiklist/192369-nacionalnaya-ideya-turcii-i-nacionalnaya-ideya-turkov.html>

23. Аватков В.А. Внешнеполитическая идеология Турецкой Республики при правлении Партии справедливости и развития. Автореферат канд. дис. – М.: МГИМО (У) МИД России, 2013. – 30 с.
24. Worldometers. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.worldometers.info/world-population/india-population/>
25. The Constitution of India. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.constitution.org/cons/india/const.html>
26. Доклад о развитии человека 2004. Культурная свобода в современном многообразном мире. – М.: Изд-во «Весь Мир», 2004. – 328 с.
27. Ванина Е.Ю. Индия: История в истории. – М.: Наука: Вост. лит., 2014. – 343 с.
28. Deshpande P. Creative Pasts: Historical Memory and Identity in Western India, 1700-1960. – Columbia University Press, 2007. – 320 p.
29. Interview: Prachi Deshpande, Department of History // Center for South Asia Studies. – 2006. – Vol. 17. – P. 2-6.
30. Opposition Boycotts Savarkar Portrait Function // People's Democracy. – 2003. – Vol. XXVII. – № 9. – March 02.
31. Gill M.S., Bhardwaj P.D. The Religious Composition of India's Population // Sarjana. – 2010. – Vol. 25. – № 2. – December. – P. 61-76.
32. Maharashtra's Shivaji Memorial Grows Taller To Top Buddha Statue In China // NDTV. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.ndtv.com/india-news/maharashtra-government-wants-to-increase-height-of-shivaji-memorial-1673523>
33. Shivaji Memorial will be the tallest statue in the world // The Economist Time. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://economictimes.indiatimes.com/slideshows/nation-world/shivaji-memorial-will-be-the-tallest-statue-in-the-world/tallest-in-the-world/slideshow/57827271.cms>
34. Indiamart. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://www.indiamart.com/proddetail/sant-tukaram-maharaj-7128245730.html>
35. Savarkar cries for attention, even in BJP bastion // The Times of India. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <https://timesofindia.indiatimes.com/city/ahmedabad/Savarkar-cries-for-attention-even-in-BJP-bastion/articleshow/838427.cms/>

Метелёва Т.А. Трансформация политики памяти в условиях глобализации (на примере Турции и Индии).

В статье на примере двух государств – Республики Турция и Республики Индия – рассмотрены формы и способы осуществления преобразований в политике памяти в последние десятилетия, выявлены их направления, проанализировано положительное и отрицательное влияние на социум. Показано, что политика исторической памяти жестко коррелирует с политическим дискурсом страны, однако все больше реагирует на внешние вызовы. Изменения в политике памяти означают и изменения в семантической организации пространства страны. В то же время широкий политико-культурный и, соответственно, мемориальный плюрализм не является гарантией социального согласия. Установлены важные составляющие опыта осуществления политики памяти в указанных странах, которые могут быть учтены в развитии соответствующего направления государственной политики Украины.

Ключевые слова: *политика исторической памяти, Республика Турция, Республика Индия, глобализация, семантика и архитектура пространства.*

Meteliov T. Transformation of the Memory Policy in the Conditions of Globalization (by an Example of Turkey and India).

In the article on the example of two states, the Republic of Turkey and the Republic of India, the forms and methods of implementing the changes in the policy of memory in recent decades have been examined, their directions have been revealed, their positive and negative impact on society has been analyzed. It is shown that the policy of historical memory strongly correlates with the political discourse of the country, but increasingly responds to external challenges. Changes in the policy of memory mean changes in the semantic organization of the country's space. At the same time, broad political, cultural and, accordingly, memorial pluralism is not a guarantee of social harmony. Important components of the experience of implementing the policy of memory in these countries have been established, they can be taken into account in the development of the corresponding direction of the state policy of Ukraine.

Keywords: politics of historical memory, Republic of Turkey, Republic of India, globalization, semantics and architectonics of space.

УДК 94:323(497)

Розумюк В.М.

ПОЛІТИКА ПАМ'ЯТІ ЯК ІНСТРУМЕНТ СТАНОВЛЕННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕРЖАВ НА БАЛКАНАХ: ЗДОБУТКИ ТА ПРОРАХУНКИ

Стаття присвячена дослідженню політики пам'яті як інструменту становлення національних держав на Балканах. Проаналізовано базову історіографію досліджень пам'яті (memory studies), висвітлено особливості політики пам'яті в провідних країнах Балканського півострова. Автор визначає бажання величі, наголос на історичній спадковості, заклик до боротьби та комплекс жертви як основні риси політики пам'яті та національної міфології балканських держав, що зумовлює високий конфліктний потенціал «війн пам'яті» в цьому регіоні. Наголошується на небезпеці місцевого варіанту «провінційного імперіалізму», оскільки політична мегаломанія правлячих еліт неодноразово призводила до жахливих війн і національних катастроф.

Ключові слова: політика пам'яті, дослідження історичної пам'яті, Балкани, конфлікти, незалежність.

Починаючи з 80-х рр. ХХ ст. в різних галузях сучасного гуманітарного знання спостерігається «меморіальний бум», який давно вийшов за межі академічного середовища. Причини перетворення досліджень пам'яті на один з основних напрямів розвитку суспільно-гуманітарних дисциплін й досі жваво обговорюються науковою спільнотою, проте факт посилення інтересу до проблематики історичної пам'яті не заперечується жодним серйозним фахівцем. Наукові дебати, суспільні дискусії, політичні конфлікти навколо проблем історичної пам'яті перетворились впродовж останніх десятиліть на буденне явище громадського життя на національному та міжнародному рівнях.

Початок розвитку досліджень історичної пам'яті зазвичай пов'язують з інтерпретацією колективної та соціальної пам'яті М. Хальбвакса та А. Варбурга у 20-х рр. ХХ ст. Впродовж наступних десятиліть надзвичайно сильний вплив на становлення historical memory studies справила французька історична школа Анналів – від «батьків-засновників» Л. Февра та М. Блока до її сучасних представників Ж. Ле Гоффа та Б. Гене. Проблеми міфу, суспільної традиції, історичної спадщини, колективної свідомості з різних позицій досліджувались відомими істориками (Ф. Ар'єс, Ж. Лефевр, Ф. Фюре), психологами (З. Фрейд), культурологами (М. Фуко, Ф. Йейтс), філософами (Г. Гадамер, К. Хюбнер, П. Рікер, О. Лосев).

Важливим етапом формування історичної пам'яті стала поява на початку 80-х рр. ХХ ст. монографії Е. Шилза «Традиція» та збірки «Винайдення традиції» зі статтями Е. Гобсбаумана, Г. Тревор-Роупера, П. Моргана, Д. Кеннедайна, Б. Кона і Т. Рейнджера. У 1989 р. з'явився американський журнал «History & Memory», а також почав роботу відомий багатотомний

проект «Місця пам'яті» під керівництвом відомого французького історика П. Нора.

У 80-х рр. XX ст. почалось обговорення щодо створення нової гуманітарної субдисципліни, прихильники якої претендували на статус представників нової парадигми сучасного соціально-гуманітарного знання, що ґрунтується навколо концепту «пам'яті». У 1992 р. німецький культуролог Я. Ассман в роботі «Культурна пам'ять» заявив про народження нової парадигми наук про культуру, яка дозволить по-іншому подивитись на суспільство, політику, право, релігію та мистецтво. В середині 90-х рр. XX ст. Б. Зеліцер, Дж. Олік, Дж. Роббінс, В. Канштайнер, Г. Ехтергоф, М. Саар спробували сформулювати основні методологічні принципи нового підходу. У багатьох американських і німецьких університетах у цей час з'являються навчальні курси з історичної пам'яті, а з 2008 р. починає виходити спеціалізований журнал «Memory Studies», а згодом, однойменна книжкова серія.

Поступово розширюється і проблемне поле історичної пам'яті. Якщо спочатку ця парадигма розроблялась передусім у зв'язку із дослідженням нації та національної ідентичності (Б. Андерсон, Е. Сміт, К. Калхун, Р. Брюбейкер, О. Данн, Е. Гобсбаум, Д. Шнаппер, Е. Геллнер, М. Гібернау, Е. Кедурі), то нині такі відомі представники memory studies як П. Хаттон, П. Коннертон, Ш. Лінде, А. Ассман, Й. Рюзен, М. Ферро, Ф. Анкерсміт, А. Мегилл, Х. Кеніг, С. Сулейман, Я. Мюллер, Дж. Джексон, Б. Місталь, С. Конрад, К. Даасе, Е. Джелін, Б. Молден, Йе Хьун Лім, А. Ерль, Т. Бергер, Дж. Херф, Т. Шнейдер, І. Нойман, Р. Траба активно застосовують когнітивний потенціал нової субдисципліни до будь-якої проблематики мікро-, мезо- чи макрорівня: від низької ефективності роботи страхових агентів до Голокосту і регіональних проявів геноциду; від девіації індивідуальної психіки до питань війни та миру в глобальній системі міжнародних відносин.

Активно розвивається вивчення історичної пам'яті в пострадянських країнах. Серед провідних фахівців цього напрямку в Росії можна назвати І. Савельєву, А. Полетаєва, О. Васильєва, М. Копосова, О. Філюшкіна, Л. Репіну, О. Міллера, О. Леонтьєва, О. Герасімова. В Україні проблематикою memory studies займаються М. Михальченко, В. Ткаченко, Г. Касьянов, Л. Нагорна, Ю. Шаповал, В. Солдатенко, А. Кудряченко, В. Масненко, А. Киридон, Ю. Зерній, В. Артюх, Л. Герасименко, О. Трегуб, В. Полянський, А. Коник, Л. Зашкільняк, І. Симоненко, В. Карлова, А. Портнов, О. Готра та інші історики, філософи, соціологи та політологи. Співробітниками Інституту історії України, Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса, Інституту всесвітньої історії зроблено значний внесок у дослідження історичної пам'яті. Колектив Українського інституту національної пам'яті видає збірник наукових праць «Національна та історична пам'ять» та опублікував низку цікавих монографій.

Таким чином, можна констатувати, що актуальність дослідження історичної пам'яті обумовлена стрімким зростанням інтересу в усьому світі до цієї проблематики впродовж останніх десятиліть як серед широкого загалу, так і в науковому середовищі. У результаті memory studies (дослідження пам'яті) вже оформилися в автономну потужну субдисципліну гуманітарних наук, а на міжнародному рівні та всередині багатьох національних спільнот поміж різними суспільними групами точаться справжні «війни пам'яті».

Серед різних напрямків historical memory studies особливий інтерес з погляду нагальних потреб сучасної України викликає дослідження так званої «політики пам'яті» або «історичної політики» – спроби політичних еліт за допомогою державних і недержавних засобів вплинути на формування колективної пам'яті. Адже ця «політика» має надзвичайно сильний потенціал формування національної єдності та підтримання суспільної консолідації.

Термін *Geschichtspolitik* (нім. «історична політика») з'явився на початку 80-х рр. XX ст. у Німеччині як реакція на спробу новообраного канцлера Г. Коля здійснити «морально-політичний поворот» і ствердити більш позитивний імідж німецького патріотизму. Попри те, що Г. Коль мав науковий ступінь історика та його ініціативу підтримали такі відомі фахівці як М. Штюрмер, Е. Нольте, І. Фест, реакція німецької академічної спільноти на політичне втручання в наукові справи була вкрай різкою і негативною. Хоча ідея будувати національну ідентичність не лише на визнанні і покаванні за злочини нацистського режиму, а й на беззаперечних успіхах і досягненнях німецького народу видавалася самоочевидною, з середини 80-х рр. поняття *Geschichtspolitik* набуло змісту псевдонаукової і політично вмотивованої інтерпретації історії, яку намагаються нав'язати суспільству виходячи з корисливих вузькопартійних інтересів [1, с. 8].

Проте невдовзі цей термін був запозичений польськими інтелектуалами, які навіть не намагались приховувати, що *polityka historyczna* – це калька німецької *Geschichtspolitik*. У 2003-2005 рр. відомі фахівці, пов'язані з консервативним краківським Центром політичної думки (філософи М. Чихоцький, Д. Карлович, Д. Гавін, соціолог З. Краснодембський, історик А. Новак) почали активно пропагувати необхідність відмови від «критичного патріотизму» і розробки комплексної державної історичної політики, спрямованої на підтримку польського «здорового патріотизму» і протидії «фальсифікації та спотворенню історії» у Польщі та за кордоном [2, с. 45]. Подібний підхід отримав широку підтримку в польському суспільстві, а *polityka historyczna* перетворилась фактично на стандарт політики пам'яті для країн Східної Європи, хоча, як і сам термін, була лише запозиченням і кодифікацією західноєвропейських практик.

Цей стандарт передбачав створення розгалуженої мережі різноманітних державних установ (інститутів, комісій, фондів, музеїв) для реалізації урядової стратегії у сфері історичної пам'яті; прийняття законів, які закріплювали певну інтерпретацію історичних подій як єдино дозволена і запроваджували

кримінальне покарання для «відступників»; широке використання засобів масової інформації і масової культури (кіно, музика) для пропаганди бажаних історичних стереотипів; державне фінансування неурядових організацій і надання грантів; зміни у шкільній програмі викладання гуманітарних дисциплін; обмеження доступу до архівів; створення і запровадження нових символів та обрядів (свята та дні пам'яті, героїзація певних історичних осіб та ритуали їх вшанування, державна і патріотична символіка тощо).

Сприймаючи історичну науку та колективну пам'ять виключно як «поле бою» з внутрішніми та зовнішніми супротивниками, прихильники історичної політики обґрунтовували національними інтересами і патріотичними міркуваннями необхідність порушення базових демократичних принципів (свобода слова, плюралізм) та професійної етики (об'єктивність) для солідарної відсічі ворожим інсинуаціям, фальсифікаціям і провокаціям.

Політично вмотивований підхід до історії викликав серйозний опір значної частини науковців і фахівців. Зокрема, у 2008 р. чимало відомих істориків з багатьох європейських країн підписали так званий «Заклик з Блуа» (Appel de Blois), в якому наголошувалося: «Історія не повинна перетворюватися на прислужницю політичної кон'юнктури... У вільній державі жодна політична сила не має присвоювати собі право встановлювати історичну істину та обмежувати свободу дослідника під загрозою покарання... Необхідно покласти край державному регулюванню історичної істини... Ми закликаємо політичних діячів усвідомити, що маючи владу для впливу на колективну пам'ять народу, ви не маєте права встановлювати законом певну державну правду щодо минулого, юридичне нав'язування якої може призвести до важких наслідків – для роботи професійних істориків та інтелектуальної свободи в цілому. У демократичному суспільстві свобода історика – це наша спільна свобода» [3].

Проте всі протести академічної спільноти були переважно проігноровані політиками. Крім того, деякі науковці активно долучилися до реалізації історичної політики як з патріотичних міркувань, так і сподіваючись на щедre державне фінансування.

Варто визнати, що сучасна історична політика стала лише продовженням на новому рівні традиційного державного втручання в суспільно-гуманітарні дисципліни задля конструювання, підтримки і відтворення певної ідентичності. Не поринаючи в нетрі давніх часів і цивілізацій, можна нагадати, що вже з моменту створення сучасних національних держав в Європі їх керманичі доклали чималих зусиль задля створення величних, проте ілюзорних картин власного минулого. У XIX ст., коли історична освіта стала невід'ємною складовою частиною масової загальноосвітньої школи, процес міфотворчості під загальним гаслом «наша держава (нація) найкраща, тому що вона наша» був поставлений на конвеєр. Як цілком справедливо зазначав відомий британський історик Н. Девіс: «Викладання історії ще за свого зародження у XIX ст. було поставлене на службу патріотизму. У своїй найпростішій формі воно було

представлене низкою імен, дат і титулів правлячих династій. Потім перейшли до прославлення національних героїв та досягнень. У своїй найбільш розвиненій формі така освіта свідомо готувала школярів до майбутньої ролі вбивць або жертв у війнах, які веде їх народ» [4, с. 25].

У результаті такого підходу шкільний та університетський курс історії зазвичай був сумішшю агіографії (життя святих) національних героїв та апології вітчизняних здобутків і перемог. А всі ганебні сторінки рідної історії заперечувалися як неіснуючі чи відкидалися як неважливі, зайвий раз підтверджуючи істинність тези: історія – то політика, спрямована в минуле. Отруйний месіанізм і прямолінійний ідеологічний догматизм, помножені на великодержавну традицію й імперське мислення цілком природно призводили до створення ідеалізованої, тож, відповідно, хибної історичної картини, яка не стільки давала вичерпні й адекватні знання минулого, скільки формувала «правильне» відношення до «історії Батьківщини». Різноманітні роботи, написані в дусі самовихваляння та самозвеличення, мали на меті добитися від учнів не стільки знання фактів чи розуміння причинності подій, скільки викликати в них захоплення і пробудити відчуття причетності до цієї справжньої «казки про минуле».

Варто підкреслити, що ідеологічне навіювання з боку міністерства освіти і пропагандистської машини завжди підкріплювалося дієвим тиском з боку репресивних органів. Наприклад, теоретикам російської історичної школи «офіційної народності» на чолі з М. Погодіним у своїх творчих пошуках доводилося керуватися не лише вимогами міністра народної освіти графа С. Уварова, а й ненав'язливими «порадами» шефа жандармів графа А. Бенкендорфа: «Минуле Росії було дивовижним, її сучасність більш ніж прекрасна. Що стосується її майбутнього, то воно вище за все, що може намалювати собі найсміливіша уява. Ось... погляд, з якого варто розглядати і писати російську історію» [5, с. 377.].

Що вже й говорити про рейхсфюрера СС Г. Гімmlера, який з суто нацистською відвертістю і німецькою ґрунтовністю висловив своє щире обурення діяльністю вчених-істориків, виголосивши справжню програмну промову, з якою і зараз погодиться переважна більшість політиків у всьому світі (нехай жоден з них і не наважиться в цьому зізнатися): «Що собі взагалі дозволяють ці люди?! Їх наукові погляди нікого не цікавлять, це їх особиста думка, от і нехай вони тримають її при собі. Якщо держава і партія висловлюють якусь тезу як бажану відправну точку для наукових досліджень, то вона просто має вважатися науковою аксіомою і не допускати жодних розмов та злостивої навмисної критики. Нам байдуже, так чи інакше насправді відбувалась давня історія німецьких племен. Вчені виходять з понять, що змінюються кожні кілька років. І жодного значення не має, якщо поняття, визначені партією як базові відправні точки відліку, спочатку будуть суперечити думкам, прийнятим в наукових колах. Єдине, що стосується нас і за

що ми платимо цим людям – історичні уявлення, які зміцнюються в нашому народі таку необхідну національну гордість. У всій цій дуже сумнівній справі у нас один інтерес – здійснити проєкцію на далеке минуле наших уявлень про майбутнє німецького народу. Увесь Тацит зі своєю «Германією» – тенденційна писанина. Наша германістика століттями годувалася цією фальшивкою, і ми маємо повне право замінити одну фікцію іншою. Історія первісних часів – це наука про видатне значення німців в доісторичну епоху» [6, с. 176].

Звертаючись до політики пам'яті як інструменту становлення національних держав на Балканах, передусім варто зазначити, що цей регіон уже не перше століття вражає дослідників своїми надзвичайно специфічними особливостями як в географічному, так і в цивілізаційному значеннях. Впродовж багатьох століть саме Балканський півострів був осередком «високої культури» античної Греції та колискою самої ідеї Європи. Водночас після османського завоювання та кількох століть турецької окупації Балкани в культурному сенсі стали сприйматись як своєрідне заперечення Європи – населений східними варварами відсталий екзотичний регіон, який не відповідає високим європейським стандартам цивілізованості та прогресу.

«Балканський стереотип» європейців характеризується такими рисами, як авторитарний державний контроль, ментальна амбівалентність, релігійний фанатизм, етнічна строкатість, культурна провінційність, азійська жорстокість, відсутність динамізму та інфантильна несаможиттєвість. З неприхованою іронією болгарський дослідник В. Михайлов наголошує, що в уявленні більшості європейців Балкани починаються там, де закінчується Європа: «Інакше кажучи, там, де порядок, право і чистота поступаються місцем поганим дорогам, покинутим будівлям, нетрям циганських таборів, антисанітарії, архітектурній еклектиці та хаосу. У ментальних картах мешканців балканських країн ще кілька десятиліть тому Європа починалась за кордоном Австрії» [7].

Надзвичайно гетерогенне середовище, яке історично сформувалось на Балканах під впливом центральноєвропейських, візантійських та османських традицій, створило своєрідний культурно-політичний феномен «балканізму», докладно проаналізований в монографії відомої болгарської дослідниці М. Тодорової [8]. Йдеться про оригінальну інтерпретацію концепції «орієнталізму» Е. Саїда [9], викладену щодо балканських суспільних реалій.

Цілком природно, що в політичному і культурному розумінні «балканський регіон» виявився значно більшим, ніж в суто фізико-географічному сенсі. «Великі Балкани» охоплюють території Греції, Болгарії, Сербії, Чорногорії, Хорватії, Румунії, Словенії, Македонії, Албанії, Косова, Боснії і Герцеговини. Також інколи до цього переліку долучають Молдову, Кіпр та Угорщину. Водночас Туреччина, попри той факт, що частина її території знаходиться на Балканському півострові, зазвичай враховується до не балканських та не європейських країн. Тобто, коли йдеться про балканські країни, переважно

мовиться про держави, які виникли на уламках Османської імперії в Європі, окрім власне Туреччини.

З кінця XIX ст. триває дискусія, які народи варто вважати «балканськими». Зазвичай греки, серби, чорногорці, македонці, болгары, албанці, боснійці (мусульмани) не заперечують свою балканську ідентичність, на відміну від хорватів, словенців та румун. Радикальні хорватські націоналісти наголошують, що їх народ не має нічого спільного з сербами, чорногорцями і боснійцями, а значна частина хорватських географів взагалі заперечує існування самого Балканського півострова, вважаючи Балкани «виключно геополітичною категорією» [10, s. 405]. Акцентуючи увагу на своїх цивілізаційних зв'язках з Центральною і Західною Європою, хорвати, словенці та румуни відкидають ідею про належність до балканських народів і позиціонують себе як центральноєвропейські нації. Подібне ставлення пояснюється негативними асоціаціями та низьким рівнем престижу «балканської» ідентифікації, внаслідок чого в міжнародних ініціативах останнім часом вживається термін «країни Південно-Східної Європи», який має підкреслити європейську приналежність країн Балканського півострова [11].

Сучасні політичні нації та національні держави на Балканах сформувалися в процесі національно-визвольної боротьби проти Оттоманської Порти та жорсткої конкуренції з іншими країнами-сусідами. Історія безперервного конфлікту в цьому регіоні призвела до появи в тлумачних словниках терміну «балканізація», який визначається як процес «фрагментації великої політичної одиниці на кілька дрібних держав, між якими склалися ворожі відносини». Відповідно, політика пам'яті балканських країн завжди містить характерний відбиток їх історичного шляху.

З одного боку національне відродження і державне будівництво балканських народів відбувалося за типовою європейською схемою: створення концепції вітчизняної історії, кодифікація і впорядкування мови, романтизація і популяризація національної культури (традиційне вбрання, пісні, св'ята, обряди), вшанування національної символіки, апологія вітчизняних досягнень, створення незалежної держави і церкви. В цей перелік вписується і процес «очищення» усього національного життя від будь-яких елементів, які б нагадували про колишню турецьку гегемонію – ліквідація мовних запозичень та географічних топонімів, знищення усіх «місць пам'яті» (за термінологією П. Нора) аж до заміни особистих імен та прізвищ громадян. Після здобуття незалежності подібні чистки постійно проводилися стосовно «братніх» балканських народів-конкурентів. Процес конструювання нації передбачав також придушення всередині країни всіх конкуруючих ідентичностей та зовнішньополітичну пропаганду, на зразок «поширення еллінства» грецьким міністерством народної освіти в середині XIX ст. Проте існували і певні риси, які були характерні виключно для балканської державної політики пам'яті.

Перш за все йдеться про фантастичну мегаломанію і бажання величі, яке було нав'язане правлячими елітами підлеглому населенню. Некритично запозичивши імперські доктрини великих європейських держав, провладна верхівка балканських країн переклала на тендітні плечі малочисельних народів новостворених країн непідйомний тягар «слави забутих предків», обумовивши ментальний злам свідомості – усвідомлення цілковитої нікчемності у поєднанні з твердим переконанням у власній величі. Ця суміш невдоволених амбіцій, авантюризму та інфантильної безвідповідальності стала сприятливим середовищем для розв'язання багатьох війн і переворотів, міцно закріпивши за Балканами репутацію «порохової діжки Європи». Спроби реалізації проєктів Великої Греції, Великої Сербії, Великої Болгарії, Великої Румунії, Великої Албанії, Великої Хорватії, Великої Словенії, Великої Македонії призвели до перманентного протистояння із численними жертвами, адже навіть якби Балканський півострів займав вдсятеро більшу територію, вмістити таку кількість «величі» він все одно б не зміг.

На відміну від традиційної концепції європейського націоналізму, яка вимагає об'єднання усього народу в межах його етнічних земель в одній державі, балканські очільники (за винятком Хорватії та Словенії) претендували також і на території, на яких представники їх народу мешкали або дуже давно, або й ніколи не жили. Прикладом найбільш вражаючої мегаломанії може слугувати доктрина так званої «Великої ідеї» (Μεγάλη Ιδέα – термін прем'єр-міністра І. Колеттиса), в якій грецькі інтелектуали XVIII-XIX ст. докладно і розлого обґрунтували імперську долю сучасних еллінів. В різних варіаціях «Велика ідея» могла означати поступове захоплення влади греками в Оттоманській Порті, реставрацію Візантії з центром в Константинополі або відновлення «Великої Греції» (низка грецьких колоній) на узбережжі Середземного та Чорного морів. Як і варто було очікувати, навіть обмежена спроба реалізації на практиці цієї химери прем'єром Е. Венізелосом після Першої світової війни призвела до катастрофічної поразки від турків і жакливого етнічного чистки на узбережжі Малої Азії. Замість анексії Західної Анатолії та Східної Фракії, де частка грецького населення складала близько 20%, Греція отримала 1,200 тис. біженців з цих територій, на яких елліни жили впродовж останніх трьох тисячоліть.

Іншим зразком провінційного балканського імперіалізму може слугувати проєкт Великої Сербії. З початку XIX ст. різні сербські політики розробляли різноманітні концепції об'єднання балканських слов'ян під сербським керівництвом. Найбільш радикальні сербські націоналісти взагалі заперечували факт існування хорватів або боснійців, витлумачуючи їх як сербів, силоміць навернених в католицизм та іслам. Нарешті, в XX ст. ідеї І. Юговича та І. Гарашаніна було втілено у життя, проте і Королівство Югославія, і Соціалістична Федеративна Республіка Югославія завершили свою нетривалу

історію розпадом, жорстокою громадянською війною, кривавою різаниною та етнічними чистками. Поразка очікувала Велику Румунію з кордонами на Дніпрі та Велику Болгарію в межах середньовічного Болгарського царства Сімеона Великого. На початок XXI ст. лише албанські націоналісти не просто плекають амбіційні плани, але й ведуть гібридні війни проти своїх сусідів сербів (Косово, Прешевська долина) та македонців (Тетово, Куманово), проте і доля Великої Албанії видається доволі передбачуваною.

Другою характерною особливістю політики пам'яті балканських країн є історична спадковість. Безумовно, політичні концепції будь-якої нації вкорінені у сивій давнині, а інтелектуали шукають у «старих добрих часах» приклади для протиставлення «ганебній сучасності». В прадавніх часах ховається невдоволена status quo фантазія, адже, як говорив Ф. Ніцше, з плином часу відмінності між тим, що було давно і тим, чого не було ніколи поступово зникають. Проте у випадку з балканськими націями ми маємо справу з народами, які втратили державність ще в період середньовіччя і відновили її лише в XIX-XX ст., тому для них однією з основних цілей політики пам'яті є обґрунтування свого беззаперечного права на історичну спадщину та власну державність.

Цілком природно авторитетний професор сучасної історії Афінського університету А. Ліакос наголошує, що основний зміст національної ідеології Греції ґрунтується на уявленні про безперервність її існування в якості автентичного соціального і політичного суб'єкту з античних часів та збереженні своєї культури всупереч іноземному пануванню і окупації [12]. Ще більш промовистим прикладом може слугувати Конституція Хорватії, автори якої в першій частині «Історичні засади» обґрунтовують історичне право хорватського народу на власну державу з тисячолітньою традицією національної самобутності та розвитком різних форм державності, докладно їх перераховуючи – від появи незалежних князівств у VII ст. до перемоги у Вітчизняній війні 1991-1995 рр. [13].

Подібно до племен Стародавньої Греції, які виводили свій родовід від богів та легендарних героїв, сучасні нації Південно-Східної Європи наполегливо доводять своє походження від прадавніх балканських народів, хоча часто мають до них таке ж відношення, як античні елліни до олімпійських богів. Звучить як жарт, проте болгарський цар Фердинанд вважав себе прямим нащадком візантійських імператорів і на цій підставі претендував на Константинополь (Стамбул), а Н. Чаушеску з підлеглими істориками намагався переконати весь світ, що предками сучасних румун були ромеї (римляни-візантійці).

Найбільш відомим політичним конфліктом за історичну спадщину наприкінці XX – початку XXI ст. стала суперечка між Грецією та Македонією щодо назви останньої. На відміну від звичайних «війн пам'яті», які переважно ведуться на шпальтах газет та екранах телевізорів, ця боротьба від самого початку стала предметом обговорень дипломатів та юристів. Конфлікт

розпочався після проголошення в 1991 р. декларації незалежності «Республіки Македонія». Представники Греції заявили протест, оскільки, на їх думку, така назва нової держави була незаконним присвоєнням назви давньої грецької провінції, фальсифікацією історії та латентними претензіями на суверенну грецьку територію. Президент Греції К. Караманліс лаконічно висловив офіційну позицію: «Є лише одна Македонія, і вона – грецька». Греки також заперечували використання національної еллінської символіки (Вергінської зірки) на державному прапорі Македонії, організувавши в 1992 р. у столиці грецької Македонії (Салоніках) мільйонний мітинг протесту проти використання назви Македонія іншою країною. Спроби дійти компромісу і назвати країну «Нова Македонія», «Славо-Македонія», «Північна Македонія» або «Верхня Македонія» провалилися, оскільки Греція спочатку категорично заперечувала використання будь-якого варіанту зі словом «Македонія».

В результаті в ООН новостворена держава вступила під офіційною назвою «Колишня Югославська Республіка Македонія», а Греція довго не визнавала право КЮРМ на заборонене слово і досі називає її Республікою Скоп'є. Крім того, упродовж 1994-1995 рр. Греція запровадила проти неї торгівельне ембарго, а в 2008 р. наклала вето на запрошення до НАТО, посилаючись на не вирішену проблему з назвою країни. У відповідь Македонія подала позов до Міжнародного суду (Гаага), який постановив, що Греція порушила двосторонні домовленості з Македонією 1995 р., в яких нащадки еллінів зобов'язувалися «не заперечувати проти вступу Македонії у міжнародні, багатосторонні та регіональні організації та інститути, членом яких є Греція, якщо Македонія буде вступати під назвою «Колишня Югославська Республіка Македонія». Водночас суд не зобов'язав Грецію відкликати свої заперечення. Зрештою позиція Греції дещо змінилася, і в жовтні 2013 р. грецькі дипломати запропонували своїм візаві взяти назву «Слов'яно-албанська Македонія».

Не менш запеклі дискусії досі точаться серед фахових істориків обох країн. Греки наголошують на відсутності переконливих історичних доказів розселення і розвитку македонців-слов'ян на території стародавнього македонського царства, натомість дослідники зі Скоп'є ставлять під сумнів еллінське походження стародавніх македонців та грецький характер їх царства. На думку останніх Олександр Македонський та його сучасники були нащадками іллірійських племен, і лише в період діадохів почалась поступова еллінізація македонського народу. Ігноруючи неприємні історичні факти та пояснюючи надписи давньогрецькою мовою на гробниці Філіпа II і монетах Олександра Македонського «філеллінськими настроями», сучасні македонці ведуть непримиренну боротьбу за історичну спадщину і славу могутнього завойовника. В Скоп'є іменем Олександра Великого названо аеропорт, а на центральній вулиці міста встановлено його статую. Оскільки таким чином македонці порушили умови тієї ж Проміжної угоди 1995 р. щодо

невикористання грецьких історичних символів, місцева влада офіційно називає скульптурну композицію «вершник на коні».

Інший фронт македонським гуманітаріям доводиться тримати з боку Болгарії. Ця країна офіційно вважає македонців болгарською етнічною групою – невід’ємною складовою частиною болгарського народу, а македонську мову – західноболгарським діалектом, з яких югославська комуністична партія в середині ХХ ст. «зліпила» фальшиву націю та штучну літературну норму, підкріпивши агресивну пропаганду кримінальним покаранням за демонстрацію болгарської ідентичності (до 3,5 років тюремного ув’язнення). Софія неодноразово вимагала від Скоп’є припинення дезінформації і фальсифікації болгарської історії, отримуючи у відповідь звинувачення у відсутності поваги до великого і стародавнього македонського народу з його окремою мовою та величною державою.

Третьою визначальною рисою історичної політики балканських країн можна назвати поєднання заклику до боротьби із комплексом жертви. Створені у вирі національно-визвольної боротьби проти іноземної окупації і поневолення, балканські народи завжди апелювали до насильства і сили зброї. Варто лише згадати традиційні гасла греків (свобода або смерть), македонців (свобода або смерть за Македонію), хорватів (до бою – готові), сербів (лише єдність врятує сербів), болгар (єднання створює силу). Вже згаданий в цій статті А. Ліакос наголошує, що розуміння пам’яті як опору – центральна метафора політичного життя Греції, яка надає сенс тим культурним практикам, що пов’язані з історією. Концепція пам’яті як опору забезпечувала збереження цілісності грецького соціуму за умов зовнішнього тиску і загрози від більш потужних соціально-політичних суб’єктів навіть при фактичній втраті суверенітету [12]. Дане твердження буде справедливим і щодо інших балканських народів.

Цілям національної консолідації слугує зображення власного народу як беззахисної жертви хитрої політики великих держав та хижих сусідів. В колективній пам’яті грецького суспільства ключову роль у зображенні себе жертвою відіграють травматичні переживання, пов’язані з Другою світовою війною, для республік колишньої Югославії – кривавий розпад федерації, в Румунії та Болгарії «комплекс жертви» виражений значно слабше.

Підсумовуючи сказане хотілося б зазначити, що балканська модель політики пам’яті виявилася доволі ефективною з погляду державного будівництва та збереження національної єдності. Водночас не варто перебільшувати її роль, адже в усіх балканських країнах відсутній національний консенсус з переважної більшості історичних питань, а через внутрішню нестабільність часто відбуваються радикальні зміни офіційної історичної парадигми [14]. Також необхідно підкреслити високий конфліктний потенціал «війн пам’яті» в цьому регіоні та наголосити на небезпеці «провінційного імперіалізму», оскільки мегаломанія і жадання величі вже неодноразово призводили до жажливих війн і національних катастроф.

Список використаних джерел і літератури

1. Миллер А. Россия: власть и политика // Pro et Contra. Журнал российской внутренней и внешней политики. – 2009. – № 3-4 (46). – Май-август. – С. 6-24.
2. Траба Р. Польские споры об истории в XXI веке // Pro et Contra. Журнал российской внутренней и внешней политики. – 2009. – № 3-4 (46). – Май-август. – С. 43-65.
3. Appel de Blois. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.concernedhistorians.org/content_files/file/to/162.pdf
4. Дэвис Н. История Европы. – М.: АСТ Москва: Хранитель, 2006. – 943 с.
5. Шапиро А. Русская историография с древнейших времен до 1917 года. – М.: Издательство «Культура», 1993. – 766 с.
6. Раушнинг Г. Говорит Гитлер. Зверь из бездны / Перевод Д. Гайдука и А. Егазарова. – М.: Миф, 1993. – 384 с.
7. Михайлов В. Балканы как пространство проблемной наднациональной идентичности. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.perspektivy.info/rus/gos/balkany_kak_prostranstvo_probleмноj_nadnacionalnoj_identichnosti_2014-02-21.htm
8. Todorova M. Imagining the Balkans. – New York: Oxford University Press, 1997. – 257 p.
9. Саид Э. Ориентализм. Западные концепции Востока / Перевод с англ. А.В. Говорунова. – Санкт-Петербург: «Русский мир», 2006. – 640 с.
10. Slukan Altić M. Hrvatska kao Zapadni Balkan – geografska stvarnost ili nametnuti identitet? // Društvena israživanja. – 2011. – № 2. – S. 401-413.
11. Аврейски Н. Балканский геополитический взлёт и великие силы // Геополитика. – 2008. – № 1. – С. 28-65.
12. Liakos A. History wars: notes from the field // Jahrbuch der Internationalen Gesellschaft für Geschichtsdidaktik (Yearbook of the International Society of History Didactics). Schwalbach, 2008/2009. – P. 57-74. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.culturahistorica.es/liakos/history_wars.pdf
13. Конституция Хорватии (Республики Хорватия). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://legalns.com/download/books/cons/croatia.pdf>
14. Karačić D., Banjeglav T., Govedarica N. Re:vizija prošlosti: Politike sjećanja u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji od 1990 godine. – Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung, 2012. – 240 s.

Розумюк В.М. Политика памяти как инструмент становления национальных государств на Балканах: успехи и ошибки.

Статья посвящена исследованию политики памяти как инструмента становления национальных государств на Балканах. Проанализирована базовая историография исследований памяти (memory studies), установлены особенности политики памяти в основных странах Балканского полуострова. Автор определяет желание величия, акцентирование на историческом наследии, призыв к борьбе и комплекс жертвы в качестве основных составляющих политики памяти и национальной мифологии балканских государств, что в свою очередь обуславливает высокий конфликтный потенциал «войн памяти» в этом регионе. Подчеркивается опасность разнovidностей «провинциального империализма», поскольку политическая мегаломания правящих элит неоднократно приводила к ужасным войнам и национальным катастрофам.

Ключевые слова: политика памяти, исследование исторической памяти, Балканы, конфликты, независимость.

Rozumjuk V. The Politics of Memory as an Instrument of the Formation of National States in the Balkans: Achievements and Mistakes.

The article is devoted to the study of the politics of memory as an instrument of the formation of national states in the Balkans. The basic historiography of the memory studies is analyzed; features of the politics of memory in the leading countries of the Balkan Peninsula are highlighted. The author defines the thirst for grandeur, the emphasis on historical heredity, the call for struggle and the victim complex as the main features of the politics of memory and the national mythology of the Balkan states, which determine the high conflict potential of the “memory wars” in this region. It is emphasized a danger of a local version of the “provincial imperialism”, as the political megalomania of ruling elites has repeatedly led to horrible wars and national disasters.

Keywords: *politics of memory, historical memory studies, Balkans, conflicts, independence.*

УДК 94:327.5(536:536.4)

Швед В.О.

РАДА СПІВРОБІТНИЦТВА АРАБСЬКИХ ДЕРЖАВ ПЕРСЬКОЇ ЗАТОКИ: ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК У КОНТЕКСТІ СУЧАСНОЇ КАТАРСЬКОЇ КРИЗИ

Проаналізовано зовнішньополітичні, безпекові та економічні передумови створення Ради співробітництва арабських держав Перської затоки та основні засади її історичного розвитку. Її виникнення стало результатом внутрішніх, регіональних та міжнародних процесів протягом 70-80-х рр. XX ст., які не лише створили необхідні об'єктивні умови появи такого інтеграційного об'єднання у просторі Аравійського півострова, але й визначили його головні особливості, ступінь міцності та реальні уразливі моменти. Ісламська революція 1979 р. в Ірані, підписання Кемп-Девідської угоди, початок ірано-іракської війни, вторгнення СРСР до Афганістану відіграли вирішальну роль у появі Ради співробітництва.

Досліджено підсумки та особливості чотирьох етапів розвитку зазначеного інтеграційного об'єднання. Особливу увагу в статті приділено осмисленню основних об'єктивних та суб'єктивних чинників сучасної катарської кризи та шляхів її розв'язання. З'ясовується, що головною обставиною, яка призвела до катарської кризи стало серйозне загострення суперництва між Саудівською Аравією та Іраком за гегемонію у Близькосхідному регіоні. Визначається, що останній 38-й саміт Ради співробітництва, «заморозивши» на деякий час нинішній стан відносин із Катаром, визначив основні напрямки поглиблення інтеграційних процесів у межах Ради співробітництва і зміцнив роль її ядра – союзу Саудівської Аравії та Об'єднаних Арабських Еміратів.

Ключові слова: Близький Схід, Рада співробітництва арабських держав Перської затоки, Саудівська Аравія, Катар, інтеграційні процеси.

Більш ніж тридцятишестирічна історія розвитку Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (РСАДПЗ) продемонструвала, що зазначене інтеграційне об'єднання аравійських монархій стало найуспішнішою регіональною структурою на теренах арабського світу, своєрідним локомотивом його історичного поступу. Водночас, у процесі його розвитку виявились достатньо серйозні об'єктивні та суб'єктивні чинники, які відіграють роль значних перепон на шляху поглиблення інтеграційних процесів у межах цього об'єднання. Вони неодноразово призводили до безпосереднього зіткнення інтересів країн, що увійшли до РСАДПЗ. Нинішня катарська криза, яка є найбільш глибокою в історії цієї організації, є не випадковою, вона виникла як результат впливу цілого комплексу обставин.

Власне виникнення РСАДПЗ стало результатом внутрішніх, регіональних та міжнародних процесів протягом 70-80-х рр. XX ст., які не лише створили необхідні об'єктивні умови появи такого інтеграційного об'єднання у просторі Аравійського півострова, але й визначили його головні особливості, ступінь міцності та реальні уразливі моменти.

Створенню РСАДПЗ передувало підписання Декларації міністрами закордонних справ шести арабійських монархій 4 лютого 1981 р. під час їх наради в Ер-Ріяді. У Декларації щодо її створення зазначалось: «Усвідомлюючи особливий характер зв'язків, що пов'язують Державу Об'єднаних Арабських Еміратів, Державу Бахрейн, Королівство Саудівська Аравія, Султанат Оман, Державу Катар і Державу Кувейт, схожість політичних режимів та єдність культурної і цивілізаційної спадщини, виявляючи намагання до поглиблення і розвитку співробітництва і багатогранної координації дій заради розвитку і стабільності життя народів, міністри закордонних справ шести держав провели переговори щодо створення організації, підсумком яких стало формування Ради співробітництва арабських держав Перської затоки» [1, с. 41].

26 травня 1981 р. після зустрічі глав держав шести арабійських монархій, яка відбулась в Абу-Дабі, було оголошено про створення РСАДПЗ та підписано Основний її статут. Також були визначені головні завдання організації, які включали забезпечення та заохочення співробітництва між країнами Перської затоки, зміцнення відносин між ними й досягнення координації та інтеграції у різних сферах [2].

Четверта стаття Основного статуту РСАДПЗ дала розгорнуте обґрунтування основних завдань нового інтеграційного об'єднання:

- сприяти координації, інтеграції та внутрішнім зв'язкам між країнами-членами в усіх сферах задля досягнення їхньої єдності;
- поглиблювати та зміцнювати відносини, зв'язки та зони співробітництва, що визначалися у різних сферах;
- формулювати спільну регламентацію у різних сферах, включаючи економіку, фінанси, комерцію, мито та комунікації, освіту та культуру;
- стимулювати науковий та технологічний прогрес в усіх сферах індустрії, гірничовидобувній, сільського господарства, водних та тваринних ресурсів, розвивати наукові дослідження, створювати спільні підприємства та заохочувати співробітництво у приватному секторі для добробуту своїх народів [3].

Незважаючи на те, що в установчих документах першого саміту РСАДПЗ головними завданнями об'єднання визначались економічні, соціальні та гуманітарні, було очевидно, що утворення такої організації диктувалося серйозними безпековими, воєнно-політичними та геополітичними викликами, що постали перед арабійськими монархіями наприкінці 1970-х рр. У 1979 р. в Ірані перемогла антишахська революція, після якої в країні було встановлено необмежений теократичний режим «велайет а-факіх», який своїм основним завданням не лише у Близькосхідному регіоні, а й у межах усього ісламського світу визначив поширення так званої «ісламської революції». Через декілька місяців після перемоги революції 1979 р. в Ірані, розпочалася ірано-іракська війна. Ці дві події відіграли важливу роль у якнайшвидшому створенні інтеграційного об'єднання арабійських монархій, яке швидко почало набирати

рис воєнно-політичного об'єднання [4, р. 72]. Ці події означали початок поширення та зміцнення позицій шийтської версії ісламу у просторі Перської затоки, що особливо непокоїло такі арабські монархії регіону, як Саудівську Аравію, Бахрейн, Кувейт, які мали у складі свого населення значну кількість шийтів. Ірано-іракська війна, яка тривала до 1988 р., мала серйозні негативні наслідки для всього регіону Перської затоки і загрожувала втягненням у свій вир аравійські монархії.

Наступними зовнішньополітичними чинниками, що також підштовхнули аравійські монархії до якнайшвидшого об'єднання, стали наслідки Кемп-Девідської угоди між Єгиптом та Ізраїлем та початок радянської інтервенції в Афганістан. Ослаблення Арабської ліги та її передислокація із Каїру до Тунісу внаслідок підписання єгипетсько-ізраїльської мирної угоди означало колапс існуючої до цього системи колективної безпеки для арабського світу. Виник безпековий вакуум в арабському просторі, тому аравійські монархії у створенні свого власного інтеграційного об'єднання вбачали вихід із ситуації, що склалася. Зрештою, радянська інтервенція в Афганістан, що почалася у грудні 1979 р. продемонструвала, що СРСР намагається поставити під свій контроль і регіон Перської затоки. Під впливом радянської інтервенції президент США Д. Картер проголосив у січні 1980 р. так звану «Доктрину Картера», у якій зазначалось, що США готові забезпечити «спротив радянській експансії» та використовують для цього всі можливості, зокрема воєнні [5].

Окрім вторгнення до Афганістану, Москва розвивала особливі відносини із саддамівським Іраком, сприяла розвитку контактів СРСР із Кувейтом і всіляко роздмухувала розбіжності між арабськими країнами Перської затоки. Все це призвело до того, що аравійські монархії зрозуміли неможливість протистояння зазначеним викликам наодинці і тому були змушені об'єднатись у спільну організацію для того, щоб убезпечити себе від більш могутніх акторів [6, р. 34]. Таким чином, як економічні, так і політичні чинники відіграли важливу роль у створенні РСАДПЗ [7].

Серед політичних чинників створення РСАДПЗ важливу роль відіграв спільний інтерес у збереженні монархічного устрою країн, що увійшли до інтеграційного об'єднання, яке згуртувало сунітські монархії Перської затоки (за виключенням Султанату Оман, де панує ібадійська гілка ісламу). Такий склад РСАДПЗ дозволяє характеризувати цю організацію як «монархічний клуб» [8]. Це пояснює, чому протягом усього існування РСАДПЗ до неї не було допущено ані Ірак, ані Ємен, які є республіками, натомість у 2011 р. до складу об'єднання були запрошені дві монархії – Йорданія та Марокко, які не є країнами Аравійського півострову [9]. Варто зазначити, що РСАДПЗ є союзом правлячих сімейств, в середині яких чітко розподілені ролі з тим, щоб зберігати баланс і протистояти можливим двірцевим переворотам. На нижньому рівні відсутність справжньої політичної участі компенсується через таку модель управління, у якій лояльність забезпечується через розподіл ренти. Прибутки

від нафти дають можливість правлячим колам аравійських монархій купляти лояльність громадян країни, що працює навіть ефективніше ніж племінна, сектантська або ідеологічна ідентифікація. У цьому контексті колапс хоча б одного режиму серед членів РСАДПЗ створює небезпечний прецедент для інших, тому країни, що входять до неї намагаються уберегти себе від закликів до політичних реформ. Фінансова допомога Саудівської Аравії Бахрейну та Оману є одним із прикладів стратегії загального управління [10].

Цілі економічної інтеграції об'єднання були визначені у четвертій статті Основного статуту РСАДПЗ, а також у Спільній економічній угоді 1981 р., що була ухвалена в Абу-Дабі [11, р. 19-20]. Варто зазначити, що нині амбітні цілі, які ставились у 1981 р., не були досягнуті. Протягом зазначеного часу були зроблені такі кроки як укладання у 1983 р. угоди про вільну торгівлю між країнами-членами об'єднання, створення у 2003 р. митного союзу та ухвалення у 2008 р. декларації про вільне пересування громадян та товарів [12].

Провідний фахівець з економічної аналітики Вашингтонського інституту країн Перської затоки К. Янг стверджує, що незважаючи на значний розвиток торгівлі між країнами-членами РСАДПЗ, її доля становить лише 8% від загальної торгівлі. Це є вражаючим контрастом у порівнянні з ЄС, де торгівля між країнами-членами складає 60% від загальної торгівлі [13].

У офіційних документах щодо причин створення РСАДПЗ не були вказані воєнно-безпекові мотиви такого об'єднання, але згодом вони стали центральною частиною зусиль організації. Лише після року свого існування, об'єднання почало втілювати в життя плани створення спільних військових сил, які отримали назву «Щит півострова». У 2000 р. держави-члени РСАДПЗ формально проголосили про створення оборонного альянсу, гаслом якого стало: «будь-яка атака на одного із членів альянсу означатиме атаку на всіх його учасників» [4, р. 72].

У цілому, в процесі історичного розвитку РСАДПЗ можна виділити 4 етапи: травень 1981 р. – вересень 2001 р., вересень 2001 р. – початок 2011 р., початок 2011 р. – травень 2017 р., 5 червня 2017 р. – нині. Протягом першого етапу свого розвитку була опрацьована та сформована у комплексному вигляді структура регіональної організації, утверджені головні принципи діяльності об'єднання у безпековій, політичній, економічній, фінансовій та гуманітарній сферах. Другий етап, став одним із найуспішніших періодів розвитку РСАДПЗ, коли її країни-члени досягли результатів у розвитку інтеграційних процесів (укладання економічної угоди у 2001 р., створення спільного ринку РСАДПЗ у 2007 р., проголошення створення Монетарного союзу у 2008 р., ухвалення єдиної оборонної стратегії у 2009 р. тощо), а також у сфері здійснення політичних та соціальних реформ кожною з країн-членів Ради на національному рівні [14, с. 2]. Третій етап характеризується організацією відсічі «арабській весні» та переходу у контрнаступ проти загрози її нової хвилі. Протягом зазначеного періоду було здійснено успішний переворот у Єгипті та

відсторонено від влади М. Мурсі – ставленика «Братів-мусульман», формується Об'єднана арабська коаліція, яка розпочала військові дії проти проіранських сил у Ємені – хуситів [15, с. 192-194]. Також, характерною рисою цього етапу стало розгортання «революції зверху» через початок здійснення або оновлення масштабних програм глибоких трансформаційних реформ, що у цілому стало своєрідною відповіддю правлячих режимів країн-членів РСАДПЗ на «арабську весну». Лідером цього процесу стала Саудівська Аравія, де нині доволі швидкими темпами відбувається перехід влади до нової генерації Дому Саудів – онуків на правнуків засновника саудівської династії. Безперечним лідером цієї групи молодих політиків у Саудівській Аравії, так званих «младосаудитів», став нинішній 32-річний Наслідний принц М. бін Салман. Перехід до розгортання широких трансформаційних зрушень став об'єктивною необхідністю внаслідок дії низки чинників. Довгий період лідери Саудівської Аравії фактично використовували високі ціни на нафту та колосальні запаси нафтодоларів для того, щоб купляти стабільність вдома, підтримувати необхідні уряди та лідерів за кордоном та поширювати пуританську версію ісламу [16].

Одним із головних чинників, що змусили аравійські монархії вдатися до прискорення та поглиблення трансформаційних процесів, стало різке падіння цін на нафту. Власне на продажу нафти та газу трималась рентна модель економіки цих країн. У більшості країн-членів РСАДПЗ прибутки від продажу нафти коливались від 80 до 90% державних прибутків, 24% усього ВВП у Бахреїні та Об'єднаних Арабських Еміратів, 36 та 38% у Катарі та Омані, 46% у Саудівській Аравії та 56,6% у Кувейті станом на 2014 р. [17, р. 3]. Така ситуація диктувала необхідність переходу до принципово нової економічної моделі, яка б дозволила покінчити із надмірною залежністю від продажу вуглеводнів.

Другий чинник пов'язаний із геополітикою. Після укладання США угоди з Іраном стосовно його ядерної програми, аравійські монархії відчули себе покинутими своїм головним покровителем і стали орієнтуватися на власні сили. Третій чинник полягав у нових економічних реаліях на світовому енергетичному ринку – США витіснили Саудівську Аравію як найбільшого нафтового експортера, а війна в Ємені потребувала великих витрат [16].

Ці чинники призвели до розробки, ухвалення та втілення планів глибоких реформ, які називали «Баченням» і визначали пріоритетні стратегії у строках і напрямках досягнення диверсифікації, випереджаючого розвитку приватного сектору, досягнення всебічного економічного зростання, впровадження механізмів зменшення залежності від закордонної робочої сили. Султанат Оман першим створив «Бачення Оману 2020» у 1995 р., згодом подібне зробили Бахрейн та Катар у 2008 р., Кувейт («Бачення Кувейту 2035») та Об'єднані Арабські Емірати («Бачення ОАЕ 2021») у 2010 р. і наприкінці Саудівська

Аравія із її «Баченням 2030» у 2016 р. Декілька із цих документів було оновлено та ухвалено у новому форматі, долучаючи Оман та Кувейт [18].

Новий курс, який нині реалізується в Саудівській Аравії командою «младоаравійців», є результатом консенсусу правлячих еліт Королівства. Вони зрозуміли необхідність глибоких соціально-політичних та політико-ідеологічних реформ у застиглому аравійському суспільстві, яке практично вичерпало увесь попередній економічний потенціал. Невпинне зростання проблем та конфліктів у країні наближало небезпеку нової хвилі «арабської весни» на теренах Саудівської Аравії. Звідси й намагання «младоаравійців» перехопити ініціативу й запропонувати «білий переворот», як назвали курс аравійські політики та експерти, альтернативний «арабській весні».

Важливість нинішніх перетворень у Саудівській Аравії полягає у тому, що глибокі трансформаційні процеси відбуваються на основі переосмислення та реформування ісламської ідентичності у напрямі більшої поміркованості та толерантності. Показовим та вагомим став виступ Наслідного принца Саудівської Аравії М. бін Салмана на форумі «Ініціатива інвестування майбутнього» та його інтерв'ю британській газеті «The Guardian» від 24 жовтня 2017 р. Одним із головних його меседжів став заклик повернення країни до «поміркованого ісламу» та прохання до глобальної підтримки трансформації вкрай консервативного королівства до відкритого суспільства, яке визначає роль громадян та заохочує інвесторів [19].

На шляху реформування Саудівська Аравія здобула значних успіхів. Як повідомляла «Saudi Gazette» у нещодавній доповіді Світового банку з глобального рейтингу щодо Свободи здійснення бізнесу (Safe of Doing Business) на 2018 р. зазначалось, що Саудівська Аравія зробила значний крок вперед завдяки здійсненню реформ, запропонованих урядом. Нині Королівство знаходиться на другому місці у двадцятці країн, що здійснюють успішне реформування, особливо щодо покращення умов ведення бізнесу [20].

Водночас, ускладнення геополітичної та безпекової ситуації у Близькосхідному регіоні, і, безпосередньо у районі Перської затоки, зумовило початок четвертого етапу у розвитку РСАДПЗ. Його характерною рисою стала катарська криза, що неминуче, незважаючи на всі можливі варіанти її розв'язання, позначиться на її моделях та принципах.

Історія розвитку РСАДПЗ постійно супроводжувалась низкою серйозних конфліктів між її країнами-членам. Найголовнішим чинником, який створював перешкоди у поглибленні інтеграційних процесів у межах цього об'єднання, був і залишається страх щодо саудівської гегемонії. Через розміри своєї території, населення, військової потуги, економічних можливостей та тієї «м'якої сили», якою володіє Королівство внаслідок його ролі як охоронця двох святинь ісламу, Саудівська Аравія займає провідну позицію у структурі РСАДПЗ та системі спільних військових сил. Враховуючи вагу Саудівської Аравії, Секретаріат РСАДПЗ розташований в Ер-Ріяді («столиці арабських

рішень»), а керівництво спільними військовими силами здійснює саудівський генерал [11, р. 10].

Також у межах РСАДПЗ існують декілька територіальних суперечок, наприклад між Бахрейном та Катаром стосовно острова Хавар, між Об'єднаними Арабськими Еміратами та Саудівською Аравією стосовно їхніх прав на територіальні води та берегову лінію, суперечки між окремими племенами Саудівської Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратів та Оманом щодо оази Аль-Бураймі. Вони втілюються у різних формах політичної напруги та дипломатичних кроків, що заважають здійснювати спільну зовнішньополітичну стратегію.

Серед головних чинників, які стоять на заваді єдності країн-членів РСАДПЗ, варто зазначити такі як відмінності у ставленні до політичного ісламу та відносини з Іраном, які спричинили відкритий конфлікт у 2013-2014 рр., та нинішній бойкот Катару.

Нинішня катарська криза, яка створила пряму загрозу подальшому існуванню РСАДПЗ, має глибоку історію, яка бере початок з 90-х рр. XX ст. Зазначимо, що протягом першого десятиліття існування РСАДПЗ, Саудівська Аравія була абсолютно домінуючою країною у цьому інтеграційному об'єднанні і цілком його контролювала. Однак на початку 90-х рр. XX ст. ситуація різко змінилася під впливом двох чинників. На думку австрійського фахівця Т. Шмідінгера та французького експерта А. Казеруні, Саудівська Аравія виявилась неспроможною захистити Кувейт від іракського вторгнення і «змінила обличчя». Це змусило інші країни-члени, шукати нові гарантії безпеки як економічної, так і геополітичної. Особливого успіху домогся у цьому сенсі Катар, зміцнюючи двосторонні відносини із США, Туреччиною, Іраном, що викликало серйозне роздратування Саудівської Аравії [21].

Також Катар розпочав успішний розвиток нової технології скрапленого газу і стає його головним постачальником на світовому ринку. Це створювало сприятливі умови для його відносної незалежності від Саудівської Аравії, її трубошляхів і транзиту. Енергетична незалежність Катару спричинила й політичну.

Використовуючи колосальні фінансові ресурси та телеканал «Аль-Джазіра», Катар перетворився на спонсора «арабської весни» та її провідної політичної сили «Братів-мусульман». За її допомогою катарське керівництво намагалось реалізувати свої геополітичні амбіції в регіоні та перетворитися на одного із головних акторів як у арабському світі, так і на Близькому Сході [22].

На цьому ґрунті Катар зіштовхнувся з аравійськими монархіями, які вбачали в цій організації смертельну загрозу свого існування. Після відсторонення від влади в Єгипті внаслідок військового перевороту у липні 2013 р. президента М. Мурсі, висування «Братів-мусульман», позиції Катару значно послабшали. Однак, він разом із Туреччиною продовжував підтримувати організацію і палестинське угруповання «ХАМАС», яке контролювало сектор Газа. Водночас

Катар зберігав взаємовідносини з Іраном, водночас Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати, Єгипет та Бахрейн дотримувались антиіранської позиції і вбачали в ньому головного ворога в регіоні.

Сучасній катарській кризі передували події березня 2014 р., коли Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати та Бахрейн відкликали своїх послів з Катару. Головними причинами такого кроку стали суперечки навколо ситуації в Єгипті та відкрита допомога Катару таким радикальним угрупованням як «ХАМАС» та «Талібан». Зазначені країни звинуватили Катар у тому, що він порушив свої зобов'язання, які були зафіксовані у Ер-Ріадській декларації від 23 листопада 2013 р., коли керівництво Катару зобов'язалося привести свій зовнішньополітичний курс у відповідність із загальною стратегією РСАДПЗ [23].

Згідно Ер-Ріадської декларації держави-члени Ради зобов'язувались не втручатися – ані прямо, ані опосередковано, ані методами таємних операцій, ані політично – у внутрішні справи держав-членів Ради. Не підтримувати ані матеріально, ані медійно, ані офіційними органами, громадськими організаціями, окремими активістами опозиційні групи держав-членів. Не надавати притулку на своїй території, заохочення чи підтримки громадян держав-членів РСАДПЗ, якщо не буде відповідного подання від такої держави. Не надавати підтримки та прихистку тим, хто здійснює дії, спрямовані проти будь-якої із держав Ради – ані нинішнім, ані колишнім членам керівництва, ані будь-кому іншому. Не надавати їм можливості діяти з території однієї держави Ради проти іншої. Обов'язкове закриття будь-яких академій, фондів чи центрів, які мають на меті навчання та тренування осіб із держав-членів для дій проти інших держав-членів. Не надавати матеріального фінансування і моральної підтримки закордонним організаціям і партіям, які мають ворожі і провокаційні позиції щодо держав Ради. Не надавати підтримки закордонним угрупованням, які є загрозою безпеки і стабільності держав Ради в Ємені, Сирії, або ще де-небудь, у конфліктних місцях.

Також прописане ставлення до «Братів-мусульман»: члени Ради зобов'язуються не підтримувати їх ані матеріально, ані медійно, ані на території держав-членів, ані за їх кордонами. Держави-члени погоджуються на те, що члени «Братів-мусульман» – негромадяни держав Ради, залишать територію цих держав в погоджені терміни і за списками.

Невиконання будь-якого пункту Ер-Ріадської декларації є порушенням цієї угоди. Керівництво держав РСАДПЗ має «здійснювати будь-які заходи проти держав, які не виконують свої зобов'язання». Таким чином, у Ер-Ріадській декларації у загальному вигляді прописані як претензії членів РСАДПЗ до Катару, так і зобов'язання Дохи припинити активність, яка шкодить членам РСАДПЗ та їх союзникам [24].

Цю першу дипломатичну кризу було врегульовано через дев'ять місяців за посередництва Еміра Кувейту шейха Сабаху Аль-Ахмеру Аль-Джаберу Аль-

Салаху. Катар був змушений заборонити перебування на своїй території керівництву «Братів-мусульман».

Чому ситуація навколо Катару різко загострилась в червні 2017 р.? Що спонукало Саудівську Аравію, Об'єднані Арабські Емірати, Бахрейн та деякі інші арабські держави вдатись до таких безпрецедентних кроків як нинішні стосовно Катару? Відповідь потрібно шукати в тих серйозних геополітичних змінах, що відбулись у Близькосхідному регіоні протягом останніх місяців. За допомогою американського президента Д. Трампа та його адміністрації Саудівській Аравії та Об'єднаним Арабським Еміратам вдалось зміцнити антиіранську коаліцію сунітських держав, до якої нині входять близько 40 країн. Вагому роль у зміцненні цієї коаліції відіграв візит Д. Трампа до Саудівської Аравії, його перемовини з королем Салманом, виступ на спільному арабсько-ісламсько-американському саміті, у якому він закликав ісламські країни покінчити з тероризмом на своїх територіях та звинуватив Іран у тому, що він є головним спонсором та організатором тероризму на Близькому Сході.

Така позиція американського президента фактично розв'язала саудитам та еміратцям руки у їхньому спільному бажанні покінчити із надто самостійною політикою Катару, насамперед у його відносинах з Іраном. Ситуацію загострила заява еміра Катару шейха Таміма бін Хамада Аль-Тані, у якій він заявив про визнання законності боротьби не лише «ХАМАСу», а й Хезболли, яка оцінюється нині як відданий васал Тегерану і, відповідно, ворог сунітського світу. Одразу ж після заяви про розрив відносин низки арабських та ісламських країн з Катаром, Д. Трамп заявив: «Держава Катар, на жаль, в історичному ракурсі була спонсором тероризму на дуже високому рівні» [25].

Все це підштовхнуло Саудівську Аравію, Об'єднані Арабські Емірати, Єгипет, Бахрейн вдатися до жорстких кроків щодо Катару. Вони означали публічне показове побиття нинішнього катарського керівництва з тим, щоб він або кардинально змінив свій зовнішньополітичний курс, відмовився від своїх амбіцій стосовно своєї унікальної ролі в регіоні або поступився місцем новій команді.

Катарська криза продовжується вже півроку і вона не має за своєю глибиною, непримиренністю та гостротою аналогів в історії становлення та розвитку Ради. Якщо вона й буде розв'язана, то все ж позначиться на цій інтеграційній структурі, її механізмах та принципах організації. Аналітики вказують на велику роль у розв'язанні сучасної катарської кризи зовнішньополітичного курсу нинішнього Наслідного принца Саудівської Аравії М. бін Салмана, який характеризується імпульсивністю, не врахуванням наслідків тих чи інших кроків на зовнішньополітичній арені. М. Лінч, професор політології та міжнародних досліджень університету імені Джорджа Вашингтона, зазначає, що «катарська кампанія є такою руйнівною, що ефективно знищує Раду співробітництв арабських держав Перської затоки у надмірно ідеалістичних спробах встановлення саудітсько-еміратського

лідерства. Незважаючи на обіцянки швидкої капітуляції Катару, конфлікт швидко перетворився на безвихідну ситуацію, що поляризувала РСАДПЗ та призвела до поляризації регіональної політики. Ця трясина виявила слабкість Саудівської Аравії та її неспроможність відігравати роль регіонального гегемона, на яку вона претендує» [26]. На роль Наслідного принца Саудівської Аравії та Наслідного принца Абу-Дабі, М. бін Заєда, як на головних архітекторів катарської кризи вказує також інший відомий фахівець із досліджень проблем Перської затоки, С. Гендерсон, директор програми дослідження Перської затоки та енергетичної політики Вашингтонського інституту близькосхідної політики. Він також зазначає певні відмінності у тих головних цілях, які намагаються вирішити у своєму тиску на Катар обидва принци. Якщо М. бін Заєд заклопотаний щодо підтримки Катаром «Братів-мусульман», проти яких в Об'єднаних Арабських Еміратах точиться жорстка боротьба, що М. бін Салман переймається спробами змусити Катар відмовитись від його дружніх зв'язків з Іраном [27].

Доха спромоглася доволі ефективно протистояти натиску «антитерористичного квартету» у складі Саудівської Аравії, Єгипту, Об'єднаних Арабських Еміратів та Бахрейну. Катар наприкінці серпня 2017 р. демонстративно відновив у повному обсязі дипломатичні відносини з Іраном та здійснив спільні військові навчання з Туреччиною. Допоки зусилля таких впливових посередників у спробах примирити обидві сторони конфлікту – Еміра Кувейту, Шейха Сабаха аль-Ахмада аль-Сабаха, Держсекретаря США Р. Тіллersona, чи президента США Д. Трампа, не дали бажаних результатів. Очільник МВС Бахрейну навіть запропонував «заморозити членство Катару у РСАДПЗ» для того, щоб «врятувати» цю організацію [28].

Нині існує декілька варіантів розв'язання катарської кризи. Найменш вірогідний – це військова інтервенція. Хоча Саудівська Аравія, Об'єднані Арабські Емірати вже мають певний досвід використання прямої військової сили протягом останніх років у регіоні, як наприклад, у 2011 р., коли були використані саудівські війська та деяких інших аравійських монархій для придушення шіїтських заворушень у Бахреїні, або, починаючи з 2015 р. – введення саудівських та еміратських військових з'єднань до Ємену. Однак здійснення подібної акції відносно Катару практично неможливе без згоди США, яка має в цій країні військову базу в Аль-Удейді, тому здійснення подібної акції проти Катару Вашингтон не підтримає. Також, на території Катару знаходиться й доволі велика військова база Туреччини, яка відкрито підтримує Доху. До того ж, керівництво США достатньо чітко змінює свою позицію щодо катарської кризи: фактичне схвалення блокади Д. Трампом змінив заклик Держсекретаря Р. Тіллersona до переговорів та компромісу [29]. Тому у заяві Антитерористичного квартету після прес-конференції проведеної у Вашингтоні 7 вересня 2017 р. президентом США Д. Трампом і Еміром Кувейту Сабахом Аль-Ахмадом Аль-Джабером Аль-Салахом, останній заявив, що

«Квартет наголошує – військової акції не буде і бути не може – як опція у будь-який спосіб» [30].

Другий варіант розв'язання катарської кризи – підготовка та здійснення державного перевороту в Катарі – є набагато правдоподібнішим. Ер-Ріяд давно мріє про зміщення нинішньої правлячої династії Аль Тані, яка завдає йому клопоту. У Королівстві пам'ятають про походження роду Аль Тані, який переїхав до Катару із Неджду – центрального регіону Саудівської Аравії. Представники цього роду відомі в Саудівській Аравії як члени впливового консервативного духовенства, проти якого нині у Саудівській Аравії точиться боротьба за зменшення їхнього впливу. Тому, зважаючи на повідомлення про надання допомоги Саудівською Аравією катарській опозиції, така робота ведеться. За деякими повідомленнями, страх державного перевороту, який планують саудівські спецслужби, став одним із головних чинників несподіваного передання влади в Катарі у травні 2013 р. від Еміра Катару Хамада бін Халіфи Аль Тані до його сина Таміма бін Хамада Аль Тані – нинішнього Еміра Катару.

У вересні 2017 р. у Лондоні відбулась конференція катарської опозиції, на якій розглядали питання майбутнього країни у контексті нинішньої політичної кризи та «підтримку катарським режимом терористичних організацій». Конференцію було охарактеризовано як «поворотний пункт у майбутнє» всього Аравійського півострова. Взаємовідносини між Катаром та Іраном були так охарактеризовані у виступі катарського опозиційного активіста Х. Аль-Хайла: «Іранська небезпека для Катару є набагато більшою, ніж страхи Катару щодо РСАДПЗ» [31]. Конференція широко висвітлювалась у провідних саудівських ЗМІ і стала серйозним кроком у згуртуванні катарських опозиційних сил. Фактично, на бік Саудівської Аравії та Антитерористичного квартету перейшов другий за значенням член катарського правлячого роду.

У спробах розколоти правлячий у Катарі рід Аль Тані Ер-Ріяд активно використовує двох відомих опозиційно налаштованих членів зазначеного роду Султана бін Сунаїма Аль Тані та Шейха Абдуллу бін Алі Аль Тані. Перший шейх нині проживає у Парижі в еміграції і є сином міністра закордонних справ Катару у 1972-1985 рр. – Шейха Сунаїма бін Хамада Аль Тані, відомого катарського реформатора, який допоміг Катару вирішити багато конфліктів, виступаючи у ролі посередника. Другий за значенням член правлячого роду Катару, Шейх Султан бін Сунаїм Аль Тані, закликає до проведення національних зборів катарців для вирішення суперечок зі своїми сусідами – арабськими країнами Перської затоки. Він заявив: «...з початку кризи, я переїхав жити до Парижу після того як більше не міг терпіти тих чужоземців, які тиняються нашою країною та втручаються у наші справи під приводом захисту нас від наших братів у Саудівській Аравії та інших країнах Затоки». Внаслідок помилок, які наробив нинішній катарський уряд, сказав Шейх

Султан, «у мене сильні побоювання, що катарська ідентичність буде пов'язана із тероризмом» [32].

Інший впливовий член роду Аль Тані, Шейх Абдулла бін Алі Аль Тані, закликає правлячу династію та народ Катару до національних, братерських «зборів з тим, щоб обговорити кризу та шляхи виходу із неї». Він також заявив, що «відчуває біль, коли бачить конфлікт, який перебігає від поганого до ще гіршого», досягаючи прямої провокації проти стабільності у Затоці [33]. Двічі Шейх Абдулла мав зустрічі із королем Саудівської Аравії Салманом. Ці приклади демонструють, що саудівська сторона активно використовує будь-яку можливість для розколу правлячої верхівки роду Аль Тані у пошуках найбільш вірогідного претендента на місце нинішнього еміра Катару.

Третій варіант – знаходження взаємоприйняттого компромісу, примирення, як це відбулось у 2014 р. через зусилля радників у межах РСАДПЗ. Однак, зробити це в умовах нинішнього протистояння набагато складніше та довше. Міністр закордонних справ Об'єднаних Арабських Еміратів А. Гаргаш вважає, що нинішня катарська криза може «продовжуватись роками» [34]. Міністр закордонних справ Саудівської Аравії А. бін Ахмед аль Джубевр також вважає, що «нічого страшного, якщо катарська криза продовжуватиметься більше двох років» [35].

38-й саміт РСАДПЗ став поворотним пунктом на шляху до «одужання» цієї організації. Він не лише зупинив загрозу колапса Ради, але й визначив конкретні напрями роботи, спрямовані на прискорення та поглиблення інтеграційних процесів у рамках РСАДПЗ. Передусім, питання взаємовідносин з Катаром було винесено за межі діяльності організації і «заморожене». Були опрацьовані три найважливіші напрями подальшого поглиблення інтеграції у межах Ради. По-перше, були визначені нові завдання перед провідними організаційними структурами РСАДПЗ у відповідності із баченням Королем Саудівської Аравії Салманом змісту та тенденцій поглиблення інтеграційних процесів. До 2018 р. включно має бути створене єдине командування для всіх військових структур РСАДПЗ. У напрямку поглиблення економічної інтеграції поставлені завдання на період до 2025 р., коли будуть інтегровані фінансові ринки та банківська система. По-друге, саміт розглянув питання щодо політики об'єднання стосовно існуючих регіональних конфліктів у Палестині, Ірані, Іраку, Сирії та Ємену. По-третє, поставлено завдання щодо поглиблення співробітництва РСАДПЗ із провідними західними партнерами [36].

Принципово важливим моментом у роботі саміту стало формування нового союзу між Саудівською Аравією та Об'єднаними Арабськими Еміратами у воєнній, політичній, торговельній та культурній сферах заради інтересів обох країн [37]. Таким чином, створення нової структури підтвердило, що оборонне та безпекове співробітництво в межах РСАДПЗ закріплює за зазначеними країнами їхню роль як цементуючого ядра Ради. Також, новий центр у самій Раді може стати у майбутньому основою для формування нового воєнно-

політичного блоку кількох арабських держав на чолі із Саудівською Аравією, до якого увійдуть країни так званого «антитерористичного квартету» й, можливо, Йорданія. Отже, структурна організація тих арабських країн, які тяжіють до союзу із Саудівською Аравією стає більш динамічною, гнучкою і намагається відповідати вимогам часу.

Список використаних джерел і літератури

1. Косач Г.Г., Мелкумян Е.С. Совет сотрудничества арабских государств Залива как региональная военно-политическая организация // Вестник Московского университета. – Сер. 25. Международные отношения и мировая политика. – 2012. – № 4 – С. 39-69.
2. The GCC's Formation: The Official Version // Aljazeera Centre for Studies. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://studies.aljazeera.net/en/dossiers/2015/03/201533011258831763.html>
3. Gulf Cooperation Council. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://internationalrelations.org/gulf-cooperation-council/>
4. Gregory Gause III F. The International Relations of the Persian Gulf. – Cambridge University Press, 2009. – 277 p.
5. What the Carter Doctrine Means to Me // Middle East Research and Information Project. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.merip.org/mer/mer90/what-carter-doctrine-means-me>
6. Qureshi Y. Gulf Cooperation Council. Position Horizon // The Middle East. – 1982. – Vol. 35. – № 4. – P. 84-92.
7. Aljadani A., Fead M., Lukman R. Is a Single Currency Agenda Still Feasible in the Gulf Cooperation Council? A Qualitative Meta-Analysis // Proceedings of 11th International Business and Social Science Research Conference. 8-9 January 2015. Crowne Plaza Hotel, Dubai, UAE. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.wbiworldconpro.com/uploads/dubai-conference-2015-january/economics/1420262535_228-Aljadani.pdf
8. Razoux P. The New Club of Arab monarchies // The New York Times. – 2011. – June 1. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.nytimes.com/2011/06/02/opinion/02iht-edrazoux02.html>
9. GCC Studies Jordan, Morocco Membership Bids // Gulf News. – 2011. – May 11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://gulfnews.com/news/gulf/saudi-arabia/gcc-studies-jordan-morocco-membership-bids-1.806159>
10. Ulrichsen K.C. Domestic implications of the Arab Uprising in the Gulf / Gulf States and Arab Uprisings / Ed. by A. Echagüe. – Madrid: FRIDE and The Gulf Research Center, 2013. – P. 35-46.
11. Martini J., Wasser B., Kaye D.D., Egel D. The Outlook for arab Gulf Cooperation. – Santa Monica, California: RAND Corporation, 2016. – 84 p.
12. Kane F. Qatar standoff an opportunity to rethink GCC's basic economic model. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.arabnews.com/node/1141111>
13. Young K.E. Qatar Crisis Heightens Obstacles to the Economic Reform Agenda // The Arab Gulf States Institute in Washington. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.agsiw.org/qatar-crisis-heightens-obstacles-economic-reform-agenda/>
14. Субх М.А. Трансформаційні процеси в країнах Ради співробітництва арабських держав Затоки в умовах глобалізації (2001-2010 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02; ДАУ при МЗС України. – К., 2015. – 26 с.
15. Швед В.О. «Арабська весна» в трансформаційній динаміці надбань, глухих кутів і політичного досвіду: між цивілізаційним ідеалом та соціально-економічним ризиком / Історичний розвиток глобальної периферії як чинник трансформації сучасної світосистеми:

- збірник наукових праць / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», Інститут Конфуція Київського національного лінгвістичного університету. – К., 2016. – С. 181-206.
16. The new Saudis. Chaos in the Middle East casts Saudi Arabia as the Arab world's leader. But it must reform faster // *The Economist*. – 2015. – May 23. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.economist.com/leaders/2015/05/21/the-new-saudis>
 17. Ulrichsen K.C. The Politic of Economic Reform in Arabic Gulf State / Center for the Middle East. – Pice University's Baker Institute for Public Policy, 2016. – 19 p.
 18. Coch C. Success and Shortcoming of the GCC Economic "Vision" Documents. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.arabdevelopmentportal.com/blog/success-and-shortcomings-gcc-economic-vision-documents>
 19. Chulov M. I will return Saudi Arabia to moderate Islam, says crown prince // *The Guardian*. – 2017. – October 24. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.theguardian.com/world/2017/oct/24/i-will-return-saudi-arabia-moderate-islam-crown-prince>
 20. Saudi Arabia 2nd topper among G20 countries in implementing reforms to improve business climate // *Saudi gazette*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://saudigazette.com.sa/article/520776/SAUDI-ARABIA/Saudi-Arabia-2nd-topper-among-G20-countries-in-implementing-reforms-to-improve-business-climate>
 21. Швед В. Катарський кризис: время испытаний для арабского мира // Арабский мир. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://arabmir.net/node/5443>
 22. Trager E. The Muslim Brotherhood Is the Root of the Qatar Crisis // The Washington Institute for Near East Policy. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/the-muslim-brotherhood-is-the-root-of-the-qatar-crisis>
 23. Швед В.О. Катарська криза // Іслам в Україні. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://islam.in.ua/ua/tochka-zoru/katarska-kryza>
 24. Игнатенко А. Истоки и перспективы катарского кризиса // Независимая газета. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ng.ru/dipkurer/2017-10-30/9_7105_katar.html
 25. Cammack P. A Jekyll and Hyde Presidency // Carnegie. Middle East Center. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://carnegie-mec.org/diwan/71297>
 26. Lynch M. What Saudi Arabia's purge means for the Middle East // *The Washington Post*. – 2017. – Nov. 6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2017/11/06/what-saudi-arabias-purge-means-for-the-middle-east/?noredirect=on&utm_term=.b6e00fd3133c
 27. Henderson S. Meet the Two Princes Reshaping the Middle East // The Washington Institute for Near East Policy. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/meet-the-two-princes-reshaping-the-middle-east>
 28. Bahrain foreign minister calls for freezing Qatar out of GCC // *Arab News*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.arabnews.com/node/1185361/middle-east>
 29. Dawond H. Qatar crisis rolls on // *Al-Ahram*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://weekly.ahram.org.eg/News/22828.aspx>
 30. Military option against Qatar never was, never will be an option: Quartet statement // *Arab News*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.arabnews.com/node/1157706/saudi-arabia>
 31. Qatari Opposition Conference: Return to the Gulf or International Isolation // *Asharq Al-Awsat*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://aawsat.com/english/home/article/1024916/qatari-opposition-conference-return-gulf-or-international-isolation>
 32. Qatar's Sheikh Sultan bin Sunami Al Thani joins calls for meeting to end Gulf crisis // *Arab News*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.arabnews.com/node/1163641/middle-east>
 33. Abdullah Al Thani Calls on Qataris to Convene to Set Record Straight // *Asharq Al-Awsat*. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://aawsat.com/english/home/article/1027286/abdullah-al-thani-calls-qataris-convene-set-record-straight>

34. UAE's Gargash says Qatar isolation could last for year // Arab News. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.arabnews.com/node/1117356/middle-east>
35. Jubeir: There is no harm if Qatar crisis continues for two more years // Al-Arabiya English. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://english.alarabiya.net/en/News/gulf/2017/09/05/Saudi-FM-Iran-s-statement-about-reconciliation-is-ridiculous-html>
36. Aluwaisheg A.A. GCC agrees further integration at annual summit // Arab News. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.arabnews.com/node/1210641>
37. UAE and Saudis form new partnership separate from GCC // Aljazeera. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.aljazeera.com/news/2017/12/uae-saudi-arabia-form-political-partnership-171205075923016.html>

Швед В.А. Совет сотрудничества арабских государств Персидского залива: историческое развитие в контексте современного катарского кризиса.

Проанализированы внешнеполитические, в сфере безопасности и экономические предпосылки создания Совета сотрудничества арабских государств Персидского залива, а также своеобразие его исторического развития. Его возникновение стало результатом внутренних, региональных и международных процессов в течении 70-80-х гг. XX в., которые не только создали необходимые объективные условия появления такого интеграционного объединения в пространстве Аравийского полуострова, но и определили его главные особенности, степень прочности и наиболее уязвимые места. Исламская революция 1979 г. в Иране, подписание Кэмп-Дэвидского соглашения, начало ирано-иракской войны, вторжение СССР в Афганистан сыграли решающую роль в появлении Совета сотрудничества.

Исследованы итоги и особенности четырёх этапов в развитии интеграционного объединения. Особенная роль в статье уделена осмыслению основных объективных и субъективных факторов современного катарского кризиса и путей его разрешения.

Выявлено, что главной причиной, приведшей к катарскому кризису стало серьёзное обострение соперничества между Саудовской Аравией и Ираном за гегемонию в Ближневосточном регионе. Установлено, что последний 38-й саммит Совета сотрудничества, «заморозив» на некоторое время нынешнее состояние отношений с Катаром, определил основные направления углубления интеграционных процессов среди стран Совета сотрудничества и укрепил роль его ядра – союза Саудовской Аравии и Объединённых Арабских Эмиратов.

Ключевые слова: Ближний Восток, Совет сотрудничества арабских государств Персидского залива, Саудовская Аравия, Катар, интеграционные процессы.

Shved V. The Cooperation Council for the Arab States of the Gulf: Historic Development in the Context of Modern Qatar's Crisis.

The article is an attempt to analyze foreign policy, security and economic preconditions of creation of the Cooperation Council for the Arab States of the Gulf and basic beginnings of its historical development. Its appearance became the result of internal, regional and international processes during 70-80 years of the XX century which not only created necessary objective conditions of appearance of the above-mentioned integration organization in the Arabian peninsula but also defined its main particularities, resistance ability and vulnerable points. The 1979 Iran Islamic revolution, signing of the Camp David Accords, the beginning of the Iran-Iraq war, the USSR aggression in Afghanistan played a decisive role in the appearance of the Gulf Cooperation Council.

The article researched the results and particularities of four periods in the development of the above-mentioned integration organization. The article pays special role to understanding of basic objective and subjective factors of the contemporary Qatar crisis and ways of its solving. The article also found out that the main reason that lead to the Qatar crisis was sharpening of serious acute competition between Saudi Arabia and Iran in the context of the Middle East region. The conclusion is

made that the last 38-th summit of the Gulf Cooperation Council “freezed” for some time contemporary state of relations with Qatar, outlined principle directions of deepening of integration processes inside the Gulf Cooperation Council as well as strengthened the role of its nucleus – union of Saudi Arabia and United Arab Emirates.

Keywords: *Middle East, Cooperation Council for the Arab States of the Gulf, Saudi Arabia, Qatar, integration processes.*

УДК 321.7

Dmytro Lakishyk

TRENDS AND PROSPECTS OF THE DEVELOPMENT OF DEMOCRACY IN THE MODERN WORLD

The article studies modern problems of the development of democracy. The reasons for rejection of Euro-American democratic principles in the world and future scenarios for the development of democracy in the context of world development are analyzed. The prospects for global democratization are greatly complicated by the current transformation of the structure of international relations and the asymmetry of its processes in various regions of the world.

It is revealed that from the theoretical standpoint different “scenarios of the future of democracy” are possible: fundamentally new phases of the democratic process in some regions and its stagnation in others; interweaving and mutual enrichment of its various vectors. The key factors that will in the future determine the stability and spread of democracy are economic development and political management. The trends and prospects of the future of Ukrainian democracy in the global world are also examined.

Keywords: *democracy, non-liberal democracy, the USA, Europe, Ukraine, the “third world”.*

One of the most important consequences of the collapse of the world system of socialism was the real consolidation of political democracy as the main model of the world social and political regime. In the modern world, this process is becoming increasingly global. Almost all more or less developed countries have now become democracies or have chosen a strategy of democratization, which is carried out taking into account national characteristics and traditions. Thus, in 1950, the number of democratic and authoritarian regimes practically coincided, and, since the 1980s, there has been a steady increase in the number of democracies. It is noted in the beginning of the XXIst century. In general, this tendency was in the twentieth century leading, despite authoritarian, fascist, Nazi, communist and other anti-democratic experiments.

This is largely due to significant interactions and the relationship between democracy and economic development, as well as the logical intellectual search for overcoming the shortcomings of the market economy and liberal democracy. On the whole, it can be stated that the main tendency of world development lies in the movement towards democracy as an optimal form of organization of society.

However, in the twentieth century, the development of democracy had its ups and downs. More than seventy times the democratic form of government was dying and its place was held by an authoritarian regime. At the same time, it was a time of significant achievements of democracy. The XXth century was the era of democratic triumph: the truly global spread and the all-embracing influence of democratic ideas, institutions and procedures has made the last century the most favorable period in the development of democracy in the history of mankind.

What explains the establishment of democratic institutions in a number of countries located in different parts of the world? And why are the failures experienced by democracy?

During the twentieth century, major alternative currents failed in comparison with democracy. Until the end of the first quarter of the last century, undemocratic forms of government, whose ideas and practices were dominated almost all over the world – monarchies, tribal aristocracies, frank oligarchies – began to hopelessly lose their legitimacy and ideological power. They were replaced by antidemocratic alternatives that had a wider social base, including Italian fascism, German Nazism, socialism, and other varieties of authoritarian ideologies and regimes, but their period of flowering was short lived. Fascism and Nazism collapsed when the “axis” of the state were defeated during the Second World War. Then, under the burden of economic, diplomatic and even military failures, military dictatorships collapsed one after the other, especially in Latin America. And in the last decade of the twentieth century, the last and most terrible totalitarian rival of democracy – socialism, embodied in the Soviet communist system, unexpectedly disappeared, finally exhausted by internal degradation and pressure from the outside.

Does this mean that the democratic form of government has won and is not threatened with anything? Unfortunately no. Democracy did not receive a final victory and even did not approach it. Thus, in a large number of democratic countries, especially post-communist, power is transformed into a kind of dictatorship and becomes not a means of state governance aimed at general good, but an instrument of its own vision or, at least, the opportunity to live well beyond the requirements of its position. This is a tool that allows distributing at the expense of taxpayers the wealth among their loyal supporters, developing questionable financial schemes – in short, robbing people without any risk [1].

In addition, democratization does not necessarily bring economic growth, social peace, administrative efficiency, political harmony, free markets or the “end of ideology”. Undoubtedly, some of these qualities could make consolidation of democracy easier, but they are neither prerequisites nor direct results of it.

So Russia and China are two of the most important countries in the world that do not belong to liberal democracies. Their efforts to find affordable political and economic systems are of great importance to the rest of the world. Unfortunately, these states are moving somewhat different ways in building democracy. China has undergone reforms in the economy and the other parts of the legal and administrative system have become very slowly transformed, but little has been done in terms of democratization.

As examples in various contexts, the bloody consequences of the collisions between the army and students in Beijing in 1989, presented by political scientists as a manifestation of undemocratic and cruelty of power, and as an incentive to accelerate market transformations and the gradual implementation of certain democratic norms, are presented.

Russia, by contrast, initially made very hasty steps on political reform. With the rejection of communism, Russia quickly moved to free and fair elections, hoping that they would promote the spread of Western-style liberal democracy. A striking example of the unjustified nature of such predictions was the October events of 1993.

The situation was complicated by the fact that the recent communist leaders took on the mission of introducing European democracy, political pluralism and individual freedoms. Under their leadership, privatization was carried out, and the consequences of which they took the advantage of; being experienced in the implementation of centralized economic policies, they are engaged in the formation of a market economy; with the experience of manual management, they proclaimed a course on open and honest competition in economic relations and the rule of law in relations between society and the state. Finally, the situation has developed so that the development of a civil society of the Euro-American model began to contradict the interests of the elites who left the previous system. In this situation, they launched a violent pressure, which is primarily directed against the key principles of representative democracy.

Confirmation of the advantages of democracy of the Euro-American model is the unmet disappearance of its political alternatives – fascism, socialism and communism. Although for many reasons authoritarian regimes remain widespread (today, 33% of the population of developing countries live under authoritarianism), this is not a decisive factor in the overall global trend. If you look at the relevant processes in the last two decades, there was a gradual spread of democracy. The well-known thesis of the 42nd President of the United States, B. Clinton, is firmly confirmed by the fact that in the modern world “democracies do not fight among themselves”.

This important advantage of a democratic system for a long time could not be foreseen. However, in the last decade of the twentieth century, there was a stunning and unexpected effect. Between 1945 and 1989 there were 34 international armed conflicts, but there was not one that would have arisen between democratic countries. Moreover, “they do not observe military preparations and the expectation of war” [2]. This is also true in relation to the previous period: in the second half of the nineteenth century, countries with representative parliaments and other democratic institutions (such as the suffrage granted to most of the adult male population) did not fight with one another.

Of course, democratic countries were waging wars against countries where there were different political systems, the example of it is world wars. Democratic countries have been intruded and will continue to interfere in the political life of other states, trying to weaken their governments or helping the opposition to eliminate them from power in a violent way.

The possibility of a war between modern representative democracies is almost zero. In the nineteenth century, Frenchman A. de Tocqueville predicted this. Thus, he believed that “as equality, while developing in many countries, draws into the

industry and the trade of the people of these states, people not only show the similarity of inclinations and tastes, but their interests are getting closer and intertwined to such an extent that none of the Nations can do any harm to other nations without sacrificing themselves, and that all peoples begin to treat the war as a catastrophic event, almost as terrible for the winner as for the defeated.

Therefore, on the one hand, in the age of democracy, it is very difficult to force the peoples to fight against one another, but on the other hand, it is almost impossible for a situation where two peoples fought with each other in complete isolation. The interests of all peoples are so intertwined, and their worldview and needs are so close that none of them will be able to maintain calm during a period of general excitement” [3].

In the current context, the intensification of the globalization process, the reaction to which was the intensification of international terrorism, international crime, regional conflicts, the proliferation of weapons of mass destruction as the main world threats. Some of the representatives of political thought turned out to be false, who predicted that in the XXIst century the massive, if not self-liquidation of many state formations, will begin, at least, the loss of their ability to control and protect the political, military, socio-economic and cultural aspects of citizens’ lives in the traditional sense. In the context of growing interdependence in modern international relations, the role of the national state is predominantly increasing, since this institution is the main means of avoiding periphery and protecting its own national interests and the political interests that are in line with these interests. So far-reaching conclusions about the “decline of the national state” are either a projection of the great-power propaganda of the leading countries of the world, or relate exclusively to specific “failed states”, namely the use of the terms “state” and “nation” in relation to which it seems highly doubtful.

From a socio-economic point of view, the prospects for global democratization are sometimes quite optimistic. The current stage of globalization is accompanied by deepening of economic differentiation between the most developed countries the majority of others. Under the conditions of this trend preservation, we should not expect rapid and even economic and social progress, a radical increase in the living standards of the population and, consequently, the formation of social preconditions for a real representative democracy. In many of the countries where formally-democratic institutions were created, the democratic progress remains unstable and, under critical conditions, can even act as an additional factor in the social and political instability of political and transformational processes.

Thus, the head of the Royal United Services Institute M. Alexander believes that: “This confrontation, among other things, is the struggle between the wealthy and the poor, between those societies and young generations who feel politically and economically deprived, on the one hand, and those who, winning from the existing status quo, defends his traditions and principles from the other. ... The tension that generates terrorists in the Third World countries, not only in the Middle East, is

aggravated by the information revolution, which encourages the disadvantaged ones to more actively rebel against their unequal situation” [4].

In fact, it turned out that civilizational confrontation involves the rejection of de facto Western civilization by many states in the Middle East, the rejection of democracy in the representation in which Americans and Europeans offer it.

For example, professor at Princeton University B. Lewis is inclined to seek an answer to the specifics of Islam. He sees the problem in the entire socio-political organization of society, which coped well with the challenges of the Middle Ages, but was extremely insensitive to the imperative of modernization, and even more so of globalization. “In the perception of Muslims there is no legislative power of man and there is only one law for all believers – the Holy Law of God proclaimed revelation ... It can not be changed, and in theory, not only one Muslim ruler could not add or remove a single rule” [5, p. IX].

The impossibility of effective “export” of Western democracy is due to the lack of representations of the individual in such regions as the primary social role of man. If this role is not defined, it remains unclear what acts as the main subject of social and economic life – an individual, family, group, clan, or some kind of community. Countries that lack such certainty “suffer from what could be called schizophrenia in relation to an individual. They seem to be a split personality. Depending on the circumstances, one side takes over the other one. In some cases it is recognized that a business entity is an individual. In others, more legitimate economic entity is considered a family, whose interests should be taken into account in the first place”, – L. Siedentop believes [6]. At the same time, the American political scientist emphasizes that Western researchers, as a rule, do not adequately assess this phenomenon. They blame the countries in which there are such phenomena as “abomination” and “corruption”, which complicate economic growth and disrupt the economic system. However, such allegations are unfair, because the words “fake” or “corruption” themselves can only be negative if the rule is economic individualism and equality of people before the law.

It follows that the worldwide expansion of the external forms of Western statehood – democratic institutions, the judicial system, recognition of equality of citizens before the law, etc. – not at all identical to the creation of a civil society, unless all of this is filled with economic individualism and the recognition of the values that are inherent in the western, that is, in essence, the Christian world.

As L. Siedentop argues, liberalism and Christianity are united by the commitment to moral universalism, and the latter must become the main criterion for the relation to new ideological trends, including the multiculturalism that is now popular. The manifestations of Islamic fundamentalism that concern the modern West are, from this point of view, not the intolerance of Muslims against liberalism and market expansionism as such, but because they see the Christian nature of Western social foundations behind these phenomena [6, p. 258].

In this atmosphere, globalization generates hostile anti-Western ideologies, including nihilist terrorists and countries threatening the rest of the western world. In addition, carriers of a new threat are exacerbating the already turbulent situation in unstable regions where full chaos is a by-product of already existing conditions such as general poverty, authoritarian governments, weak states and societies, crime and the absence of collective security institutions. In many areas along the giant “southern arc” [7], this leads to brutal hostility that generates new threats that pose a danger not only to peace and progress in these regions, but also to the common interests, values and security of the West.

A significant number of modern countries are not ready to accept democratic principles. This is due to the low level of economic development, when for the majority of the population, political freedom is not a priority issue at all and the specific structure of the national economy, which allows the country not to worry about improving the efficiency of its own activities. For most of these countries, the West is putting political pressure to accelerate their “democratization”. The result is the construction of illusory democracy, which represents one of the most dangerous and vicious political practices of the present. F. Zakaria calls regimes “mixed with electoral non-liberal democracies” [8, p. 89].

At the same time, non-liberal democracies differ neither in political nor in economic efficiency, since the ruling elites do not form a meritocratic principle. The basis of non-liberal democracy is either populism (as in Russia), or strict control over political life (as in most African countries). As such, it turns out to be possible due to the lack of a secured and independent middle class; often because non-liberal democracy is the result of premature democratization.

The main dangers hidden by non-liberal democracy are, on the one hand, the fact that the people who see how power manipulates their minds comes to a deep disappointment in democracy as such [8, p. 284]; on the other hand – that the economic foundations do not induce economic modernization, which leads to a gradual lag in the economic sphere and generates a sense of “disadvantage” in people [8, p. 145].

However, planting Western values and democracy in all non-Western societies is not correct. On the contrary, the premature transition to a Western-style democracy can lead to serious economic hardship and political instability and, as a result, to create authoritarian and dictatorial regimes that become a nutrient for drug trafficking, organized crime, slave trade and other plagues of the modern world. All democratic experiments in Africa ended in failure, and today, effective governance is needed to countries in the continent to a greater extent than democracy. The choice that, according to F. Zakaria, should make for developing countries is a choice between non-liberal democracy and liberal autocracy [8, p. 97].

Liberal autocracy, or at a more advanced stage of development, liberal constitutionalism, is more effective by the establishment of liberal democracy. Considering the many cases that have taken place in the last three decades, the

transition of non-Western societies to liberal democracy is easy to find that countries that have used their version of the European model have achieved significant success: capitalism and the rule of law in the first place, and democracy in the second. As a result, they have achieved spectacular economic success, and over the past one and a half decades have passed to democracy - much more stable and effective [9, p. 51].

The probability of building a truly liberal democracy is much higher, where non-liberal democracy has rooted in. The future of liberty is the future of liberalism, not democracy. However, with this conclusion, they are in no hurry to agree in some western countries, especially in the United States, who are very concerned about how to accelerate democratization in countries where monarchical or autocratic regimes prevail.

Consequently, the post-bipolar era is marked by the coexistence of fundamentally different models, the incompatibility of which sometimes excludes the very possibility of understanding the representatives of different poles of development. It defines the opposite interpretation of the same phenomena, advocating opposing goals and making incompatible claims. Globalization processes do not provide clear recipe for equalizing the conditions of development of separate economic complexes, as well as transparent forms of responding to local challenges to the international order. The nature of modern world processes remains controversial and conflict. On the one hand, the latest trends find expression in promoting interpretation and convergence of development, and on the other hand, they are accompanied by significant deformations, deepening of coercive mechanisms, shaking and revision of traditional norms of international law, the application of double standards [10].

Turning the third millennium, we need to be more restrained in the forecasts regarding the prospects of democracy and a free society in the modern world. These prospects may turn out to be rainbow only if Western-style moral values are devised for societies that differ from the West in their religious and moral traditions and thus seriously underestimate the restrictions imposed on the market by the political foundations of these societies if they distribute Western ideas about economic entities in societies in which such representations are absent.

Successful functioning of democracy depends on citizens as independent individuals. This means the ability to keep one's personality, to avoid emptiness and loneliness with the help of resources of own intelligence. Along with the growth of democratic society, the importance of education is growing. The purpose of education is not the preparation for a profession, but a little more – the preparation for understanding and giving meaning to the civilization in which you live. Only the cultural maturity of the majority can ensure the long-term existence of democracy. Otherwise, people will be driven by fanaticism and violence, which will become the only means to fill the spiritual cavity of their existence, replacing personal freedom with collective exaltation.

In the modern world, there are a number of trends and factors that today and in the near future will threaten democratic institutions.

The first factor of anti-democracy is the growth of nationalism all over the world. Patriotic feelings are not in themselves incompatible with a democratic outlook because they mean the cohesion of their own nation, the attachment to cultural heritage and language, the desire to make the nation better and more civilized. Nationalism is disastrous and hostile to civilization, when it is self-asserted through faith in the natural superiority of its own nation and hatred of others. If nationalism seeks an occasion, whatever it may be, to invade another's territory, and above all, if it involves idolatrous confidence in the absolute superiority of national values, when they are contrary to the rights of people who make up this nation. This kind of potential totalitarian nationalism has spread in different parts of the world.

The second antidemocratic factor is religious intolerance and theocratic aspirations. Of course, the theocratic tendency, which naturally eliminates the separation of the state from religion and establishes ideological despotism, is most obvious and most dangerously active in the Islamic world, where there are reasons to predict its growth. Islamic countries, which make up most of the planet, at the same time, none of them are completely democratic in the western sense, in addition they differ in degree of intolerance. Similar tendencies in Christianity do not seem strong or dangerous at the present time, but their sprouts are quite viable and from time to time show their vitality.

The third threat to democracy comes from terrorism and criminal violence. The danger is not that terrorists or drug dealers seize power in civilized countries, but that they can force democratic governments to fight them, perhaps by common consent, with means that violate democratic rights of citizens. As proof of checking at airports is evidence that anyone is seen as a possible terrorist. What to be expected, if the effective fight against terrorists and criminals will demand not only the large-scale illegal searches, but preventive killings, the abolition of the principle of "innocent, not guilty yet"? Democratic society can take such measures under pressure when it feels that they are necessary for the protection of democracy, but it should not appear that such measures leave democratic institutions intact.

The fourth danger is that the current model of socio-political system, which prevails in most developed countries of the world, has actually depleted itself. The established forms of Euro-American democracy are increasingly showing their inability to effectively carry out the public functions assigned to them and respond adequately to the fundamental challenges of our time. Certain evidence of this is a significant increase, first of all in the EU, the influence and popularity of various radical parties and groups. At the same time influential and authoritative political parties are experiencing far from the best period in their activities.

The issue of fascism and neo-fascism today, at the beginning of the XXIst century, remains relevant, of increasing practical significance, despite the fact that world development is no longer under the sign of the confrontation between the two opposing socio-political systems and the idea of the priority of universal values over class, group or other interests. Unfortunately, the example of J. Haider (Austria),

P. Fortuyn (The Nederland), J.-M. Le Pen (France), etc. demonstrates that fascism as a phenomenon successfully crossed the boundary of centuries. And now, many pro-fascist right-wing radical groups exist in Germany and Italy, Spain and the United States, in Latin America and Russia.

In Western liberal democracies, in which the free market provides a decent material existence of citizens, it takes away from them a civic initiative, spiritual freedom, making them hostages of the escalation of advertising-manipulated needs, and condemning to mass selfishness, against which politicians and corruption flourish. The reasons for weakening democratic institutions can also be attributed to the growing role played by politicians in advertising and media advisers (so-called PR managers), lack of interest in public affairs when it comes to protecting their specific interests: hence the decline of participation in political life, beginning with the elections.

In general, the activities of public authorities are predominantly “cosmetic” in nature, more and more often non-fundamental, but palliative decisions that only preserve existing contradictions are adopted. According to G. Kissinger: “Politicians who are under the pressure of the electorate reluctantly address the problems, the very existence of which extends beyond the boundaries of the electoral cycle” [11, p. 260].

The common failure in the United States and many Western European countries over the past decades has been to overcome socially acute problems such as chronic unemployment, too high taxes, and the lack of effective mechanisms for regulating labor immigration, especially from Latin America, Asia and Africa, with increasingly poorer quality social services provided by the state, first of all – medical care of the population. Taken together, the above shows that there are certain signs of exhaustion of potential and prospects for the development of the entire model of modern Euro-American democracy. Consequently, western democracy, subjected to internal erosion, is still unable, as before, to offer the world renewed ideals and values. The obvious need is not only technological, but also moral, political, value innovation of modern liberal democracy.

The fifth and, potentially most important, danger to democracy can come from long-term changes that really harm humanity. Overpopulation, reducing the resources of agricultural land, water and ecological disasters will surely force humanity in the near future to devote more and more effort and money to eliminate the damage to the environment and prevent future catastrophes. This will not only increase the restrictions imposed on our freedom of movement and on property rights. First of all, this will be reflected in the weakening of our expectations for “more” and, undoubtedly, to acknowledge that we have enough and have to do less, limit our desires and adapt to a more modest life. The degree of frustration, irritating anger and aggressiveness that these imperatives will cause will be enormous, and will equally affect the rich and the poor. Since the degree of frustration does not depend on the entire level of satisfaction, but on the distance between the entire equals and our subjective needs, and our needs will grow infinitely on the endless spiral of thirst. It

is difficult to predict which ideological expression or other ways this disappointment can find, but to curtail it and keep society from being immersed in chaos or becoming a victim of lawless tyranny, many undemocratic restrictions are required [12, p. 500-513].

If we talk about Ukrainian realities, then the modern stage of democratic transformation in Ukraine is marked by the fact that on the one hand, democracy is a symbol of the desired future, on the other – democratic institutions and the media, the practice of participation in the elections coexists with disappointments in democratic reform. Controversy also manifests itself in the combined inertia of the monopoly of power and the constant reproducibility of authoritarian reflexes with an orientation towards Western democratic values, where the definition of the main trends in the formation of new value orientations is the basis for forecasting further development, and the acquisition of new quality is extremely important for a more adequate understanding of the peculiarities of the political system and the content of political processes occurring in society [13].

If we evaluate our democracy not as an abstract ideal, but as a living reality, then it becomes obvious that it has a set of formal attributes that did not provide people's aspirations. Their rights and freedoms did not save the country from chaotic development, and the majority of the people from impoverishment. This is because there is no adequate material and spiritual base for a full-fledged democracy. These social categories develop in organic unity.

Modern Ukrainian political realities are largely determined by the social structure of society. Low socio-political activity of the population, the superficial nature of political parties and the political process as a whole, the ineffectiveness of mechanisms for the design and representation of the interests of social groups and strata, the prevalence of "shadow" forms in the relations between different political forces – all of these are largely determined by social factors. All this creates a favorable environment for the rooting of such a distorted form of political regime as semi-democracy.

Democracy as the basis of governance has a greater restraining force only in those countries where there is a common interest and fundamental values that are shared by the vast majority of citizens. That is what makes living a democratic, parliamentary government possible. The collapse of democracy comes when the unity of values and interests collapses when there is no more general agreement on the basic principles and objectives when supporters of one or another party no longer seek to work with the state, but they themselves want to become a state [14, p. 40].

Specific features of the democratic as well as political process in Ukraine include the fact that the parties functionally perform somewhat different roles than in Western democracies. Yes, the parties reflect the interests of individual groups, individual figures, but not public interests. Some scholars see the inertia of shaping the social environment of post-communist Ukraine, when democracy is actually monopolized

and secularized. According to the author, modern multi-party system can be considered as a result of confrontation between innovations and traditions.

The lack of development of political institutions, legislative obstructionism, frequent changes in government and the low efficiency of its activities, not to mention bribery, corruption and bureaucracy of the officialdom, are also not conducive to stabilization. Consequently, political systems become unstable because of the deep divisions of society - economic, social, ethnic, regional, and ideological. The institutional structure of our political power reflects the split of society rather than prevents it.

So, before the Ukrainian authorities and before the Ukrainian society, there is a need for socio-political transformations. However, aware of the specifics and magnitude of such transformations, it becomes obvious that the focus is unacceptable and dangerous on the problems of accelerated approach and accession to Western European military-political and economic institutions.

Proceeding from the current economic and political realities of Ukraine, the implementation of an overcoming strategy of social development will not allow to reduce significantly the distance from Western European countries even in the long run. In addition to what is most important in the strategic dimension, Ukraine will inevitably be on the sidelines of the European and, moreover, general civilization development. In particular, it will not be able to form its own social and productive environment, without which the future of the country's entry into the community of highly developed countries will be extremely complicated.

That is why it is necessary to concentrate public resources and efforts on working out the main directions of the further development of Ukrainian society and state in accordance with the leading tendencies of the progress of the developed countries of Europe and the world, as well as realization of concrete measures on such guidelines. Solving these problems is an extremely complex and long-lasting process. Moreover, modern economic, social and political realities further complicate the achievement of the necessary results of social transformations.

References

1. Revel J.-F. *Democracy against Itself: The Future of the Democratic Impulse*. – New York: Free Press, 1993. – 288 p.
2. Russett B. *Controlling the Sword: The Democratic Governance of National Security*. – Cambridge: Harvard University Press, 1990. – 201 p.
3. Токвіль А. де. Про демократію в Америці. У двох томах / Переклад з французької Г. Філіпчука та М. Москаленка; Передмова А. Жардена. — К.: Видавничий дім «Всесвіт», 1999. – 590 с.
4. Alexander M. *The War We Now Face* // RUSI News-brief. – 2001. – Vol. 21. – № 10. – P. 109.
5. Lewis B. *What Went Wrong?: Western Impact and Middle Eastern Response*. – London: Phoenix, 2002. – 208 p.
6. Siedentop L. *Democracy in Europe*. – New York: Penguin, 2001. – 272 p.
7. Kugler R.L. *National Security in a Globalizing World of Chaos: The United States and European Responses* // *Western Unity and the Transatlantic Security Challenge* / European Center for

- Security Studies. – 2002. – № 4. – P. 40-41; Asmus R.D., Kugler R.L., Larrabee F.S. Building a New NATO // Agenda 1994. Critical Issues in Foreign Policy. – New York: Foreign Affairs, 1994. – P. 202-203.
8. Zakaria F. The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad. – New York: W.W. Norton & Company, 2007. – 301 p.
 9. Schmitter P.C., Karl T.L. What Democracy Is ... and Is Not // The Global Resurgence of Democracy / Ed. by L. Diamond, M.F. Plattner. – Baltimore-London: The John Hopkins University Press, 1993. – P. 49-62.
 10. Markoff J. Globalization and the Future of Democracy // Journal of World-Systems Research. – 1999. – Vol. 5. – № 2. – Summer. – P. 277-309. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.libertyparkusafd.org/Hancock/reports/Globalization%20and%20the%20Future%20of%20Democracy.pdf>
 11. Kissinger H. Does America Need a Foreign Policy?: Toward a Diplomacy for the 21st Century. – New York-London-Toronto-Sydney: Simon & Schuster, 2002. – 352 p.
 12. Pogorska I., Lakishyk D. The Further Development of Democracy and Formation of Civil Society. Strengthening the Role of Non-governmental Organizations, Business and Academic Communities Aiming to Provide Sustainable Development // Sustainable development (Poland, Lithuania, Ukraine). Monograph / Executive editor O. Slozko / Kyiv-Kaunas-Szczecin: Institute of World Economy and International Relations, National University of Food Technologies, University of Szczecin, Vilnius University. – K.: LAT&K, 2013. – P. 500-513.
 13. Камінський Є.Є. Світ переможців і переможених. Міжнародні відносини і українська перспектива на початку XXI ст. – К.: Центр вільної преси, 2008. – 336 с.; Конончук С.Г. Розвиток демократії в Україні: 2000 рік / Український незалежний центр політичних досліджень. – К.: Агентство «Україна», 2001. – 315 с.; Паламарчук В.М., Литвиненко О.В., Янішевський С.О. Трансформації демократії та пошук стратегії суспільного розвитку України: Монографія. – К.: НІСД, 2003. – 119 с.; Цветков В.В., Горбатенко В.П. Демократія – Управління – Бюрократія: в контексті модернізації українського суспільства: Монографія. К.: Інститут держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2001. – 248 с.
 14. Hallowell J.H. The Moral Foundation of Democracy. – Liberty Fund Inc., 2007. – 125 p.

Лакішиук Д.М. Тенденції та перспективи розвитку демократії у сучасному світі.

У статті досліджуються сучасні проблеми розвитку демократії. Аналізуються причини несприйняття євро-американських демократичних принципів у світі та майбутні сценарії розвитку демократії в контексті світового поступу. Перспективи глобальної демократизації значно ускладнює нинішня трансформація структури міжнародних відносин та асиметричність її процесів в різних регіонах світу.

Виявлено, що з теоретичних позицій можливі варіативні «сценарії майбутнього демократії»: принципово нові фази демократичного процесу в одних регіонах і його стагнація в інших; переплетіння і взаємне збагачення різних його векторів. Ключовими факторами, від яких у майбутньому залежатимуть стабільність і поширення демократії, є економічний розвиток та політичний менеджмент. Також, розглядаються тенденції та перспективи майбутнього української демократії в глобалізованому світі.

Ключові слова: демократія, неліберальна демократія, США, Європа, Україна, «третій світ».

Лакишиук Д.М. Тенденции и перспективы развития демократии в современном мире.

В статье исследуются современные проблемы развития демократии. Анализируются причины неприятия евро-американских демократических принципов в мире и будущие сценарии развития демократии в контексте мирового развития. Перспективы глобальной демократизации значительно усложняет нынешняя трансформация структуры международных отношений и асимметричность ее процессов в различных регионах мира

Выявлено, что с теоретических позиций возможные вариативные «сценарии будущего демократии»: принципиально новые фазы демократического процесса в одних регионах и его стагнация в других; переплетение и взаимное обогащение различных его векторов. Ключевыми факторами, от которых в будущем будут зависеть стабильность и распространение демократии, является экономическое развитие и политический менеджмент. Также рассматриваются тенденции и перспективы будущего украинской демократии в глобальном мире.

Ключевые слова: демократия, нелиберальная демократия, США, Европа, Украина, «третий мир».

КУЛЬТУРНО-ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ПРОЦЕС

УДК 94:477(32.001)

Ткаченко В.М.

УКРАЇНСЬКИЙ ШЛЯХ: ВІД ДЕРЖАВНОСТІ ПРИВАТИЗОВАНОЇ – ДО ПРАВОВОЇ

Стаття присвячена огляду та аналізу книги І. Клямкіна «Яка дорога веде до права?». Вона є щоденником, який вів автор у «Фейсбуці» у 2014-2017 рр., в центрі уваги якого – ключові події цих років в Україні та реакція на них російської влади та суспільства, а також їх відображення у політиці інших держав, насамперед США та ЄС. Розмірковуючи над цими подіями через їх бачення в елітарній та масовій свідомості, автор описує два різноспрямованих вектори – український та російський – пострадянської історичної еволюції в їх співвідношенні з ідеєю права.

Україна переживає епоху змін. Це не означає, що процеси переходу – від державності приватизованої до державності правової – неодмінно закінчатимуться досягненням вихідних цілей в повному обсязі. Але, як вважає І. Клямкін, все, що відбувається в Україні, могло б становити інтерес для тих, хто бажає системних змін і в Росії.

Ключові слова: український досвід, неправова державність, верховенство права, пострадянська корупційна система, кланово-корпоративні зв'язки, спеціалізовані антикорупційні інститути, судова реформа.

Книгу І. Клямкіна «Яка дорога веде до права?» (Москва, 2018 р.), за глибиною наукового аналізу та інформаційної насиченості, не можна читати як полегшений захоплюючий бестселер, хоча і відірватися від читання теж неможливо. Кажу це з погляду громадянина України, який вже виробив певний імунітет щодо оцінок історії та сучасних проблем України з боку багатьох російських авторів. Доводиться рахуватися з тим, що війна об'єктивно створює соціальний контекст брехні і нині це стало суворою реальністю. Мимоволі вже не просто старанно, як це прийнято в науці, піддаєш все сумніву. Насправді все гірше: починаєш недовірливо ставитися до будь-якого судження з боку представників «братнього народу». І від цього нікуди не дітися: як кажуть французи – «на війні, як на війні».

Інтродукція

Однак переглядаючи книгу професора І. Клямкіна всі побоювання йдуть геть – його толерантність і глибока дослідницька культура просто обеззброюють. Починаєш розуміти витоки рідкісної нині доброзичливої позиції до України: вони в любові до своєї Батьківщини, до Росії, в якійсь непереборній тузі за її щасливу долю і благополуччя людей, які в ній мешкають. Тієї туги, яку автор книги намагається вгамувати воістину каторжною працею щодо узагальнення важкого і неоднозначного досвіду сусідньої України, яка зробила спробу прориву в інший, ніж було до того, історичний стан.

Тому приймаєш і бачення І. Клямкіним української перспективи: з Майдану – цього храму Революції гідності – належить рухатися дорогою до права. А дорогу ще потрібно знайти, а потім з неї не сходити, хоч би якою вибоїстою вона не була. З цього приводу позиція професора визначена в передмові книги таким чином: «Українці на цю дорогу вийшли, але поки її не пройшли, а питання про те, чи пройдуть, чи не звернуть, залишиться відкритим доти, доки не пройдуть або не звернуть. А я, вдивляючись здалеку в їх рух і бажаючи їм успіху, переймаюся водночас і відчуттям спостерігача переломних історичних подій, що намагається зрозуміти їх хід і сенс ще до того, як вони завершилися. Подій, в яких протистоять один одному наявне буття і буття потенційне, представлені інтересами, історичними можливостями і волею різних суб'єктів. І якщо інтереси піддаються розумінню, то можливості і вольові ресурси виявляються тільки в процесі розгортання самих подій» [1, с. 18].

Скажу відверто – дати узагальнений аналіз книги І. Клямкіна в одній публікації – справа непосильна. У будь-якому разі, нині ситуація в Україні не визначена, соціум перебуває в стані біфуркації, а рух політичних подій може змінити свою траєкторію в будь-якому, навіть важко передбаченому, напрямі. Адже цикл суспільно-політичних подій не замкнувся, його підсумки невідомі, а рівнодіючі зіткнення різних, часто принципово протилежних, інтересів проглядаються хіба що на найближчу короткострокову перспективу. А тому думки і судження, викладені в книзі є інтелектуальним згустком високої енергетичної напруженості, спрямовані на подолання існуючих проблем, але, водночас, і застережливі щодо потенційної небезпеки «випискування», як це не раз вже бувало в історії України.

Отже, поки ставлю перед собою завдання посильне – піддати аналізу судження, викладені лише в розділі «Новий досвід України і Росія». А попереду, сподіваюся, книзі І. Клямкіна судилася добра і довга доля бути покладеною в основу глибокого наукового дискурсу про проблеми трансформації посткомуністичної неправової державності – в правову. У будь-якому разі, як мені видається, викладені в книзі матеріали будуть затребувані при написанні не однієї дисертації.

Проти течії

Як стверджував булгаковський герой Іешуа Га-Ноцрі, «говорити правду легко і приємно». Водночас життя доводить, що утвердити царство істини в цьому світі ще не вдавалося нікому. Тим не менш, справа науки – відстоювати Істину, Добро і Красу, всупереч усім перипетіям буття. Тим більше всупереч війні, яка тільки й може що «санкціонувати брехню щодо політичних супротивників, як справу честі, доблесті і героїства» [1, с. 398]. Так само підкоряючись прагненню українців відстоювати свій вибір долі всупереч спробам Росії «нав'язати свій проект сусідам». Адже в чому-чому, зазначає професор І. Клямкін, а в одному російські ідеологи і пропагандисти праві:

альтернативна цивілізація Росії зробить все можливе і неможливе, щоб «європейський вибір України перекрити» [1, с. 397].

Однак, і це варто зазначити, не всі складнощі й невдачі в Україні можна (та й годі!) списувати на війну. І ось тут І. Клямкін показує нам приклад того, як дослідник має протистояти усталеній течії і спробувати розглянути хід історичних подій за допомогою більш потужної оптики з наявністю надвисокої роздільної здатності: «Зловив себе на думці, що майже всі ми, які пишуть в Росії про Україну, повністю поглинені війною і політикою, від неї похідною. Те, що відбувається після Майдану з українською державністю витіснене на периферію свідомості і мислення. А тим часом це і є найголовніше» [1, с. 398].

Проблема проблем для України, у баченні професора І. Клямкіна, полягає в тому, наскільки Україні вдасться просунутися до верховенства права у здійсненні державних реформ. Справа не в тому, чи вдасться або не вдасться цій змученій країні впоратися з втіленням у життя широко описаної в науковій літературі ортодоксальної моделі «модернізації» в стилі горезвісної «вестернізації». А все тому, що в умовах пострадянської України ніякий шаблон не спрацює: «Історії відомі трансформації абсолютистсько-монархічних і тоталітарних політичних систем у правові. Але в ній не було прецедентів переходу в правовий стан квазідержави посттоталітарного типу, приватизованої групами приватних інтересів, які зуміли саме право перетворити в інструмент, що дозволяє, водночас, це ж право безкарно зневажати» [1, с. 398].

І все ж всупереч історичній інерції українське суспільство висловило на Майдані глибоке бажання такий прецедент створити. Того ж вимагали від нової української влади Брюссель і Вашингтон після підписання угоди про асоціацію України і ЄС. Здавалося справа за малим: українське суспільство має висунути зі свого середовища бажану національну еліту, здатну такі необхідні реформи здійснити. Але держпарат Україні «після Майдану дістався тотально прогнилий» [1, с. 400]. А тому в процесі просування до мети стала раптом виявлятися невіддатливість проблеми реформування. З'ясувалося, що посткомуністична неправова державність не перетворюється в державність правову. До того ж, ця пострадянська система демонструє стійкість – вона блокує будь-які спроби демократизації політичної системи. І з нею поки не в змозі впоратися ні вільні вибори, ні існуючі поза державним контролем ЗМІ, ні прийняті антикорупційні і люстраційні закони.

Наприклад, 9 жовтня 2014 р. президентом України П. Порошенком був підписаний закон «Про очищення влади», тобто – про люстрацію. Згодом Верховна Рада України прийняла в першому читанні антикорупційну стратегію. Ці документи мали на меті очищення влади і були спрямовані в першу чергу проти зловживань посадових осіб вищого рангу. Наступні перевибори Верховної Ради 26 жовтня 2014 р. привели до створення конституційної більшості. Спочатку здавалося – ніщо не говорить про те, що депутати

переслідують лише мету збереження колишньої системи влади і себе в ній. Більш того, багато хто з них сприймався в громадській думці історично амбітними людьми, які усвідомлюють, що нині в Україні багато поставлено на карту й іншого такого шансу інтегруватися в Європу надалі може вже ніколи не бути.

Але потім почало приходити розуміння того, що ситуація в суспільстві багато в чому виявилася більш в'язкою, ніж очікувалося. Держава, вибудована під приватні інтереси правлячої верстви, стала чинити відчайдушний опір будь-яким спробам перетворити її в державу правову. Саме з урахуванням цієї особливості президент П. Порошенко назвав першочерговим завданням реформування судів і правоохоронних органів. До того ж, запропонував запросити на посаду голови антикорупційного комітету іноземця, не пов'язаного зі старим кадровим складом. Була висловлена думка про допуск до урядових постів України громадян інших держав. Ці заходи повинні були запустити відлік нового часу, що свідчить про те, що Україна намагається витягти себе з пострадянського трясовиння.

Система

Але тут на повну силу позначився найважливіший фактор, що відображає сутнісну сторону пострадянської державної системи. Йдеться про корупцію, яка, за визначенням І. Клямкіна, в цій системі «вже не аномалія, а норма, органічно властивий цій системі спосіб існування і внутрішньої комунікації». Більш того, з часом приходить розуміння того, що «політична революція, проти неї [системи] спрямована, сама по собі порушити її і замінити іншою не може. Принцип її функціонування («гроші-влада-гроші»), який обслуговує приватні інтереси олігархів і бюрократії, встиг глибоко вкоренитися, а ґрунту для альтернативного йому принципу верховенства права в системі немає, він повинен бути в неї привнесений ззовні, тобто з громадянського суспільства. Але у владно- і олігархозалежному соціумі ідея альтернативного правового порядку не може набути сили і волі для його, цього порядку, утвердження» [1, с. 407].

У радянській комуністичній державності все було простіше: широким народним масам протистояв чиновницький бюрократизм, що уособлював колективного експлуататора людських і природних ресурсів. У посткомуністичній державності система суспільних взаємовідносин ускладнилася: над пересічною людиною-трудівником з'явився, поряд з чиновником, невідомий раніше персонаж – «олігарх». Ось ця нова верхівкова надбудова утворює надзаконну систему взаємовигідного співтовариства, яке функціонує в Україні за формулою «гроші-влада-гроші», а в Росії за формулою «влада-гроші-влада». Специфіка двох країн і їх відмінність, за І. Клямкіним, проявляється в тому, що «в Росії зберігається інерція держави, в якій ще у XVIII ст. проявляло себе поєднання «військового стану», тобто армійської організації життя, і «торжища», тобто торгівлі посадами. В Україні ж традиція

«військового стану»... після розпаду СРСР залишилася в минулому, але традиція «торжища» виявила глибинну вкоріненість і колосальної сили опірність спробам її викоринення» [1, с. 28].

І ось обставини склалися так, що післямайданній Україні випала особлива доля в еволюції радянського простору. Країна стала своєрідним політичним «полігоном», на якому випробовується можливість трансформації цієї «держави-торжища» на державу правову без революційної зміни правлячого політичного класу, який називає себе «елітою». І не біда, що цей досвід поки що повчальний не стільки результативними рішеннями, скільки виявленням складних проблем на шляху трансформації. Як то кажуть, суть справи не в тому, де ми нині перебуваємо, а в тому, куди ми рухаємося. Зрештою, важливо навіть осмислення джерел тих труднощів, які призвели поки що до незначних успіхів.

І. Клямкін посилається, зокрема, на аналіз відомого українського економіста О. Пасхавера, який звернув увагу на історичну своєрідність пострадянського суспільства, зокрема українського. Наприклад, фундаментальною обставиною, що визначає суперечливий характер української революції, вважає О. Пасхавер, є соціальні цінності пасивної більшості українського народу. Йдеться про стратегію виживання, вироблену століттями проживання в інших державах, найчастіше у ворожому середовищі. І ця стратегія рятувала згодом український народ і в кривавому ХХ ст., і в новітній історії вже суверенної незалежної держави. Коротко цю життєву мудрість можна висловити кількома дієсловами: довіряй тільки своїм, приховуй свої плани й інтереси, не виходить – обмани, не виходить – підкупи. В результаті важко нині уявити собі, як можна будувати свою державу при відсутності довіри до цієї ж держави, її законів, інститутів.

Однак було б некоректно не бачити, що в цій відсутності довіри криється і суворя народна правда. Той капіталізм, який утворився на пострадянському просторі, є мережею монополій, в якій нувориші-власники, в союзі і під прикриттям бюрократії і політикуму, отримують свою монопольну ренту, ділячись з тими, хто їх «кришує». У підсумку, верхівку гігантської корупційної піраміди увінчує група з 10-15 осіб нагорі. А сама архітектура піраміди складає сотні тисяч дрібніших монопольних утворень. Ось це і є та соціальна матриця, що складає тканину українського пострадянського життя. У ній вплетене все, зокрема пересічні громадяни, які змушені шляхом корупції реалізовувати і захищати свої права. Ця соціальна матриця виникла і виявилася надзвичайно стійкою через те, що цілком поєднується з домінуючою стратегією виживання.

Далі О. Пасхавер дає пояснення стійкості цієї олігархічної матриці наступним чином: «По-перше, вона постійно відтворює негативний відбір еліт. Чесні професіонали, якщо вони потрапляють в бюрократію або політикум, змінюються на корупційно здатних «своїх». По-друге, підтримується монопольна структура у всіх справах, де тільки це можливо. Монополія перешкоджає розвитку. У цьому причина нашої бідності. По-третє, все наше

формальне законодавство і неформальні норми підлаштовані під інтереси олігархату. Корупційність еліти, монопольна організація всіх публічних справ і корупційність всіх формальних і неформальних норм створюють важко розв'язувані проблеми для реформаторів. З'явився герой-радикал, який бажає розрубати цей вузол одним ударом, його чекала б або ганебна поразка, або економічний і соціальний колапс країни» [2].

Мимоволі виникає запитання – «Так чи була Революція гідності?» – за таких результатів? Революцію, відповідає О. Пасхавер, важко визначити в межах добра і зла, користі і шкоди. Гарантовані тільки зміни: еліта розділилася, що і є необхідною умовою перемоги революції. Влада була надана найбільш далекоглядним представникам старого політикуму. Вони, без сумніву, ліберали, але технології проведення реформи у них не радикально-революційні, скоріше, їх можна назвати переговорно-реформаторськими. Тиснути там, де можливо, а не «ламати через коліно». Водночас глибоке знання олігархічної матриці і її трактування права допомагає їм в цьому процесі.

Зрушення

Чи поділяє ці трактування О. Пасхавера його російський колега І. Клямкін? Судячи з усього – повною мірою. Він вважає аналіз українського досвіду справою вельми корисною, якщо не для російської влади, то вже, поза сумнівом, пізнавальною для опозиції. Однак, вона «уникає навіть їх опису в їхній конкретній пострадянській своєрідності». Ось це небажання враховувати пострадянську соціальність, на думку професора І. Клямкіна, «зайвий раз підтверджує мало не принципове небажання людей, прагнучих системних змін, із цієї соціальністю і її особливостями рахуватися» [1, с. 435].

Тому замість конкретної кропіткої роботи з аналізу пострадянської соціальності деякі опоненти І. Клямкіна міркують, навіщо, мовляв, витрачати даремно час на досягнення своєрідності цієї соціальності, якщо є спільні принципи реформування, для всіх країн однаково вірні і багаторазово випробувані досвідом? Ось їх, ці принципи, в разі отримання влади, і треба впроваджувати. А вони давно вже описані і всім відомі: вільна політична конкуренція, чесні вибори, незалежність суду від інших гілок влади, обмеження повноважень президента, відповідальність уряду перед парламентом та інше, настільки ж відоме. А все інше, мовляв, то від лукавого.

Так ось, в першому наближенні все це в Україні вже зроблено. Водночас, зазначає І. Клямкін, в публічному дискурсі України все наполегливо лунають слова, що нічого суттєвого не зміниться доти, доки на державній службі не встановиться пряма залежність між злочином і покаранням. Тобто – безособова правова норма не затверджується сама по собі. Отже, публічну вербальну війну з корупцією варто завершити, перевівши її в інституційну площину, а відповідні спеціальні структури для цього вже створені.

Йдеться насамперед про законодавче впровадження Національного антикорупційного бюро України (НАБУ) – державного правоохоронного

органу з широкими силовими повноваженнями, на який покладається попередження, виявлення, припинення та розкриття корупційних злочинів, скоєних вищими посадовими особами. Бюро було створене Президентом України 16 квітня 2015 р. Це був реальний крок до Європи – подібні структури існують в США, Польщі, Франції, Сінгапурі, Ізраїлі та Індії. У вересні 2015 р. була створена Спеціалізована антикорупційна прокуратура, покликана здійснювати нагляд під час попереднього розслідування НАБУ і оскарження незаконних судових рішень.

Закономірно виникає питання: чи вдасться Україні розрубати таким чином гордіїв вузол корупційних зв'язків і оборудок? Чи вдасться НАБУ зберегти автономію, яка їй передбачена законом і одночасно встояти перед політичним і адміністративним тиском, уникнути якого дуже важко? Адже мовиться про пострадянський чиновницько- і олігархозалежний соціум з певним типом культури, для якого підпорядкування безособовій правовій нормі, м'яко кажучи, не імперативно. На всі ці питання і сумніви у І. Клямкіна немає однозначних відповідей, адже інституційні перетворення ще не завершені: «корупційні злочини треба не тільки виявляти і кваліфіковано розслідувати, необхідно, щоб після слідства виносилися справедливі вирoki судів. За існуючої в Україні судової системи це сумнівно, її належить реформувати, але необхідні закони Верховною Радою ще не прийняті» [1, с. 431].

За всіх сумнівів професор І. Клямкін висловлює впевненість у неминучості упровадження Вищого антикорупційного суду. Він стверджує, що все, що відбувається в Україні на наших очах – це живий і дієвий досвід реформування пострадянської державності й соціальності. Він повчальний своїми успіхами і невдачами. Немає сумніву в тому, що зв'язана в пострадянському чиновницько- і олігархозалежному соціумі еліта тісно пов'язана між собою інерцією кланово-корпоративних зв'язків і зобов'язань. Але є й сили, які протидіють їй. Вони є подвійним тиском як з боку українського громадянського суспільства, так і Заходу, що ставить економічну і політичну підтримку України в жорстку залежність від спрямованості й темпів реформ.

Це дає надію на появу світла в кінці тунелю: «В цій системі, як показує історія пострадянських держав, правова суб'єктність сама собою не проростає. І Україна тут не виняток. Але в Україні є один плюс, який прийнято вважати мінусом. А саме – її повна залежність від Заходу, його економічної і політичної підтримки. А той висуває жорсткі умови такої підтримки, серед яких – створення правової державності. І усвідомлення цієї залежності перекидає конфлікти інтересів і політичні розбіжності, що здаються непримиренними...» [1, с. 420].

Затори

У визначенні джерел заторів звернемося спочатку до низових, але широко поширених прикладів. В Україні проходять конкурси на посади керівників держкомпаній. Справа начебто добра – конкурси проводяться, щоб прибрати

ставлеників колишніх чиновників і олігархів. Але ось парадокс – заявки на участь ні від кого, крім ставлеників колишніх чиновників і олігархів, не надходять.

Тепер піднімося на сходинку вище – до конкурсів на посаду прокурорів. За інформацією Ю. Луценка, голови президентської партії і лідера її парламентської фракції, 75% заявок – від діючих працівників прокуратури, більшість яких, за його оцінкою, «навчилися тільки порушувати справи і їх продавати». У підсумку, робить висновок І. Клямкін, «виходить, що в країні маса людей з юридичною освітою, але бажання замінити злочинкуватих правоохоронців вони не виявляють» [1, с. 410].

Але чи тільки в небажанні справа? Не виключаю, що багато претендентів на вакансії вже випробували на собі силу відторгнення з боку олігархату й існуючої бюрократичної системи всіх неугодних людей, що не пройшли апробації системою. Нагадаю про вчинок відомого менеджера, члена Римського клубу Б. Гаврилишина, який подав свого часу в адміністрацію президента В. Ющенка довгий список молодих людей з України, які отримали освіту в Оксфорді та Кембриджі. Судячи з усього, нікому з них ніякої посади не було запропоновано.

Подальше перебування деяких «варягів» на міністерських посадах після Революції гідності теж виявилось короткочасним, а часто і провальним. Коментуючи їхні звільнення, О. Пасхавер пише: «Для мене вкрай болісними були зовні благородні відставки реформаторів, покликаних на високі посади. По-моєму, це абсолютне дезертирство... Для мене звільнення чиновників з посад – це абсолютно те ж саме. Просто дезертирство. В таких обставинах треба, зіцівши зуби, триматися до останньої секунди за свою посаду і робити те, що вважаєш за потрібне. І потім продовжувати робити. Судитися, відновлюватися на посаді і продовжувати роботу» [2].

І. Клямкін має власне бачення проблеми. Він схиляється до того, що обидві сторони дуальної опозиції – пострадянська влада та громадянське суспільство, цією владою незадоволене – в самих собі не знаходять ресурсів для трансформації системи влади. Українське громадянське суспільство, показавши зразки самоорганізації на Майдані, у волонтерському русі і в справі оборони країни, схоже на те, не дуже налаштоване вписуватися в державну організацію задля її очищення і оновлення: «Щодо того, що треба міняти систему, а не окремих людей в системі, в Україні майже консенсус. Популярна ця думка і в російських опозиційних колах. Але такий акцент ідеї демонтажу системи ризикує залишитися дзвінкою ритуальною фразою, адресованою тій же системі, яку хотіли б демонтувати. Для її перетворення потрібні люди, багато людей, які не пройшли в ній школу службової розпусти» [1, с. 410]. Чи зуміє Україна впоратися з цим завданням – покаже час.

Піднімося ще на сходинку вище – до структури державного управління. Проблемним, з погляду І. Клямкіна, залишається питання про життєздатність

парламентсько-президентської форми правління. Ця форма використовується в світі дуже рідко, тому що в ній закладено інституційний конфлікт між виборцями, що наділяють значними повноваженнями президента, з одного боку, і главою уряду, який формується парламентською більшістю – з іншого. Чому в Україні пішли цим шляхом, на якому не раз спіткався президент В. Ющенко? Тому що зіткнулися з президентським монополізмом в особі В. Януковича, який перетворював державу на вотчину. Нині знову зіткнулися з конфліктогенністю парламентсько-президентського правління, що періодично загрожує розпадом правлячої коаліції.

Узагальнюючи низку урядових криз, можна зробити висновок, що всі вони викликані зіткненням національних інтересів і партійних егоїзмів. Одні партії не бажають брати на себе відповідальність за болючі перетворення, інші – бажають ці перетворення заблокувати, треті – зміцнити свої слабкі нинішні політичні позиції. Ці зіткнення похідні, зокрема, і від самої парламентсько-президентської форми правління. Чи витримає Україна цю напругу, чи засвідчить життєздатність, чи виявить реформаторський потенціал для системної модернізації? Це важливо не тільки для України: «це важливо для всього пострадянського простору, де президентське правління синонімічне авторитаризму, а парламентська форма правління, крім країн Балтії, не знаходить для себе відповідної політичної культури» [1, с. 415].

Тобто, політична криза в Україні не є похідною від мети цивілізаційного вибору – питання євроінтеграції під сумнів ніким публічно не ставилося. Розкол викликаний малою результативністю просування до мети. Феномен малої результативності, вважає професор І. Клямкін, похідний «від невіддатливості для перетворення пострадянської політико-економічної і адміністративної системи. Тієї, яка чверть століття вибудовувалася на приватних і групових інтересах великого бізнесу і зрощених з ним внутрішньо консолідованих корпорацій (чиновницької, прокурорської, судової, армійської та інших), що приватизували державу. Післямайданна влада, відчуючи крім іншого, й кадровий голод, намагалася поєднувати реформування системи з урахуванням цих інтересів, з чого мало що вийшло. Часткові нововведення, привнесені в систему за збереження її базових параметрів, призвели до слабкої керованості, економічного спаду, невдоволення населення і, як наслідок, політичної кризи, викликаній розпадом правлячої парламентської коаліції, частина якої теж вписана в старосистемні корпорації» [1, с. 415-416].

Висновок напрашується один – вщент вичерпала себе стратегія балансування між: 1) громадянським суспільством, що вважає цю стратегію невідповідною духу Майдану; 2) вимогами західних союзників, незадоволених темпами і якістю перетворень; і 3) впливовими групами інтересів, що блокують ці перетворення. Чи готова Україна до зміни стратегії – залишається питанням.

Логіка реформування

Логіка реформування систем пострадянського типу з приватизованою державністю до останнього часу не була описана. Таким чином, Україні доводиться цю логіку відкривати на власному досвіді спроб і помилок. Можна було уявити, що Революція гідності паралізує приватні і корпоративні інтереси на користь інтересів загальнонаціональних. Але, зазначає І. Клямкін, «повоєнне українське керівництво таким шляхом не пішло. Чи то війна тому причина, чи то, крім неї, і щось ще – питання цікаве, але я не відчуваю в собі готовності всерйоз його обговорювати» [1, с. 416].

Тоді звернемося до версії українського візаві. О. Пасхавер зазначає, що наслідки революції взагалі передбачити неможливо. Часто перетворення тривають десятиліттями, а тому 1991 р., 2004 р. і 2013 р. – це етапи однієї і тієї ж революції, пов'язаної зі зміною долі України. До того ж революції – це завжди криза, якій протистоїть не спокійне і благополучне минуле, а відвернена катастрофа. У нашому конкретному випадку мовиться про запобігання «шкоди від неухильної втрати своєї ідентичності, від зрощення з російською імперською агресивною ментальністю, від втрати свободи як життєвої необхідності, від поклоніння державі та її авторитарним вождям, від підпорядкування принизливій стратегії виживання» [2].

Успіх революції багато в чому залежить від того, як швидко нова влада впорається із завданням трансформації суспільних відносин. Тут важлива якість революційного класу. В Україні він такий, який є. На відміну від великих революцій минулого, наші революціонери не створили необхідних передумов взяття влади: ні тобі справжніх партій, ні належної політичної культури, ні довгої лави яскравих лідерів. А тому, вважає О. Пасхавер, варто виходити з того, що «нинішня влада не випадкова і сама є об'єктивною обставиною. Влада не завойована, а надана Майданом із урахуванням інших перерахованих вище об'єктивних обставин, очевидно, адекватна ситуації» [2].

Все інше – це вже наслідок: у наявності слабкий струс української соціальної матриці – олігархату; повільна зміна еліт не дозволяє кількості перейти в якість; млява імплементація реформ швидше створює населенню проблеми, ніж вирішує їх. Як наслідок, «народний популізм» підігрівається професійними радикалами, «політичними куховарками» і платними плакальниками. У підсумку створюються передумови контрреволюції, яка завжди вдається до бунтів і (або) зовнішньої агресії.

Ці висновки О. Пасхавера жодним чином не порушують логіку аналізу, здійсненого І. Клямкіним. Російський аналітик також констатує, що в постмайданній Україні перевага була віддана розбудові нових інститутів в режимі компромісу. Сторони цього компромісу: 1) громадянське суспільство, налаштоване революційно; 2) західні партнери, які готові рахуватися з труднощами реформаторів, але не ціною перетворення реформ в їхню імітацію; і 3) ті приватні корпоративні егоїстичні інтереси, які сподівалися пристосувати

зміни до себе. Кожен компроміс – справа тимчасова. Тому «в процесі того, як хвиля революційних настроїв і очікувань спадала, опірність цих інтересів зростала, і з часом стало очевидним, що кордон, позначений словом «корупція», консолідовані групи «олігархів», чиновників, прокурорів, суддів просто так не здадуть» [1, с. 416].

Політична криза і відставка уряду А. Яценюка засвідчили вичерпаність стратегії компромісу. Новий прем'єр-міністр В. Гройсман заявив про намір протиставити стратегії компромісу стратегію іншу, але яку саме, події покажуть пізніше. До того ж, багато що залежало від кандидатури нового Генерального прокурора – чи стане ним представник прокурорської корпорації, або ж перевагу буде віддано людині збоку. Адже, згідно з оцінкою І. Клямкіна, «сама прокуратура стояла досі на сторожі старосистемної інституційної гнилі, сама перебуваючи всередині неї і забезпечуючи її правову недоторканність» [1, с. 417].

У підсумку новий Генеральний прокурор Ю. Луценко був призначений всупереч прокурорській корпорації. З його боку було продемонстровано розуміння того, що прокуратура, поряд із судовою системою, виявилася чи не головною перешкодою у перетворенні пострадянської державності в державність правову. Навряд чи хто візьметься впевнено стверджувати, що новому Генпрокурору вдасться в найкоротші терміни очистити прокуратуру від корупційної скверни. Але це призначення було сприйнято в суспільстві як зримий імпульс наступу на приватні й корпоративні інтереси тих, хто приватизував державу, а також для нейтралізації популізму. Крім того, в червні 2016 р. відбувся зсув і на іншому напрямі – судовому. Верховна Рада проголосувала за зміни до Конституції, що стосуються правосуддя та судоустрою. Зокрема, була введена конституційна норма про кваліфікаційну оцінку суддів і їх конкурсний відбір, що покликана значно змінити їх склад. Крім того, законодавчо закріплюється жорсткий контроль над доходами і витратами суддів.

Водночас 31 жовтня 2016 р. ознаменувався в Україні великою подією: був останній день подачі декларацій про доходи, витрати і майно посадових осіб і їх сімей в систему електронного декларування. Система з'явилася у відповідь на вимогу ЄС, що зумовило її запуск наданням Україні безвізового режиму. В результаті були зареєстровані декларації державних службовців, зокрема з президентом, главою уряду, чиновниками вищого рангу, депутатами, суддями. Суми часом вражають – до сотень тисяч і мільйонів доларів і євро, як і обсяг нерухомості. Ухилитися від подачі декларацій неможливо, за приховування доходів і джерел передбачено кримінальну відповідальність.

Який буде антикорупційний ефект – сказати важко. Однак мислилося, що українська судова реформа стане завершальною ланкою в ланцюзі перетворень, покликаних інституційно забезпечити те, що іменується протидією корупції. У цій низці Національне антикорупційне бюро має виявляти і розслідувати факти

корупції вищих посадових осіб. А вже після слідства суди, будемо сподіватися, винесуть справедливі вироки. Ці функції й покладено на Вищий антикорупційний суд, який, на жаль, на момент виходу книги І. Клямкіна все ще не був створений. Тому-то з остаточними висновками російський дослідник поки і не поспішав ділитися. І його можна зрозуміти. Хоча і проміжні результати поки що не особливо вражають: «враховуючи, що кадровий склад суддів поки, в основному, залишається колишнім, запущена судова реформа до його очищення ще не дійшла» [1, с. 422].

Досягнуте

В кінці листопада 2016 р. в Україні відзначили річницю, що минула з моменту її відмови від закупівлі газу у російського Газпрому. Справа не тільки в тому, що купувати його довелося за завищеними цінами, а й тому що перепродаж російського газу в Україні був складовою частиною широких корупційних оборудок, на яких багато хто нажив несправедливий капітал. Схвальне сприйняття цієї новини суспільною думкою країни дало підставу сподіватися, що й інші реформи в Україні здійсняться. Хоча і почуття невдоволеності постійно нагадує про себе. На телевізійних каналах України, що назагал належать тим же олігархам, тези антиурядової пропаганди варіюються у визначених межах: від «нічого не змінюється» – до «змінюється, але на гірше». На цьому тлі спокійна і зважена оцінка поточних подій – чи то вона йде від російського аналітика І. Клямкіна, чи то від українського О. Пасхавера – має протверезний ефект.

З погляду О. Пасхавера, необхідне чітке розуміння точки відліку. На жаль, у цьому сенсі нам мало в чому допоможуть вищі світові соціальні та економічні досягнення розвинених країн. Варто визнати, що в цьому масштабі наші зміни просто непомітні. Але, якщо підходити реалістично, і за точку відліку взяти те «дно», якого ми в соціальному контексті досягли за правління В. Януковича, і того економічного спаду, яке отримали внаслідок післямайданної кризи, то все буде сприйматися в дещо іншому світлі. Тут наші досягнення, нехай і скромні, позначилися в наступному: 1) фінансова стабілізація; 2) помітне економічне зростання (слабке) на тлі війни, масової міграції, втрати ринків, розриву зв'язків з основним партнером; 3) відновлення боєздатної армії, локалізація війни; 4) мирне розміщення 1,7 млн. переміщених осіб. У площині реформування країни досягли: 1) розгортання антиолігархічних інститутів; 2) здійснення безвізового статусу в ЄС; 3) високих зовнішніх оцінок країн Заходу (з постійним «але»!). У площині формування політичної нації домоглися масового добровільного звільнення суддів і входження України до трійки європейських країн, де громадяни найбільше готові зі зброєю в руках захищати свою країну (разом з Польщею і Фінляндією). Звернемо увагу – усі три народи до 1917 р. входили до складу Російської імперії [2].

Якщо узагальнювати досягнуте, то, відштовхуючись від «дна», ми отримали за чотири роки безпрецедентні – якщо не зміни, то істотні зрушення. А в

контексті європейських параметрів – ледь помітний початок. Але, як зазначає професор І. Клямкін, європейські політики вважають, що реформи в Україні здійснюються. Керівник групи міжнародних радників Л. Бальцерович вважає, що реформи йдуть, хоча і не без помилок. Крім того, в спільній доповіді Європейської комісії і Зовнішньої дипломатичної служби ЄС реформи, що впроваджуються в Україні, високо оцінюються й названі «інтенсивними і безпрецедентними». Мається на увазі, перш за все, реформування законодавства та створення нових структур, здатних забезпечити втілення прийнятих нових законів у життя. Біда в тому, що більшості людей ці оцінки та констатації оптимізму не додають: «найчастіше розповідають про те, що на їх житті позитивні загальні показники ніяк не позначаються, що бізнес вести важко, доходи нижче нікуди, чиновники як крала, так і крадуть, а олігархи як правила бал, так і правлять. Довіри до влади у більшості населення немає, її рейтинги продовжують падати» [1, с. 426].

Заперечувати нічого: «глас народу – глас Божий». Доводиться сподіватися на наукову екстраполяцію шляхів вирішення існуючих проблем. З одного боку, певну частку оптимізму вносить ставлення широких народних мас до опозиції, яка в своєму прагненні до влади вдається до популістської риторики і вимагає дострокових виборів. Поки що у неї мало що виходить. А це означає, що населення залишає шанс існуючому правлячому класу демонтувати непридатну систему і просунутися до системи правової. Не виключено, зазначає О. Пасхавер, що «на тлі суєти квазіреволюційних проектів проклонеться продуктивний політичний проект революційного класу. Якщо не проявиться втома всіх суб'єктів революції. Якщо повільний темп їх не зруйнує. Якщо спрямованість і спадкоємність змін збережеться» [2].

Знову виникає питання про рушійні сили революційних перетворень в Україні. Не варто всю увагу зосереджувати винятково на факторах в межах державних кордонів – трансформаційні суспільні перетворення нині набувають глобальних обрисів. Так само і українські реформи. Нікуди не дітися, адже вони, по-перше, здійснюються під час війни. По-друге, вони здійснюються старою елітою. По-третє, дія відбувається в парламентсько-президентській республіці з реально розділеними гілками влади і залежністю від законодавців. По-четверте, вони реалізуються під зовнішнім контролем Заходу – перш за все, ЄС, який завершив після довгих перипетій ратифікацію Угоди про асоціацію з Україною.

Це «по-четверте», зазначає І. Клямкін, «є особливо істотним, бо тільки зсередини системне реформування пострадянського українського (і не тільки українського) олігархічно-чиновницького соціального ладу видається проблематичним. І тому зовнішній тиск, похідний від зовнішньої підтримки, виявляється чи не головним мотором змін. Європейська зовнішня правова суб'єктність покликана компенсувати дефіцит суб'єктності внутрішньої» [1, с. 437-438].

Захід на різних рівнях і майданчиках продемонстрував Україні свою підтримку і зацікавленість в успішності її просування на обраному нею європейському маршруті. Європа, США, НАТО, парламентська асамблея ОБСЄ погодилися з українською інтерпретацією мінських угод і українською позицією щодо Криму. Лунали схвальні, а часом і похвальні слова щодо вже зробленого – в банківському секторі, врегулювання держзакупівель, забезпечення енергетичної незалежності, створення системи електронного декларування доходів посадових осіб, виконання всіх вимог, якими зумовлювалося надання безвізового режиму з ЄС... Але за умови, що українці засвідчать власну волю до такого просування.

Зазначимо, що події початку 2018 р. засвідчили глибоку стурбованість Заходу станом справ в Україні, що проявилось у посиленні пресингу. Колишній віце-президент США Дж. Байден заявив на засіданні Ради з міжнародних відносин: «Мене надзвичайно сильно турбує відкочування Києва в питанні боротьби з корупцією». В цьому сенсі він не самотній. Міжнародний валютний фонд, Світовий Банк та ЄС намагаються змусити українських законодавців посилити формулювання законопроекту про створення Антикорупційного суду. Але ті, зі свого боку, хотіли б здійснювати деякий вплив на процес призначення суддів.

У відповідь на це МВФ і Світовий банк не поспішають з фінансуванням, а ЄС погрожує скасувати для українців безвізовий режим, який став одним з найважливіших досягнень П. Порошенка на посаді президента України. У Давосі 23 січня 2018 р. Дж. Байден у властивій йому різкій формі попередив Україну, що без відчутного руху до Європи вона неминуче стане жертвою нападів і тиску з боку Кремля: «Росія не збирається перетинати кордон і захоплювати решту територій країни за допомогою танків. Вона збирається знищити вашу економіку, вона вас прямо поховає, і з вами буде покінчено. І саме в цей момент все покотиться до біса» [3].

Тут, як то кажуть, Україні відступати нікуди – треба триматися до кінця. Процес трансформації суспільства має принести осяжні результати.

Список використаних джерел і літератури

1. Клямкин И. Какая дорога ведет к праву? – М.: Либеральная миссия, 2018. – 1064 с.
2. Пасхавер А. Выбор судьбы. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://zn.ua/article/print/internal/vybor-sudby-246993_.html
3. Бершидский Л. Как президент Украины обманул Джо Байдена. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inosmi.ru/politic/20180126/241293730.html>

Ткаченко В.Н. *Украинский путь от государственности приватизированной – к правовой.*

Статья посвящена обзору и анализу книги И. Клямкина «Какая дорога ведет к праву?». Она является дневником, который вел автор в «Фейсбуке» в 2014-2017 гг., в центре внимания которого – ключевые события этих лет в Украине и реакция на них российских властей и общества, а также их отражение в политике других государств, прежде всего США и ЕС. Размышляя над этими событиями через их видение в элитарном и массовом сознании, автор описывает два разнонаправленных вектора – украинский и российский – постсоветской исторической эволюции в их соотношении с идеей права.

Украина переживает эпоху перемен. Это не означает, что процессы перехода – от государственности приватизированной к государственности правовой – непременно закончатся достижением исходных целей в полном объеме. Но, как считает И. Клямкин, все, что происходит в Украине, могло бы представлять интерес для тех, кто желает системных изменений и в России.

Ключевые слова: украинский опыт, неправовая государственность, верховенство права, постсоветская коррупционная система, кланово-корпоративные связи, специализированные антикоррупционные институты, судебная реформа.

Tkachenko V. *The Ukrainian Way from the Privatized Statehood to the Legal One.*

The article is devoted to the review and analysis of I. Klyamkin's book "Which way leads to the law?". It's a diary written by the author on Facebook in 2014-2017, focusing on the key events of these years in Ukraine and the reaction of Russian authorities and society to them, as well as their reflection in the policies of other states, primarily the United States and the EU. Reflecting on these events through their vision in elite and mass consciousness, the author describes two differently directed vectors – Ukrainian and Russian – of post-Soviet historical evolution in their relation to the idea of law.

Ukraine is experiencing an era of change. This does not mean that the transition processes – from the privatized statehood to the legal one – will inevitably result in the achievement of the initial goals in full. But, according to I. Klyamkin, everything that happens in Ukraine could be of interest to those who want system changes in Russia.

Keywords: Ukrainian experience, illegal statehood, rule of law, post-Soviet corrupt system, clan-corporate relations, specialized anti-corruption institutions, judicial reform.

УДК 94:7.06+323(430)

Солошенко В.В.

ВИКРАДЕНЕ МИСТЕЦТВО В СТРУКТУРІ ПОЛІТИКИ ПАМ'ЯТІ ФРН

Вагоме значення для майбутнього країни має пам'ять та опрацювання трагічних сторінок історії, таких як геноцид та злочини проти людства. У статті розкрито проблему викраденого мистецтва, його місця в структурі політики пам'яті ФРН. Проблема захисту, збереження і повернення культурних цінностей, викрадених націонал-соціалістами напередодні та під час Другої світової війни, набула в німецькому суспільстві нового осмислення. Підкреслено, що Німеччина має значний досвід подолання обтяжливого минулого. Встановлено, в який спосіб країна вирішує проблему його подолання, розкрито її нові грані та виміри. Проаналізовано німецький досвід останніх десятиліть у справі пошуку і реституції втрачених і незаконно переміщених творів мистецтва і його цінність для України.

Ключові слова: націонал-соціалізм, тоталітарне минуле, політика пам'яті, культурні цінності, викрадені та переміщені твори мистецтва, реституція, ФРН.

Масштаби пам'яті та забуття піддаються напrikінці ХХ – на початку ХХІ ст. критичному переосмисленню. Пам'ять стає вагомим чинником національної політики й важливою умовою формування громадянського суспільства. Кожне покоління по новому реконструює, тлумачить і переповідає історичне минуле. Примітно, що у минулому в Європі національна пам'ять конструювалася переважно без уваги до держави-сусіда – в одній країні вшановувалося і прославлялося те, чого соромилися і про що прагнули забути в іншій.

Варто підкреслити, що кожна держава має свою політику щодо вивчення минулого і подолання його обтяжливих наслідків. Намагання стерти з пам'яті минуле є небезпечним перекручуванням історичних подій та фактів, що призводить до суцільного переписування історії, а це, в свою чергу, відкриває шляхи для корисливого її використання у нинішніх політичних дебатах.

Починаючи з 80-х рр. ХХ ст. проблема історичної пам'яті стала темою наукових конференцій і суспільних дискусій, як у ФРН, так і багатьох країнах Європи та світу. Проблеми подолання обтяжливого минулого з плином часу набувають нових граней і вимірів.

Витоки досліджень історичної пам'яті пов'язані з роботами М. Хальбвакса [1] та А. Варбурга [2] у 20-х рр. ХХ ст. Проблеми міфу, суспільної традиції, історичної спадщини, колективної свідомості досліджували історики, культурологи, філософи, психологи, зокрема Ж. Лефевр [3], Ф. Фюре [4], З. Фрейд [5], М. Фуко [6], П. Рікер [7].

У 1989 р. побачив світ американський журнал «History & Memory», а також вагомий багатотомний проект «Місця пам'яті» під керівництвом відомого французького історика П. Нора [8].

У 1992 р. німецький культуролог Я. Ассман в роботі «Культурна пам'ять» [9], заявив про нові науки про культуру, які дозволять по-іншому аналізувати суспільство, політику, право, релігію та мистецтво. В середині 90-х рр. XX ст. було закладено теоретико-методологічне підґрунтя новим підходам, а німецькі та американські університети ввели нові навчальні курси з історичної пам'яті.

На сучасному етапі відомими дослідниками memory studies є А. Ассман [10], П. Хаттон [11], П. Коннертон [12], Ш. Лінде [13], Х. Кеніг [14], Я. Мюллер [15], Б. Місталь [16], Й. Рюзен [17], М. Ферро [18], П. Бергер та Т. Лукман [19], Т. Снайдер [20], Р. Траба [21].

Дослідження історичної пам'яті, з певним відставанням від іноземних держав, розвивалося і в пострадянських країнах. До когорти російських дослідників у цій сфері можна віднести А. Борозняка [22], А. Полетаєва та І. Савельєву [23] та ін.

В Україні цієї проблематикою займаються такі вчені, як В. Артюх [24], Ю. Зерній [25], Г. Касьянов [26], А. Киридон [27], А. Кудряченко [28], Л. Нагорна [29], В. Солдатенко [30], В. Ткаченко [31], Ю. Шаповал [32] та ін. Актуальність дослідження історичної пам'яті обумовлена стрімким зростанням інтересу в усьому світі до цієї проблематики.

Вирішальний поворот у політиці пам'яті відбувся з 1990-х рр., коли європейські держави почали замислюватися над своєю історичною провиною. Вислів «Bewältigung der Vergangenheit» («подолання минулого») увійшов у науковий обіг ФРН [33]. Р. Герцог стверджував: «Без пам'яті про минуле немає ні подолання зла, ні уроків для майбутнього» [34]. Це твердження спонукало німців замислитися над минулим заради свого майбутнього. У цьому контексті варто згадати спадщину націонал-соціалістів.

Німеччина має великий досвід подолання обтяжливого минулого. Подолання минулого – категорія, що має пряме відношення до сьогодення та майбутнього німецького народу. Про це писав після завершення Другої світової війни філософ К. Ясперс: «Надія тільки на те, що жах буде усвідомлений. Не можна допустити, щоб жахи минулого пішли в забуття. Потрібно весь час нагадувати про минуле. Воно виявилось можливим, і ця можливість залишається. Лише знання здатні запобігти їй» [35].

Власне у Німеччині в усіх проявах виявило себе людиноненависницьке, антисемітське насилля, яке перетворилося на Голокост. Про знищення сотень людей, зруйнування більше тисячі синагог, кладовищ і переміщення 30 тис. євреїв до концентраційних таборів – про листопадові події 1938 р., ніч погрому, щороку згадують з 9 на 10 листопада у центрі Берліна біля Церкви святої Софії [36]. Фотографу Л. Тоскано вдалося зробити фотовиставку, відобразивши в'язнів примусових таборів – тих, хто вижив. Ця річниця ніколи не повинна піти в забуття, на всіх лежить відповідальність за те, щоб і надалі про це пам'ятати.

Дискусія щодо історичного минулого і його інтерпретацій почалася з «суперечки Фішера» ще у 1960-х рр. про вину німців у Першій світовій війні. Суперечки істориків, що точилися у другій половині 1980-х рр. спонукали німців повернутися до минулого. Були зроблені звинувачення навіть на адресу канцлера Г. Коля у спробі реабілітації нацизму. До цієї дискусії долучився експрезидент ФРН Р. Вайцзекер, який під час свого виступу 8 травня 1985 р. заявив, що лише німці, які довірили владу Гітлеру винні у злочинах проти інших народів і у своїх стражданнях.

Дискусія загострилася після виходу друком статті Е. Нольте «Минуле, що не минає» у газеті «Frankfurter Allgemeine Zeitung» (1986 р.), в якій автор дав відповідь на питання, чому саме нацистське минуле не проходить. Провокативна заява Е. Нольте про тотожність між нацизмом і комунізмом викликала наукові дискусії і спонукала до дослідження історії виникнення нацизму [37]. Проти цієї гіпотези виступили відомі вчені Ю. Габермас, Г. Моммзен та ін.

Вагомим внеском у дослідження історії пам'яті у ФРН є роботи російського історика А.І. Борозняка. Вчений проаналізував шлях німецького суспільства від «забуття» й «виключення» з пам'яті нацистської історії через «усвідомлення та подолання минулого» до сучасної «культури пам'яті». Період з кінця 1940-х – до середини 1960-х рр. у Німеччині учений назвав «фазою замовчування», коли німці прагнули забути про нацистське минуле [22]. Усвідомлення суспільством того факту, що А. Гітлера підтримувало фактично все населення тогочасної Німеччини, яке прямо чи опосередковано винне у злочинах тих часів відбувалося із неабиякими складнощами. Пересічні німці не бажали визнавати національну вину і відповідальність. Другу половину 1960-х – до початку 1990-х рр. включно історик охарактеризував як тривалу фазу висновків та уроків із минулого. У цей період нове покоління, порушило питання, які протягом десятиліть замовчувалися їхніми батьками. Коли свідків тогочасних подій більше нема, залишаються особисті фото, документи та розповіді, що переповідалися рідними, які дозволяють частково відтворити події минулого. Великої ваги для молодого покоління набули дослідження історії власної родини.

Нині численні архіви ФРН пропонують низку можливостей щодо розслідування різних періодів більшості біографій. Дослідження у Федеральному архіві при «Німецькій службі сповіщення найближчих родичів про загиблих колишнього німецького вермахту» або у списках безвісно відсутніх є доступними і для приватних осіб. Такі пошуки нерідко сприяють знаходженню нової інформації про історію своїх предків – можна достовірно з'ясувати, де під час війни проходив службу рідний дід або прадід. Звичайно, це доволі складно – відшукати колишні адреси, місця служби, однак існує значна вірогідність і шанс простежити, дослідити і задокументувати долю предків під час Другої світової війни.

Конфронтація держави з її минулим, пам'ять та опрацювання серйозних трагічних сторінок історії, таких як геноцид, злочини проти людства та військові злочини має велике значення для майбутнього країни. Нині у ФРН триває фаза «активної культури пам'яті», яка бере початок з моменту об'єднання Німеччини. Важливим є те, що німці визнали свою провину за злочини 1939-1945 рр., цей процес був довгим і суперечливим, але в результаті дискусій і взаємодії держави, суспільства і вчених сформувалася унікальна культурна пам'ять.

Зазвичай зв'язок між мистецтвом і політикою характеризується звинуваченнями в інструменталізації мистецтва, йдеться і про «політичну функцію мистецтва», «пропаганду», зволікання естетичного змісту, коли форма приноситься в жертву чужому твору мистецтва і принципу.

Культурна політика націонал-соціалістичної Німеччини тісно пов'язана з пограбуваннями, відчуженням і трофейним мистецтвом. Доля багатьох культурних цінностей, конфіскованих у Німеччині та проданих протягом 1933-1945 рр. донині залишається недостатньо дослідженою. Повернення, реституція викраденого мистецтва, трофеїв війни – це тонка сфера, одна з головних проблем, якою нині займається чимало вчених [38].

Підкреслимо, що дискусії щодо компенсацій євреям відновилися в Німеччині після знайденої у Мюнхені (2012 р.) вражаючої мистецької колекції. Зберігалася вона у квартирі сина колекціонера К. Гурліта і нарахувала близько 1300 полотен художників класичного модернізму. В їх когорті роботи П. Пікассо, М. Шагала, П.-О. Ренуара, А. Матісса, Е. Нольде. За оцінками експертів, загальна вартість «знахідки століття» перевищує 1 млрд. євро [38]. Історія забутого мистецького скарбу свідчить: власність, вилучена у єврейських родин під час націонал-соціалізму донині повноцінно не відшкодована їхнім спадкоємцям, і йдеться не лише про мистецтво. Вилучення майна на користь німців було тоді частиною державної політики, так званою «арізацією». Нацисти також конфісковували єврейські ритуальні предмети – свічники, книги, тощо. Вони хотіли знищити культурну спадщину та весь ландшафт пам'яті євреїв і це було частиною винищувальної кампанії.

Тільки з 1990 р. спадкоємці репресованих євреїв знову можуть подати документи на отримання відшкодування. Відповідальним за це, а також щодо питань про землю, чи про твори мистецтва, є Федеральне відомство центральних служб та невирішених питань власності (BADV) [39]. Варто констатувати, що незважаючи на докладені зусилля європейських країн після закінчення Другої світової війни, значна кількість конфіскованого у євреїв майна, залишається неповернутою. «Реституція майна – це більше, ніж повернення власності. Це відновлення правосуддя, справедливості і людської гідності». Європейський парламент має спонукати країни «виконувати свої зобов'язання перед жертвами Голокосту та їхніми родинами» [40].

Тернистий шлях осмислення німцями минулого досліджували німецькі вчені Я. Ассман та А. Ассман [9; 10]. Зокрема, вони зазначали, що німецьке суспільство є яскравим прикладом активного громадянського суспільства, виступаючи за спорудження меморіальних комплексів жертвам нацизму. Визначений напрям дослідження вчені поширювали на соціальну сферу відновлення всіх складових справедливості.

Спогади і пам'ять вже тривалий час досліджуються в історичній науці ФРН. Такі типові медіа, як картини, музеї, пам'ятники і місця пам'яті, архіви і бібліотеки представлені у науковому і повсякденному дискурсі. На державному рівні постали Меморіальний музей «Топографія терору», «Меморіал сінті та ромам», також було споруджено Єврейський музей, який висвітлює злочини Третього рейху, підтверджені документами та фотографіями.

Варто зазначити, що після довгих дискусій про недоцільність обтяження почуттям провини невинного у нацистських злочинах покоління німців, у травні 2005 р. поблизу Рейхстагу було споруджено Центральний меморіал пам'яті загиблим євреям Європи, які пішли у вічність в період націонал-соціалізму. Композиція меморіалу складається з 2711 бетонних стел, між якими розташовано підземний центр інформації – це виставка фотографій із родинних архівів жертв Голокосту. Велика увага до тогочасних злочинів та спорудження у Берліні низки меморіальних комплексів додали гостроти питанню провини та відповідальності. Ці споруди увіковічили пам'ять про жертви політики націонал-соціалізму, оприлюднили механізми скоєння злочинів проти людства і запобігання їх проявам у майбутньому. Усі ці меморіальні комплекси підкреслюють, наскільки болючим і травматичним є минуле, якої ваги у німецькому історичному дискурсі і суспільстві набули проблеми пам'яті. Велика робота німецьких істориків з опрацювання досвіду жертв нацизму, інтерв'ю зі свідками тих подій дали підстави для глибшого його сприйняття і розуміння. Також у науковому обігу вживаними стали такі терміни, як «європеїзація пам'яті», «поліфонія пам'яті» тощо.

Відомо, що у повоєнні десятиліття німецькі художники, мистецтвознавці та музеєзнавці недостатньо активно займалися проблемами походження, виявлення та реституції культурних цінностей часів нацистського панування. Натомість за останні два десятиліття особливого значення в німецькому історичному дискурсі набула проблема розшуку, ідентифікації, повернення, захисту і подальшого збереження культурних цінностей, викрадених націонал-соціалістами під час Другої світової війни. Учені аналізують досвід і спогади тих, чиї цінності під час війни були насильницьким шляхом відчужені, людей, які терпіли поневір'яння і переслідування на усіх територіях, окупованих німецьким вермахтом під час Другої світової війни. Особлива увага приділяється єврейським громадянам.

Під викраденим мистецтвом розуміють виключно культурні втрати, які мають історію, пов'язану з націонал-соціалізмом, коли колекціонери, приватні

особи переслідувалися нацистським режимом у період з 1933 до 1945 рр. за расистськими, релігійними і політичними ознаками, обкрадалися і у багатьох випадках фізично знищувалися. Задля підтримки найпростіших умов виживання або ж з метою фінансування еміграції власники змушені були продавати велику кількість картин, графіки, скульптур, книг і антикваріату, навіть за безцінь. Дещо інакше виглядають напади та їх наслідки щодо трофейного мистецтва, які стосувалися, перш за все, державних установ [38].

Наслідки політики націонал-соціалізму в культурній сфері періоду Другої світової війни, пов'язані з проблемами незаконного переміщення культурних цінностей та потреби їх повернення, не обмежуються історичними межами. «Трофейне мистецтво» – вивезені окупантами в умовах війни предмети мистецтва. Оскільки термін «викрадене мистецтво» виходить за межі поняття «трофейне мистецтво», він визначає крадіжку творів мистецтва у громадян власної країни і виходить за часові межі Другої світової війни. Зазвичай у такому випадку ідеться про викрадені твори мистецтва і, в першу чергу, про аспект переслідування. Трофейне мистецтво, цінності, конфісковані у євреїв, награвовані націонал-соціалістами, «дегенеративне мистецтво» – ці терміни фігурують у сучасному німецькому історичному дискурсі.

Термін «викрадені нацистами твори мистецтва» («nazi looted art») використовується у науковій літературі для позначення всіх предметів мистецтва, викрадених нацистами. Він включає як поняття військового «трофейного мистецтва», так і загальне поняття відчуження (крадіжки) об'єктів мистецтва через державні структури нацистської Німеччини у населення своєї держави і державних зібрань, у випадку, так званого «дегенеративного мистецтва». Цей процес був визначений Хартією міжнародного військового трибуналу (Charter of the International Military Tribunal) у Лондоні (1945 р.) як «Злочини проти людяності» [38].

Примітно, що ця проблема розшуку, ідентифікації і повернення вирішувалася на державному та міждержавному рівнях. У 1990-х рр. були створені профільні установи, робочі групи для проведення німецько-російських та німецько-українських переговорів, окрім того, були започатковані культурні зустрічі, німецько-російський музейний діалог тощо.

Викрадене мистецтво і трофеї війни – це складові національної пам'яті народів. Відмінності між награвованим мистецтвом і трофеями війни не завжди дозволяють звернутися до окремих творів мистецтва. Тут задіяні два виміри – націонал-соціалістичне привласнення і радянські трофейні комісії. «Трофейне мистецтво» – це культурний феномен, який існував унаслідок воєн ще до періоду націонал-соціалізму. Варто підкреслити, що в Україні, як і в Росії, термін «трофеї війни» має дещо вагомніше значення, натомість, терміни «викрадене нацистами мистецтво», «пограбоване мистецтво» у пострадянському науковому дискурсі мають менш вагоме значення, ніж у європейському.

Хоча особливості політики націонал-соціалізму та її наслідки ґрунтовно досліджені у ФРН та у країнах колишнього Радянського Союзу, науковців продовжує цікавити культурний аспект і зв'язок саме з їх країною – що і ким було вивезено і у який спосіб ці об'єкти можна повернути країні походження. Тема викраденого, переміщеного, втраченого мистецтва супроводжує і хвилює багато століть людство. Йдеться не лише про населення Європи, а й багатьох інших країн. До історичних притягальних моментів культурної ідентичності суспільства належать особи, події, місця, спогади. Окремі спогади дозволяють історикам відтворити повну картину і дослідити колективну пам'ять. Це був складний період протистояння і боротьби. Для того, щоб її глибше зрозуміти потрібно проаналізувати, якими тенденціями була сповнена сфера культури і мистецтва Німеччини довоєнного періоду.

У зв'язку з цим важливо звернутися до практики колекціонування творів мистецтва, якою займалася нацистська верхівка. Вона не стільки цінувала мистецтво, скільки вбачала в ньому засіб для втілення своїх ідей і реалізації цілей. Прагнучи світового панування, А. Гітлер намагався зібрати найбільшу в історії колекцію творів мистецтва. Особисте зібрання німецького пейзажного і жанрового живопису XIX ст., яке він колекціонував у 1930-х рр., заклало тоді підґрунття «Музею фюрера», який він планував заснувати у м. Лінц, в Австрії. Награбоване у 1938 р. у єврейського населення Австрії, пізніше Польщі, Франції (Оперативний штаб А. Розенберга конфіскував у французьких євреїв більше 21 тис. творів мистецтва) та інших західноєвропейських країн готувалося для «Музею фюрера». У 1945 р. його колекція нараховувала 6755 полотен, вважалося, що 5350 з них належало до творів давніх майстрів. Це роботи Рембрандта «Демокріт і Геракліт», Л. да Вінчі «Леда і лебідь», Я. Вермеєра «Художник у студії». Захоплювався А. Гітлер і німецьким мистецтвом XIX ст. – творами Ф. Рунге, Ф. Вальдмюллера, К. Шпіцвега та ін. [41]. Він створював свої колекції, купуючи твори мистецтва особисто, за підтримки меценатів і за рахунок дарунків та грабежу. На купівлю творів мистецтва було витрачено більше 163 млн. рейхсмарок, що дозволило А. Гітлеру позиціонувати себе як найбільшого в історії шанувальника творів мистецтва. Цінні експонати прикрашали резиденції, канцелярію і замки фюрера. Цікаво, що А. Гітлер мав у своїй головній штаб-квартирі фотоальбоми із зображеннями творів мистецтва, які слугували каталогами, велику ж кількість творів зі своїх колекцій він надійно переховував у шахтах та старовинних замках.

Нацистська верхівка також купувала художні твори на виставках у Будинку німецького мистецтва у Мюнхені. Г. Герінг володів другою за величиною колекцією творів мистецтва після фюрера, вона складалася з 1375 картин, 250 скульптур та інших об'єктів. Після війни це зібрання було оцінено на суму близько 680 млн. німецьких марок [41]. Більшість творів знайшли своє місце зберігання у резиденції Карінгалле. У його колекції основний акцент робився на

живописі епохи Відродження голландських та фламандських майстрів, а також на придворному мистецтві Франції XVIII ст. Окрім інших, колекція містила такі цінні картини як «Чарівна полячка» А. Ватто (викрадена у Польщі), «Дівчинка з китайською фігурою» Ж.-О.Фрагонара (захоплена Оперативним штабом у Ротшильдів у Франції), «Інфанта» Д. Веласкес (придбана у Нідерландах).

Й. Геббельс – міністр пропаганди і головна офіційна особа відповідальна за культурну продукцію в Третьому рейху, цінував новітнє нацистське мистецтво. Він, як і інші представники нацистської верхівки, з метою купівлі творів мистецтва, звертався за послугами до агентів, які досить активно діяли у Західній Європі.

Г. Гімлер, за прикладом колег, використовував поліцію і органи з вилучення цінностей, що знаходилися в його підпорядкуванні. Варто зазначити, що конфіскація творів мистецтва, що належали євреям розпочалася після «аншлюсу» Австрії у березні 1938 р., після «кришталевої ночі» у Німеччині в листопаді 1938 р. Озброєні загони Г. Гімлера і гестапо охороняли і зберігали конфісковані твори мистецтва. Багато робіт реалізовувалися через таємний орган «Фугеста» («майно, конфісковане гестапо»). Цей орган користувався послугами мистецтвознавців і артдилерів, які оцінювали твори мистецтва. Відомі аукціонні будинки «Доротеум» (Відень) та «Адольф Вейнмюллер» (Мюнхен) сприяли продажу тих робіт, які не були відібрані для нацистських колекцій і музеїв [42].

А. Гітлер закликав до боротьби з «дегенеративним мистецтвом» – творчістю авангардистів і модерністів початку XX ст. – з мистецтвом дадаїстів, сюрреалістів, кубістів, імпресіоністів, експресіоністів, фовістів та ін. Боротьба полягала у репресіях художників, забороні і знищенні зразків їх творчості.

Ще 19 липня 1937 р. у Мюнхені було відкрито виставку «Дегенеративне мистецтво» («Entartete Kunst»), яка підкреслила боротьбу націонал-соціалістів проти сучасного мистецтва. За день до цього А. Гітлер відкрив у Мюнхені Будинок німецького мистецтва з першою «Великою виставкою мистецтв». До улюблених нацистських мотивів належала німецька родина і буденне життя. Відкидаючи авангардистів і модерністів, у такий спосіб цілий спектр сучасного мистецтва був вилучений із соціального і культурного життя Німеччини. «Виродженими» вважалися за період націонал-соціалістичного режиму всі культурні течії, чия естетика трактувалася як «ненімецька» і не входила до пропагованої картини. А. Ціглер, художник і президент рейхскамери образотворчого мистецтва, під час відкриття виставки, ініційованої Й. Геббельсом, зазначив: «Ви бачите навколо нас ці виродження безглуздя, жорстокості, безсилля і відчуження». Виставка продемонструвала близько 650 картин, графік, скульптур, конфіскованих з 32 музеїв Німеччини, підданих осуду владою. Після Мюнхена «показна, огидна демонстрація» проходила у 12 великих містах німецької імперії. У Берліні, Відні, Лейпцигу, Гамбурзі та Франкфурті її побачили більше 3 млн. відвідувачів [43].

На виставці у Мюнхені було дискредитовано більше 120 художників і більш ніж 700 експонатів. Експонати супроводжувалися наклепницькими написами, які, під нацистським гаслом «єврейське більшовицьке мистецтво», підживлювали антисемітські та антикомуністичні забобони. До когорти художників, чиє мистецтво за період націонал-соціалізму вважалося «дегенеративним», належали представники класичного модерну. На виставці були представлені твори М. Бекманна, О. Дікса, М. Ернста, Г. Гросца, В. Кандінського, Е.Л. Кірхнера, О. Кокошки, Ф. Марка та ін. Однак серед них були не лише відомі імена, а й багато незнаних, які після виставки були забуті і видалені з історії мистецтв. Загалом під «акції чисток» потрапили більше 20 тис. творів мистецтва близько 1400 художників [44].

Виставка мала наступальний та пропагандистський характер, була складником нацистської культурної політики, що трактувала вільне мистецтво як ганебне і спрямовувалася на протипагу «Великій німецькій виставці мистецтв». Важливо підкреслити, що місце розташування багатьох творів мистецтва, вилучених у ті часи, залишається донині невідомим [45]. Значний перелік творів «дегенеративного мистецтва», конфіскованих у німецьких музеях у 1937-1938 рр., об'єднує база даних дослідницького центру «Дегенеративне мистецтво» Вільного університету Берліна. У подальшому, так звані «непридатні» залишки або зберігалися у складських приміщеннях, або ж були спалені. Усього гітлерівці конфіскували біля 16 тис. творів живопису і графіки, частина з яких (близько 5 тис.) 20 березня 1939 р. була спалена у Берліні, а частина, що залишилася – продана закордон. Після Другої світової війни близько 9 тис. цих мистецьких об'єктів американці перевезли до США, а у 1980-х рр. багато з них були повернуті до Німеччини та розподілені між німецькими музеями.

Варто зазначити, що мистецтво нацистів досі залишається великим табу в німецьких музеях. Примітно, що «Музей під землею» у Бохумі вперше протиставив мистецькі твори, які поцінував А. Гітлер, так званому «дегенеративному мистецтву». У цих роботах прослідковується сфальшований реалізм, такі твори – це документи епохи, вони підтримували ментальність режиму, представляючи світ таким, яким він насправді не був [45].

Після війни американська окупаційна влада розмістила у партійному центрі НСДАП в Мюнхені у масивному колонному будинку поряд з колишнім «Фюрербан» до 1945 р. Головний центр зібраного мистецтва у Мюнхені (Central Collecting Point München), інший розташовувався у Вісбадені. З цих центрів, починаючи з травня 1945 р., переможці повертали колишнім власникам трофейне мистецтво з окупованих територій і викрадені у євреїв твори мистецтва.

Американський історик та адвокат У. Корте, визнаний експерт з тематики викраденого мистецтва, підкреслив, що в штаті Нью-Йорк працює центр, який

визначає колишніх власників розграбованого та єврейського мистецтва – звертатися до центру можуть як приватні особи, так і музеї та публічні колекції.

Державна стратегія нацистської Німеччини у період з 1933 до 1945 рр. мала на меті пограбування тисячолітніх надбань людства. Це був величезний масив злочинів – позбавлення приватної власності, громадянських прав, дискримінація, переслідування і, зрештою, фізичне знищення мільйонів людей.

Підкреслимо, що націонал-соціалістами у Європі у період з 1933 до 1945 рр. було викрадено велику кількість творів мистецтва – 600 тис., з них 200 тис. у Німеччині та Австрії, 100 тис. у Західній Європі і 300 тис. у Східній Європі. Важливим є те, що біля 100 тис. екземплярів ідентифікованих творів мистецтва донині не повернуті законним власникам, вони розпорошені по світу, зберігаються у публічних колекціях, музеях, на художніх виставках та у приватних власників і не можуть бути точно визначені кількісно [38].

Повернення, реституція викраденого мистецтва, трофеїв війни – це тонка сфера. Особливу цінність мають спогади про викрадене мистецтво, про почуття втрати. Часто йдеться не лише про фінансові цінності, а про історію і цінні спогади, які були кимось «стерті» з пам'яті – про життя, якого більше не існує, про знищені родини.

Як слушно доводить Є. Денисова, повернення культурних цінностей в цілому мало стихійний і безсистемний характер, що призвело до складнощів за документального посвідчення кількості втрат і обліку повернутих на батьківщину цінностей. Це призвело до того, що не внесені до облікових списків цінності потрапили з окупованої Німеччини в треті країни, після чого сліди їх часто губилися [46].

Варто зазначити, що нацистська окупаційна політика значно відрізнялася в Західній та Східній Європі. Франція, Бельгія та Нідерланди після визволення, перш за все, зафіксували втрати з приватних колекцій творів мистецтва, досить часто з єврейської власності. У Східній Європі було складніше встановити картину втрат. Адже культурні цінності зі сходу на захід були вивезені німецькими нацистськими організаціями та відомствами. У цьому контексті йдеться про спеціальні служби і організації – Ейнзацштаб рейхслайтера А. Розенберга та батальйон спеціального призначення «Група Кюнцберга». Робоча група А. Розенберга була однією з найважливіших організацій систематичного грабунку культурних активів. За вірогідним схваленням А. Гітлера вона розширила свої повноваження на цінні твори мистецтва єврейських власників, а пізніше також всіх окупованих територій, всі інші культурні зібрання противника, архіви і бібліотеки [47]. Це було тотальне знищення культури.

У Східній Європі німецькі угруповання грабували музейні колекції, художні галереї, бібліотеки, церкви, вивозили майно до Німеччини. Пограбувань зазнали і твори мистецтва з численних приватних колекцій. Про деякі картини нагадують лише списки втрачених творів. Варто враховувати те, що не всі

незаконно переміщені та повернуті культурні цінності нині зберігаються у музеях та архівах. Безцінні експонати можна знайти у приватних колекціях, куплені вони, як правило, на відомих аукціонах світу.

Навіть у ХХІ ст. втрачені твори мистецтва, які багато років вважалися безслідно зниклими, повільно повертаються до своїх власників або їх нащадків. Доволі типовими є випадки, коли вже нинішні господарі творів мистецтва не володіють інформацією щодо їх походження, не підозрюють, що це викрадені за період націонал-соціалізму об'єкти, які є унікальними, або ж складають частину колекції і колись були власністю іншої держави або її громадян.

Під час війни деякі німецькі солдати забирали твори мистецтва з українських, російських музеїв та церков як сувенір на згадку. Подекуди й німецькі священнослужителі вивозили з окупованих нацистами радянських територій ікони. Мотивацією останніх часто було рятування реліквій, оскільки Радянський Союз – держава, що сповідувала атеїзм.

За сучасних умов складнощі нерідко призводять до того, що політики з багатьох питань не завжди можуть знайти спільну мову, натомість прості громадяни готові йти назустріч один одному, щоб виправити помилки, успадковані від історичного минулого. Такі кроки назустріч один одному відомий німецький історик, мистецтвознавець, фахівець з проблем «трофейного мистецтва» В. Айхведе називає «громадянською дипломатією» [47].

Для більш детального розуміння гостроти проблеми наведемо низку показових прикладів повернення культурних цінностей, переміщених під час Другої світової війни. Показовим у цьому зв'язку є повернення з Німеччини до Росії ікони Божої Матері Скоропослушниці. Ця ікона належала великому князю Олексію Олександровичу і увійшла до зібрання музею-заповідника «Царське село», але під час Другої світової війни безслідно зникла і довгі роки вважалася втраченою назавжди. Виявилося, що вона знаходиться у приватній власності в Німеччині (поблизу м. Мюнстер). Але відкритим залишалося питання щодо трансферу реліквії, яким чином вона свого часу потрапила до Німеччини? Під час дослідження підтвердилося, що з Росії святиню вивіз німецький армійський священник Ф. Фельдхаус. Пізніше реліквія дісталася у спадок його донці Г. Деммінг, її сім'я вирішила повернути ікону до Росії. У справі повернення неаби яку роль відіграв В. Айхведе та Музей ікон у м. Реклінгхаузен (ФРН). За допомогою німецького дослідника і була відтворена історія ікони – окрім дарчого надпису від 21 травня 1875 р. великому князю Олексію Олександровичу, на зворотному боці ікони стоїть штампель грецького монастиря, що на горі Афон, а також інвентарні номери, які свідчать про те, що ікона дійсно була експонатом музею-заповідника «Царське село» [48].

Протягом десятиліть мистецтво вважається втраченим, однак, коли щось знаходиться, доволі важко довести правду про те, що і кому належало. Тому слушним є застереження німецького археолога, директора «Фонду прусської культурної спадщини» Г. Парцінгера щодо необхідності для німецьких

дослідників отримання доступу до всіх архівів, з тим, щоб була можливість крок за кроком дослідити, де і які об'єкти ще зберігаються і в якому стані вони знаходяться.

Варто наголосити, що в історії мистецтв існував період до К. Гурліта, і після нього. Сенсаційна колекція К. Гурліта з'явилася майже через сімдесят років після закінчення війни, слідчі біля двох років не оприлюднювали жодної інформації для спадкоємців. Лише перевіrivши знайдені картини, відповідні служби дали згоду на занесення цих картин до реєстру знахідок. Доволі позитивним у цьому зв'язку є зростання кількості користувачів міжнародної бази даних «Lost Art».

«Випадок Гурліта» допоміг підняти цю тему на той щабель, на якому вона мала бути набагато років раніше. Нині все більше директорів музеїв переконані у тому, що варто відкривати свої запасники і колекції та систематично перевіряти їх на наявність награваного нацистами. Але для цього невеликим німецьким музеям часто бракує фінансів, адже вони отримують фінансування, як правило, на короткотривалі угоди. Лише 285 музеїв із 6000 донині оголосили про свою готовність до детальних досліджень походження музейних експонатів. Важливою у цьому зв'язку є і співвідповідальність артдилерів.

Наслідки злочинної нацистської політики неодмінно повинні бути подолані. Велику роботу у цьому напрямі було здійснено німецькими спеціалістами. Державні музеї, архіви та бібліотеки з метою сприяння пошуку конфіскованих нацистами творів мистецтва підготували низку інформаційних матеріалів, які дозволяють знайти докази автентичності та перевірити право власності за період з 1933 до 1945 рр. Таким чином, завдяки створенню та діяльності німецького Координаційного бюро (нині Німецького центру втрачених культурних цінностей) наукові дослідження у цій площині якісно зросли.

Німецький центр втрачених культурних цінностей у 2017 р. підтримав укладання 22 угод з музеями, бібліотеками, науковими інституціями і архівами. Президія центру врахувала відповідні рекомендації наглядової ради сприяння і у 2017 р. виділила для децентралізованого пошуку культурних цінностей, вилучених в умовах переслідування націонал-соціалістами, 2 млн. 15 тис. євро. Науковий голова Німецького центру втрачених культурних цінностей Г. Лупфер висловився щодо підтримки низки установ разом з Німецьким музеєм театру в Мюнхені і Німецьким морським музеєм у Штральзунді, які отримують фінансову підтримку на проведення досліджень. Особливим є те, що ці установи працюють осторонь великих музеїв мистецтв, які також зобов'язалися здійснювати пошуки викрадених нацистами творів мистецтва. Це має слугувати прикладом для інших сфер, таких як університетські колекції, технічні музеї і державні бібліотеки [49].

Німецький центр втрачених культурних цінностей – це головний національний і міжнародний партнер з питань неправомірного вилучення культурних цінностей у Німеччині у XX ст. Він надає фінансову підтримку на

проведення проєктів – заявки на їх підтримку можна подавати щорічно у період до першого квітня і до першого жовтня. Центр документує втрати культурних цінностей, розміщує заявки щодо пошуку і повідомлення про знахідки в своїй базі даних з вільним доступом «Lost Art».

Примітно, що починаючи з 2008 р. Союз федеральних земель завдяки фінансовій підтримці інституцій на суму 22 млн. 15 тис. євро зробив можливим здійснення проєктів щодо дослідження походження творів мистецтва. Завдяки такій підтримці можливим було проведення 256 проєктів (із них 173 довготривалих і 83 короткотривалих) [49].

Музеї канонізують картини і скульптури в постійних експозиціях, пам'ятники зберігають минуле фізично, ювілеї повертають історичні події через регулярні проміжки часу до сучасності. Цілком ймовірно, що у німецьких квартирах і музеях зберігається ще велика кількість картин з обтяжливим минулим. Однак є музеї, які досі не наважуються з'ясовувати і висвітлювати їх походження, хоча Вашингтонська угода 1998 р. дала на це моральні підстави і зобов'язання. Коли музей зберігає картину, він повинен засвідчити, якою є історія цієї картини. Незважаючи на давність часу власникам повертають викрадене, або ж виплачують компенсації. У таких випадках часто йдеться не про гроші, а про пам'ять, пов'язану з підтвердженням ідентичності.

Варто підкреслити, що у Німеччині склалася традиція виховання молоді в дусі поваги і розуміння історії, сприйняття її трагічних сторінок і важливості збереження місць пам'яті. З дошкільного і молодшого шкільного віку навчають дітей знати і цінувати власну історію і культуру. У Німеччині в музеях і картинних галереях часто можна побачити дитячі групи. Дітей у такий спосіб всебічно розвивають і вчать історії, прививають любов до мистецтва.

У європейських країнах проблеми, пов'язані з викраденим мистецтвом, вирішують на державному рівні. В Австрії держава займається дослідженням походження, у Франції також все оцінюється централізовано.

Доцільно було б у майбутньому здійснювати наукові пошуки відчужених під час переслідування об'єктів культури без кордонів, можливо, і з такою країною, як Ізраїль. Як слушно зазначає доктор М. Хопп з Центрального інституту історії мистецтв у Мюнхені, «лише спільно ми зможемо опанувати величезний масив інформації, лише шляхом обміну ми зможемо зробити правильні висновки» [50]. Держави-члени ЄС застосовують практику створення каталогів національних скарбів й ухвалюють правила повернення культурних цінностей, вивезених незаконним шляхом. Неготовність визнати і осмислити своє обтяжливе минуле затримує роботу над його подоланням і опрацюванням власної культури пам'яті, яка ґрунтується на визнанні своєї провини і відповідальності. ФРН, як держава, яка сама повертає культурні цінності, входить до когорти держав, які можуть прагнути збільшення обсягів їх повернення.

У справі подолання наслідків політики націонал-соціалізму у сфері культури важливим є досвід Німеччини останніх десятиліть. Нове ставлення у громадян сучасної ФРН до успадкованої від Третього рейху проблематики, реальні кроки музеїв та відомого аукціонного будинку «Ноймейстер» щодо розсекречення архіву періоду нацизму в Баварії, спроможні стати слушним доповненням до наукового дослідження історії нацизму, вагомим кроком у подоланні наслідків політики націонал-соціалізму у Німеччині [42].

Суттєвим внеском у справу подолання тоталітарного минулого у культурній площині є створена у ФРН широка інформаційна мережа. До неї входять 90 мистецтвознавців і культурологів, які інтенсивно обмінюються результатами своїх багаторічних напрацювань.

У зв'язку з цим німецький досвід останніх десятиліть у вирішенні проблем пошуку і реституції втрачених, викрадених і незаконно відчужених творів мистецтва може бути цінним для України, що стоїть на порозі переосмислення свого травматичного минулого і потребує його цілісної оцінки. Уроки Німеччини повинні слугувати певним прикладом того, як варто опрацьовувати тоталітарне минуле і робити висновки для майбутнього. Багато що залежить від збереження культурної спадщини та історичної пам'яті. Доки ми досліджуватимемо питання пограбованого, трофейного мистецтва і дискутуватимемо, доти ми зможемо тримати спогади живими.

Питання розшуку і повернення культурних цінностей мають вирішуватися у співпраці з музеями. Вони повинні сповіщувати, якщо у них є цінності, які їм не належали, походження і причини передачі яких залишаються невідомими. Необхідним, на нашу думку, є створення фонду викрадених творів мистецтва – аналогу фонду відшкодувань німецької економіки для примусових робітників. Спрямовуватися кошти повинні на адреси арт-дилерів і приватних колекціонерів, які змогли б з цих надходжень терміново оплачувати необхідні робочі місця для дослідників-мистецтвознавців. Завдяки фонду викраденого мистецтва дослідження щодо історії походження творів мистецтва можна було б забезпечити в довгостроковій перспективі і у такий спосіб взяти на себе історичну відповідальність, що було б важливим і цілком реальним кроком.

Список використаних джерел і літератури

1. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. – № 2-3. – С. 8-27.
2. Warburg A. Ausgewählte Schriften und Würdigungen. – Baden-Baden: Köhner, 1980. – 648 s.
3. Lefèvre G. La Grand peur de 1789. Suivi de Les foules revolutionnaires. – Paris, 1988. – 272 p.
4. Фюрер Ф. Прошлое одной иллюзии. – М.: Ad Marginem, 1998. – 640 с.
5. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я». – М.: Эксмо-Пресс, 2016. – 96 с.
6. Фуко М. Правительственность (идея государственного интереса и ее генезис) // Логос. – 2003. – № 4/5. – С. 4-22.
7. Пікер П. Історія та істина. – К.: Видавничий дім «КМ Академія», 2001. – 396 с.
8. Nora P. 1989 Between Memory and History: Les Lieux de Memoire. – Representations. – 1989. – № 26. – Special Issue: Memory and Counter-Memory. – P. 7-25.

9. Assmann J. Das kulturelle Gedächtnis Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen. – München: C.H. Beck, 2013. – 344 s.
10. Assmann A. Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. – München: C.H. Beck, 1999. – 420 s.
11. Хаттон П. История как искусство памяти. – СПб.: Владимир Даль, 2004. – 424 с.
12. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають. – К.: Ніка-Центр, 2004. – 184 с.
13. Linde Ch. Life Stories: The Creation of Coherence. – N.Y.: Oxford University Press, 1993. – 242 p.
14. Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts / Hrg. H. König, M. Kohlstruck, A. Wöll. – Opladen-Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften, 1998 – 460 s.; König H. Die Zukunft der Vergangenheit. Der Nationalsozialismus im politischen Bewußtsein der Bundesrepublik. – Frankfurt am Mein: Fischer Taschenbuch Verlag, 2003. – 191 s.
15. Memory and Power in Post-War Europe: Studies in the Presence of the Past / Ed. by J.-W. Muller. – Cambridge University Press, 2004. – 302 p.
16. Misztal B. Theories of Social Remembering. – Maidenhead: Open University Press, 2003. – 190 p.
17. Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира. – М.: Высшая школа, 1992. – 351 с.
18. Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення. – Львів: Літопис, 2010. – 358 с.
19. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания.. – М.: Academia-центр, Медиум, 1995. – 334 с.
20. Snyder T. Memory of Sovereignty and Sovereignty Over Memory Twentieth Century Poland, Ukraine and Lithuania // Memory and Power in Postwar Europe / Ed. by J.-W. Müller. – Cambridge University Press, 2002. – P. 39-58.
21. Traba R. Polska i niemiecka kultura pamięci, w: Interakcje. Leksykon komunikowania polsko-niemieckiego, red. Izabela Surynt, wydanie internetowe. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://inspiracje-demo.lightcode.eu/articles/show/44>
22. Борзняк А.И. Жестокая память. Нацистский рейх в восприятии немцев второй половины XX и начала XXI века. – М.: Политическая энциклопедия, 2014. – 352 с.
23. Савельева И.М., Полетаев А.В. Знание о прошлом: Теория и история. В 2-х т. Т. 1. Конструирование прошлого; Т. 2 Образы прошлого. – СПб.: Наука, 2003, 2006. – 632 с.; 751 с.
24. Артюх В. Тяглість історії й історія тягlostі: українська філософсько-історична думка першої половини XX століття: монографія. – Суми: Вид-во СумДУ, 2010. – 266 с.
25. Зерній Ю. Взаємозв'язок історичної пам'яті та національної ідентичності // Політичний менеджмент. – 2008. – № 5. – С. 104-115. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/PoMe2008512>
26. Касьянов Г. Национализация истории в Украине // Национальные истории на постсоветском пространстве / Ф. Бомсдорф, Г. Бордюгов (ред.). – М., 2009. – С. 119-147.
27. Киридон А.М. Ландшафт пам'яті: концептуалізація поняття // Національна та історична пам'ять. – 2013. – Вип. 6. – С. 77-86.
28. Кудряченко А.І. Становлення та розвиток політики «подолання минулого» в національній пам'яті ФРН // Проблеми всесвітньої історії. – 2018. – № 1(5). – С. 96-121.
29. Нагорна Л.П. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
30. Солдатенко В.Ф. Проблеми політики національної пам'яті та завдання її наукового забезпечення // Національна та історична пам'ять. – 2011. – Вип. 1. – С. 7-25. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ntip201113>
31. Кремень В., Ткаченко В. Філософія історичного дискурсу в час політизації історії та історизації політики // Політичний менеджмент. – 2009. – № 3. – С. 26-45.

32. Шаповал Ю. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.] за загальною редакцією Ю. Шаповала. – К.: ІПЕНД, 2013. – 600 с.
33. Assmann A. Erinnerungsräume. Formen und Wandlungen des kulturellen Gedächtnisses. – München: C.H. Beck, 1999. – 420 s.; Assmann A. Ein deutsches Trauma? Die Kollektivschuldthese zwischen Erinnern und Vergessen // Merkur des Jahres. – 1999. – Heft 608. – Dezember. – 53 Jahrgang. – S. 1142-1154.
34. Roman Herzog Rede von Bundespräsident Roman Herzog “Die Zukunft der Erinnerung”. – 27 Januar. – 1999. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bundespraesident.de/SharedDocs/Reden/DE/Roman-Herzog/Reden/1999/01/19990127_Redde.html
35. Jaspers K. Die Schuldfrage. – Heidelberg, 1946. – 106 s.
36. Gegen das Vergessen 09 November 2017 bis 26 November 2017 Als Mahnmal gegen das Vergessen agiert die Ausstellung “Gegen das Vergessen” und zeigt Porträts von Opfern der NS-Verfolgung. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.berlin.de/ausstellungen/archiv/5069731-3238788-gegen-das-vergessen.html>
37. Ernst Nolte Vergangenheit, die nicht vergehen will. [Historikerstreit] // Frankfurter Allgemeine Zeitung, 6 Juni 1986. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.1000dokumente.de/pdf/dok_0080_nol_de.pdf
38. Солошенко В.В. Опыт возвращения, защиты и сохранения культурных ценностей: немецкий дискурс // Методология исследований политического дискурса: актуальные проблемы содержательного анализа общественно-политических текстов. – Вып. 7. – Монография. Дискурсы рефлексии и рефлексия как дискурс. – Минск: «РИВШ», 2017. – С. 179-188.; Солошенко В.В. Досвід подолання наслідків політики націонал-соціалізму // Зовнішні справи. – 2016. – № 8. – С. 28-34.
39. Bundesamt für zentrale Dienste und offene Vermögensfragen Vermögensrecht. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.badv.bund.de/DE/OffeneVermögensfragen/Vermögensrecht/start.html>
40. Сандерс Л., Квіренко Л. Дослідження: У Східній Європі не повертають єврейську власність. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.com/uk28.04.2017>
41. Коллекции картин Гитлера, Геринга и других лидеров Третьего рейха. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://forum.artinvestment.ru/blog.php?b=1385>
42. Солошенко В.В. Розсекречені архіви Аукціонного будинку «Адольф Вейнмюллер» // Проблеми всесвітньої історії. – 2017. – № 1(3). – С. 199-212.
43. Vor 80 Jahren. “Entartete Kunst”. 17.7.2017. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bpb.de/politik/hintergrund-aktuell/141166/entartete-kunst-17-07-2017>
44. Die Folgen des Zweiten Weltkriegs für Kunst- und Kulturgüter: Kunstraub, Beutekunst und “entartete Kunst”. Deutscher Bundestag. Wissenschaftliche Dienste. Ausarbeitung. WD 10 - 3000 - 055/2012. – 8 Juni 2012. – S. 4-6.
45. Опрацювання минулого – мистецтво часів націонал-соціалізму виставили в Бохумі. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://europravda.net/prois/88519-opracyuvannya-minulogo-mistectvo-chasv-naconal-socalzmu-vistavili-v-bohum.html>
46. Денисова Е. Правовые основы реституции культурных ценностей, перемещенных во время и по окончании Второй мировой войны // Вестник МГИМО Университета. – 2012. – № 1(22). – С. 281-287.
47. Dehnel R. Die Täter, die Opfer und die Kunst. Rückblick auf den nationalsozialistischen Raubzug // Osteuropa. – 2006. – № 1-2. – S. 7-22.
48. Наталия Королева, Оксана Евдокимова Возвращение «Скоропослушницы». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.com/ru/%19140845>
49. Німецький Центр втрачених культурних цінностей виділив близько 2,15 млн. євро для 22 проектів з дослідження походження творів мистецтва. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.kulturgutverluste.de

50. Heike Mund NS Raubkunst: Tagung an historischem Ort. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dw.com/de/ns-raubkunst-tagung-an-historischem-ort/a-17752676>

Солошенко В.В. Похищенное искусство в структуре политики памяти ФРГ.

Большое значение для будущего страны имеет память и проработка трагических страниц истории, таких как геноцид и преступления против человечества. В статье раскрыта проблема похищенного искусства, его места в структуре политики памяти ФРГ. Проблема защиты, сохранения и возвращения культурных ценностей, похищенных национал-социалистами накануне и во время Второй мировой войны, получила в немецком обществе новое осмысление. Подчеркнуто, что Германия имеет значительный опыт преодоления тягостного прошлого. Установлено, каким образом страна решает проблему его преодоления, раскрыто ее новые грани и измерения. Проанализирован немецкий опыт последних десятилетий в деле поиска и реституции утраченных и незаконно перемещенных произведений искусства и его ценность для Украины.

Ключевые слова: национал-социализм, тоталитарное прошлое, политика памяти, культурные ценности, похищенные и перемещенные произведения искусства, реституция, ФРГ.

Soloshenko V. Looted Art in the Politics of Memory of the FRG.

Memory and learning tragic pages of history, such as genocide and crimes against humanity, are of great importance for the future of the state. This article deals with the problem of the looted art, its place in the politics of memory of the Federal Republic of Germany. The problems of protection, preservation, and repatriation of the cultural heritage looted by the Nazi before and during World War II have received new treatment in the German society. It is pointed out that Germany has extensive experience of addressing the burdensome past, it has been established how the FRG solves the problem of its overcoming, its new facets and dimensions are revealed. The German experience of the last decades in the matter of search and restitution of lost and illegally transported works of art and its value for Ukraine is analyzed.

Keywords: National Socialism, totalitarian past, politics of memory, cultural heritage, looted and transported works of art, restitution, the FRG.

РЕЦЕНЗІЙ Й ОГЛЯДИ

Железняк М.Г., Іщенко О.С.

Країни світу і Україна: енциклопедія: у 5 т. Т. 1: Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа / ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України»; гол. ред. А.І. Кудряченко. – К.: «Фенікс», 2017. – 564 с.

Визначення місця країни у світовій системі координат – одне з фундаментальних завдань науковців у галузі історичних наук. Встановлення місця України, що активно інтегрується у європейський і загалом світовий простір, є особливо важливим й актуальним завданням вітчизняної науки. Осмислення історії власної країни, сучасного стану її розвитку, міжнародних орієнтирів тощо неможливе без апелювання до аналізу історичного досвіду інших держав. Тому дослідження широкої палітри історії та сучасного розвитку країн світу, світових соціально-економічних і суспільно-політичних перетворень належать до нагальних проблем української гуманітаристики. Енциклопедичний підхід у дослідженнях такого характеру є вельми показовим, оскільки представлення подібної інформації у форматі фахових енциклопедій слугує зазвичай маркером відповідного етапу на шляху розв'язання порушених проблем.

Наприкінці 2017 р. вийшов друком перший том енциклопедії «Країни світу і Україна» (Київ, видавництво «Фенікс»; науковий редактор тому – Андрій Бульвінський, голова редколегії енциклопедії – Андрій Кудряченко), над підготовкою якого працювали фахівці Інституту всесвітньої історії НАН України та інших установ. Том приурочено до 100-річчя НАН України та 25-річчя діяльності Інституту. Роботу над енциклопедичним проектом було розпочато кілька років тому¹. За мету поставлено 5-томним енциклопедичним виданням ґрунтовно й систематизовано експлікувати український погляд на історію й сучасний стан розвитку всіх країн світу, а також окреслити історичну глибину і змістовну наповненість відносин України та її народу з іншими країнами й народами світу.

Уважаємо, що ідея створити таку енциклопедію є актуальною. Для України, яка відносно недавно відновила свою державну незалежність, нагальними завданнями постали подолання історичних міфів та концептуальних стереотипів щодо нашої країни у свідомості представників інших держав світу. Адже навіть у Німеччині та Франції, з якими зв'язки нашого народу сягають глибини віків, чимало освічених людей недостатньо диференціюють Україну, її

¹ Укладання першого тому енциклопедії здійснено відповідно Постанови Президії НАН України № 217 від 23 вересня 2015 р.

національні інтереси від інших країн пострадянського простору. Тому надто важливим постає завдання випрацювання власного погляду на всесвітню історію та місце України в ній, подолання ідеологічно залежних парадигм трактування процесів всесвітньоісторичного поступу, його визначальних віх, які домінували в недалекому минулому в історичному дискурсі.

Перший том рецензованого видання присвячено країнам Північної, Західної і Південної Європи та названо «Північна Європа. Західна Європа. Південна Європа». Без сумніву, він є компендіумом цінних фундаментальних академічних знань із широкого спектру питань про держави Європи, їхній історичний розвиток і сучасне функціонування; особливості еволюції державотворчих процесів, суспільно-політичних систем, відповідні засади соціально-економічного зростання; історію розвитку взаємовідносин з нашим народом і сучасною українською державою. Особливість енциклопедії – розлогість її статей, що дозволяє в науково виваженому вигляді докладно й об'єктивно подати українське бачення європейських країн та місце України у всесвітній історії. Заслуговує на увагу те, що країни представлено крізь призму українського світобачення. Тож віднині маємо солідне академічне джерело такої інформації українською мовою.

За змістом видання належить до галузевих енциклопедій², а серед найприкметніших галузей – всесвітня історія, географія, історія України, міжнародні відносини і зовнішня політика держави. Структурно видання є тематичною (систематичною) енциклопедією, оскільки статті подано не за алфавітним, а тематичним принципом; а характер статей – нетипово розлогий для алфавітних видань. Провідний тематичний концепт енциклопедії, що постає ключовою одиницею видання – країна. Автори даний концепт тлумачать, з одного боку, як територію, що становить єдність із погляду історії, населення, природних умов тощо, і з іншого – як державу.

Власне кажучи, перший том енциклопедії складається з трьох тематичних розділів – «Країни Північної Європи», «Країни Західної Європи» і «Країни Південної Європи», які своєю чергою сукупно – із 28 статей, кожна з яких відповідає окремій країні. В межах кожного тематичного розділу статті розміщено за алфавітом. Зазначимо, що укладачі енциклопедії взяли за основу авторитетний принцип групування країн, прийнятий в ООН. Проте, на нашу думку, таке групування для пересічного українського читача енциклопедії дещо нетипове і незвичне. Адже у першому томі читач не знайде статей про такі країни, як Албанія, Сербія, Хорватія, Македонія, Болгарія, що зазвичай асоціюються в українців передусім із країнами Південної Європи.

Інформацію про кожну країну презентовано за багатьма позиціями, серед них: назва держави, перші згадки про народ/країну, коротка історія, віхи

² Галузевими називаємо енциклопедії, присвячені певній галузі знань чи окремому виду діяльності людини.

територіального облаштування та економічного розвитку, кількісний, етнічний та релігійний склад населення, державна та поширені мови, державний та конституційний устрій, історичні зв'язки з Україною до 1991 р. і у період її незалежного сходження, об'єкти світової спадщини ЮНЕСКО, шедеври документальної та культурної спадщини тощо (загалом понад 30 позицій).

Кожна стаття складається з назви, основного змісту, структурованого відповідно до уніфікованих редакцією позицій (їх слушно виділено за підзаголовками), списку джерел (посилань) – електронних ресурсів і фахової літератури, а також вказується автор/автори статті. В середньому одна стаття охоплює 20 сторінок тексту книги, до того ж більшість статей мають приблизно однаковий обсяг. Водночас найбільші країни – Німеччина, Франція, Велика Британія та Італія, з огляду на їх географічний розмір, глибину історії та масштабні системні перетворення повоєнного часу, характеризуються значно більшим обсягом. Натомість окремі найменші країни, зокрема Андорра, Ліхтенштейн та Сан-Марино, об'єктивно порушують цю статистику.

Всі статті містять також іконографічний матеріал: 1) контурно-географічне зображення країни з виділенням столиці; 2) контурно-географічне зображення країни на тлі найближчих (сусідніх) країн. Особливо помітно, що відповідні зображення не мають підписів, і це певним чином порушує усталеність підготовки енциклопедичних видань, незважаючи на те, що зміст зображень зрозумілий без текстового супроводу. Окрім цього, вважаємо, видання суттєво виграло б від того, якби статті про країни містили декілька додаткових світлин із зображенням знакових для них ландшафтів, об'єктів архітектури тощо. Це, зокрема, унаочнило б ті розділи статей, які присвячено об'єктам світової спадщини, шедеврам культурного надбання.

Варто звернути увагу на певні мовноправописні новації. Наприклад, країну *Сан-Марино* позначено як *Сан-Маріно*, *Португалія* – як *Португалія*, слово *скандинавський* перманентно подано як *скандінавський* тощо. Таке слововживання контрастує з усталеними нормами української літературної мови. З цього приводу в передмові зазначено, що суттєвою проблемою, з якою зіткнувся авторський колектив під час підготовки енциклопедії, є недосконалість у вітчизняній науці система правописання іноземних географічних назв українською мовою, позаяк не дає чітких відповідей на багато практичних питань. Відтак наголошено, що написання географічних назв у енциклопедії здійснено відповідно до Інструкцій та Правил передавання українською мовою географічних назв і термінів відповідних країн світу, підготовленими Державним науково-виробничим підприємством «Картографія» у 2006 р. (Міністерство екології та природних ресурсів України). Однак, на нашу думку, творці видання, орієнтуючись на широке коло читачів, мали б керуватися положеннями, які не суперечать «Українському правопису» як чинному державному мовному стандарту.

Загалом поділяючи твердження головного редактора у передмові про те, що видання «Країни світу і Україна» є першою вітчизняною фундаментальною енциклопедією, подібною до спеціалізованих енциклопедичних видань про країни світу Великої Британії, Росії, Франції тощо, варто зауважити таке. Серед здобутків вітчизняної енциклопедистики є довідкове видання «Країни світу», яке уклали Іван Дахно і Сергій Тимофієв (надруковано у 2004 р., перевидано у 2007 р. та 2011 р.). В ньому, як відомо, подано у стислій формі відомості про територію, населення, державний устрій, історію, природно-ресурсний потенціал, туристичні об'єкти понад 250 країн світу. Існує також енциклопедичний довідник під аналогічною назвою «Країни світу», укладений Наталією Чумасловою й надрукований у 2008 р. у харківському видавництві «Школа» (перевидано у 2009 р.), який містить різні відомості про політичний устрій, цікаві факти про історію, економіку, населення тощо. Тож рецензована праця «Країни світу і Україна» – не єдина серед енциклопедично-довідкової вітчизняної літератури з відповідної ланки знань. Проте за широтою охоплення проблематики й представлення інформації про особливості історичного розвитку країн світу та зв'язків українського народу, його держави із цими країнами в історичній ретроспективі (принаймні, що стосується рецензованого тому), її дійсно можна вважати першою в Україні.

Поступається рецензованій енциклопедії і 20-томне видання «Страны и народы», що виходило наприкінці 70-х – на початку 80-х рр. ХХ ст. в колишньому СРСР, яке попри заідеологізованість було важливим та цікавим джерелом про світ з того боку «залізної завіси». У ній також приділено належну увагу передовому досвіду державотворення зарубіжних країн. Зберігаючи об'єктивність, необхідно згадати, що і в «Енциклопедії сучасної України», але значно стисліше (що й зрозуміло з огляду на тип видання), представлені країни світу та історичні й сучасні зв'язки України з ними.

Порівнюючи перший том енциклопедії «Країни світу і Україна» з названими вище довідниками й словниками, зазначимо, що рецензоване видання розширює знання про історію, особливості розвитку та сучасний стан описаних країн; а зображення в ній України як міжнародного учасника всесвітньо-історичних (геополітичних) процесів є інноваційним сегментом довідкової інформації у галузевих виданнях означеного профілю.

Схарактеризувати енциклопедичне видання «Країни світу і Україна» комплексно й всебічно можливо на підставі предметного аналізу всіх п'яти томів. Доки світ побачив лише перший том цієї праці, але вже можемо констатувати, що енциклопедія «Країни світу і Україна» є здобутком української галузевої енциклопедистики, а також свідченням нового етапу в розвитку наукових студіювань закономірностей історичного розвитку країн світу, взаємодії культур і соціумів у вимірах всесвітньої історії та місця українського народу й нашої держави у світових культурно-цивілізаційних процесах.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Бульвінський Андрій Григорович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії нових незалежних держав Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Вєтринський Ігор Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник відділу глобальних та цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Железняк Микола Григорович – кандидат філологічних наук, директор Інституту енциклопедичних досліджень НАН України.

Зернецька Ольга Василівна – доктор політичних наук, професор, завідувач відділу глобальних та цивілізаційних процесів Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Іщенко Олександр Сергійович – кандидат філологічних наук, заступник директора з наукової роботи Інституту енциклопедичних досліджень НАН України.

Кудряченко Андрій Іванович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, Заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Лакішник Дмитро Михайлович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Метельова Тетяна Олександрівна – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник, заступник директора з наукової роботи Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Розумюк Володимир Михайлович – кандидат політичних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Солошенко Вікторія Віталіївна – кандидат історичних наук, доцент, провідний науковий співробітник, учений секретар Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Ткаченко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, Заслужений діяч науки і техніки України, головний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Толстов Сергій Валеріанович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу трансатлантичних досліджень Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Швед Вячеслав Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, завідувач відділу історії країн Азії та Африки Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

Шморгун Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, провідний науковий співробітник відділу теорії та методології всесвітньої історії Державної установи «Інститут всесвітньої історії НАН України».

CONTRIBUTORS

Bulvinskiy Andriy – Ph.D. in History, Associate Professor, Head of the Department of History of New Independent States of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Vietrynskyi Igor – Ph.D. in Political Sciences, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Zheleznyak Mykola – Ph.D. in Philological Sciences, Deputy Director for Scientific Work of the Institute of Encyclopedic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Zernetska Olga – Doctor of Political Sciences, Professor, Head of the Department of Global and Civilization Processes of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Ishchenko Oleksandr – Ph.D. in Philological Sciences, Deputy Director of the Institute of Encyclopedic Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine.

Kudryachenko Andriy – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Director of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Lakishyk Dmytro – Ph.D. in History, Senior Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Meteliovna Tetyana – Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Leading Research Fellow, Deputy Director for Scientific Work of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Rozumyk Volodymyr – Ph.D. in Political Sciences, Senior Research Fellow, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Soloshenko Victoria – Ph.D. in History, Associate Professor, Leading Research Fellow, Scientific Secretary of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Tkachenko Vasyl – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Honored Worker of Science and Technology of Ukraine, Chief Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Tolstov Sergiy – Ph.D. in History, Associate Professor, Head of the Department of Transatlantic Research of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Shved Vyacheslav – Ph.D. in History, Associate Professor, Head of the Department of History of Asia and Africa of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

Shmorgun Oleksandr – Ph.D. in Philosophy, Associate Professor, Leading Research Fellow of the State Institution “Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine”.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ ДЛЯ ПУБЛІКАЦІЙ В ЖУРНАЛІ

Відповідно до постанови Президії ВАК України від 15.01.2003 р. № 7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України» до друку приймаються лише статті, які мають такі необхідні елементи:

- постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор;
- виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- формулювання цілей статті (постановка завдання);
- виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Статті приймаються лише в електронному варіанті (e-mail: pwh_journal@ukr.net). Тел. (044) 235-44-99; (097) 946-73-75.

Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією кандидата, доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку.

Вимоги до оформлення: файл у форматі doc. Шрифт Times New Roman, кегль 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Береги (поля): ліве – 3 см, праве – 1,5 см, верхнє – 2 см, нижнє – 2 см.

До статті обов'язково додаються:

- УДК;
- переклад назви статті російською і англійською мовами;
- анотація (резюме) українською, російською та англійською мовами (не менше 900 знаків з пробілами кожна);
- ключові слова українською, російською та англійською мовами;
- окремим файлом – відомості про автора: повні прізвище, ім'я, по-батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи (навчання), посада, робоча і домашня адреси (з індексом), мобільний телефон, e-mail;
- назва файла статті – латинськими літерами прізвище автора (наприклад: `ivanov.doc`). Назва файла з відомостями про автора – латинськими літерами за зразком: `ivanov_avtor.doc`

Звертаємо увагу авторів на необхідність кваліфікованого перекладу анотації та назви статті англійською мовою («машинний» переклад неприпустимий).

Позиції у списку літератури оформлюються не за алфавітом, а по мірі того, як вони зустрічаються в тексті.

Послідовність розміщення елементів статті: УДК (ліворуч); на рядок нижче – прізвище та ім'я автора (праворуч); назва статті (великими літерами по центру); анотація і ключові слова мовою статті; виклад основного матеріалу статті; джерела та література (нумерація позицій ручна); прізвище, назва статті, анотація і ключові слова двома іншими мовами (наприклад, російською та англійською, якщо стаття написана українською).

Список джерел та літератури оформлюється згідно з вимогами ВАК (Бюлетень ВАК України. – 2009. – № 5), відповідно до ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Система стандартів з інформації, бібліотечної та видавничої справи. Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання». Приклади опису наведено на сайті Книжкової палати України (у зразку елементи, виділені напівжирним курсивом, є необов'язковими, їх не потрібно включати до бібліографічного опису).

Посилання оформлюються в квадратних дужках.

Наприклад: [1, с. 54], де 1 – порядковий номер позиції (монографії, статті) у списку літератури, 54 – номер сторінки;

[7, арк. 67], де 7 – порядковий номер позиції (архіву) у списку літератури, 67 – номер аркушу архівної справи.

«Там само» – не допускається.

Обсяг статті – 0,5 ум. друк. арк. (20 тис. знаків з пробілами).

Статті приймаються українською, російською, англійською мовами.

Редколегія не обов'язково поділяє позицію, висловлену авторами у статтях, та не несе відповідальності за достовірність наведених даних, цитат, фактів та посилань.

Подаючи до друку статтю в журнал «Проблеми всесвітньої історії», автор або колектив авторів гарантують, що стаття є оригінальним твором, що раніше не публікувався та не поданий до друку в інше видання. Вони також гарантують, що думки та ідеї, які не належать самим авторам, супроводжуються відповідними посиланнями та (або) цитатами. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти матеріали, що не відповідають редакційним вимогам, мають низький науковий рівень, не пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування, а також порушують етику науковця.

Детальніша інформація щодо умов публікації розміщена на сайті журналу «Проблеми всесвітньої історії» (<http://ivinas.gov.ua>).

Наукове видання

Проблеми всесвітньої історії

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

№ 1(5), 2018

Видавець:

Державна установа «Інститут всесвітньої історії НАН України»

Адреса редакції та видавця:

вул. Леонтовича, 5, м. Київ, 01030,

тел. (044) 235-44-99

Формат 70x100/16

Ум. друк. арк. 19,33.

Тираж 300.

Зам. №С18-198

Виготовлювач “КЖД “Софія”.

Віддруковано на власному обладнанні

08000, Київська обл., смт Макарів, вул. Першотравнева, 65.

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 3397 від 19.02.2009 р.